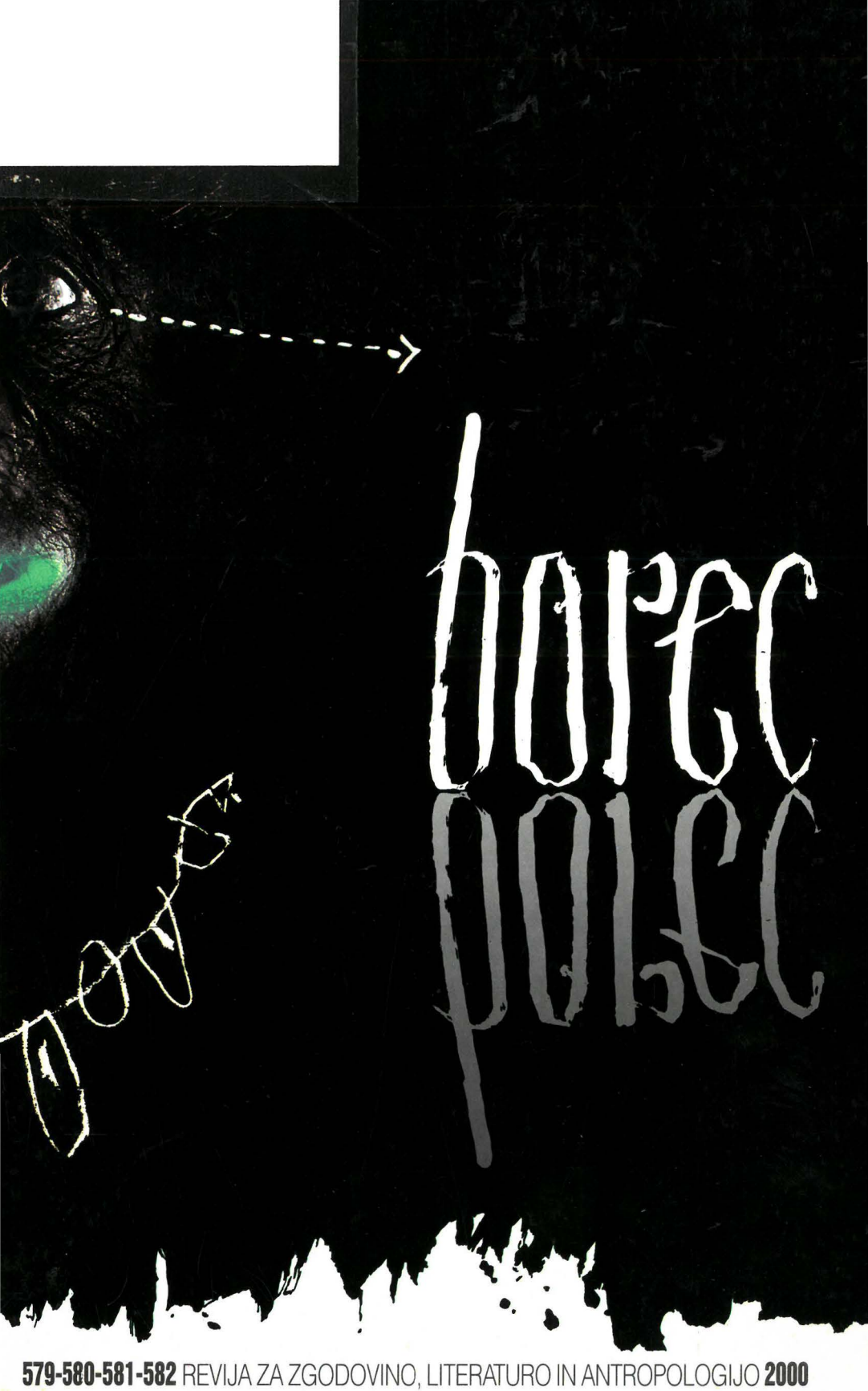
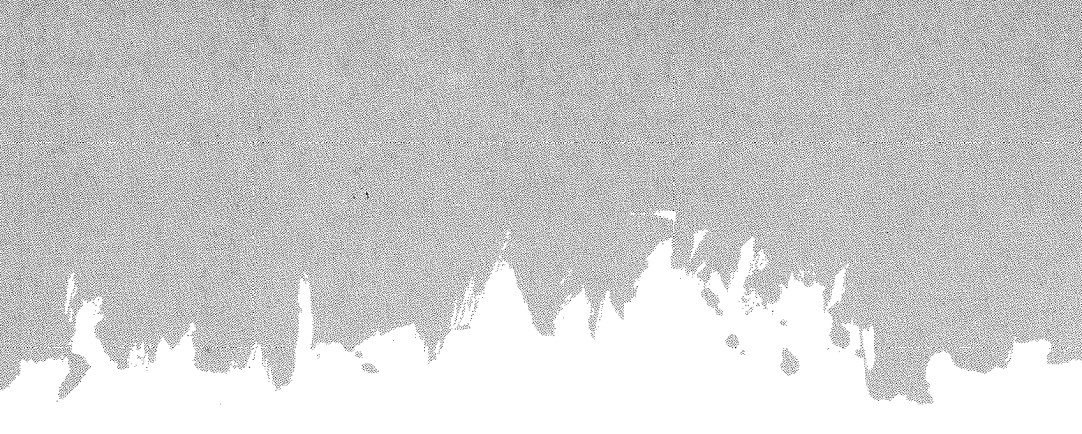

borec polec

I Z P R I H O D N J E Š T E V I L K E

Jože Vokač

DNEVNIK

Glavnina dnevnika Jožeta Vokača beleži dogodke v južni Srbiji, kamor ga je med drugo svetovno vojno skupaj z njegovo družino izgnal okupator.

Dnevnik Jožeta Vokača je dokument časa, »zgodovina iz žabje perspektive«, ki brez olepševanja in na realističen način opisuje dogodke, v katere je bil proti svoji volji vpleten.

Dnevnik do sedaj ni bil objavljen še nikjer in predstavlja nov vir in dokument za preučevanje pregnanstva.

horec

Egidij Jeras

ODLOMKI IZ ŽIVLJENJA DELAVCA ● 5

Po rokopisu pripravil Janko Kostnapfel

Vladimir Kavčič

SLOVENSKI REVIALNI TISK V LETIH 1952–1974 ● 51

priloga

Miško Kranjec

VARUŠTVO ZA VSAKO CENO ● 186

Alojz Rebula

INTELEKTUALNA POŠTENOST ● 188

Janez Dokler

RAHLOČUTNI MATERIAL ALI LJUDJE ● 190

Vladimir Kavčič

DEMOKRATIZACIJA IN HUMANIZACIJA VOJSKE ● 193

Marijan Kranjc

SLOVENSKA VOJAŠKA INTELIGENCA – GENERALI IN ADMIRALI ● 201

Franjo Marošek

VZGOJA VOJNIH SIROT V DOMOVIH ● 327

Monika Kokalj Kočever: Mama, kam gremo? (Borec 567–568–569/1999)

AVTORSKI IZVLEČKI ● 349

B O R E C

Egidij Jeras

ODLOMKI IZ ŽIVLJENJA DELAVCA

Po rokopisu pripravil Janko Kostnapfel

Uvod

Navadno opisujejo življenje le tistih izobražencem, ki imajo zasluge na narodnem, gospodarskem ali socialnem polju, in kulturnim mecenom. Opisujejo, kaj so bili zaslužnemu človeku starši, kje se je rodil, kje šolal, kdo so mu bili učitelji, kje je služboval, kaj je ustvaril in podobno. Takšni opisi so koristni zato, da bi ves narod spoznal svoje zaslužne ljudi, saj ni vsakomur dano, da bi jih osebno poznal in z njimi občeval.

Življenjepisi delavcev pa so bolj redki. Cankar je pač na splošno prikazoval križevo pot proletarca. Vendar pa bi lastni življenjepis delavca ne bil nič manj zanimiv od kateregakoli zaslužnika. Kako pa naj opiše življenje delavca tisti, ki ga ne pozna in se tudi ni dosti brigal zanj, ampak ga je morda celo izkoriščal? Namesto da bi mogotci gmotno podprli delavca, so ga prepustili samemu sebi, da je taval okrog brez cilja, brez zavesti in se oprijemal bilke, ki mu je bila najbližja. Lastnik ni rad vlagal svojega premoženja v gospodarska podjetja, ker so se mu hranilnice videle bolj donosne. Ampak v hranilnicah ni bilo zaslužka za delavca. Zato si je moral drugače iskati kruha. Izpostavljen je bil potujčenju in narodna zavest mu je pešala. Tujec je izkoriščal napačno delovanje v svoje namene in je slovenskega delavca brž vključil v svojo narodno in mednarodno družbo. V tem tiči vzrok, da je danes na tisoče renegatov, ki grozijo razbiti osvobajanje delavca. To je pravzaprav nekakšno maščevanje za vso tisto brezbriznost in omalovaževanje, ki so ju počeli voditelji in bogataši proti delavcem. V Grazu, Celovcu in drugih nemških šovinističnih društvih. Zato se ne kaže čuditi, da se je slovenski delavec navzel mednarodnega in svojemu lastnemu narodu sovražnega mišljenja. V Trstu pa so narodni voditelji pravočasno spoznali nevarnost, ki je grozila slovenskemu delavstvu in slovenski narodnosti nasploh. Šli so na delo in v nekaj desetletjih prebudili narodno zavest. Kar so napravili na jugu, bi lahko storili tudi na severu. Žal pa narodni voditelji niso imeli ne volje in ne smisla za širše množice, ampak so se omejevali zgolj na srednje sloje. Dandanašnji bi moral biti cel slovenski narod narodno zaveden, ker bi le tako mogli pričakovati uspešno obrambo pred sovražniki ogrožene domovine.

Zato naj delavec sam opisuje svoje življenje, saj mu je najbližji in ga dobro pozna. To, da mu manjka potrebnega znanja, sloga, rutine..., je že res, ampak častni bralci bodo to pomanjkljivost radi spregledali.

Otroštvo

Nedaleč od železniške postaje, ob robu globoko vrezane struge bistre Save, v prijazni ravnini je vas, v kateri je Tilnu tekla ne preveč mehko postлана zibelka. Hiša, v kateri se je rodil, je bila za streljaj oddaljena od okrajne ceste. Tik ob hiši je bila stranska kolovozna pot, ki se je že pred vasjo odcepila z okrajne ceste in se pred sosednjo vasjo spet združila z njo. Ob tej poti so živeli bajtarji, zvečine bolj ali manj odvisni od večjih posestnikov. Imeli so le malo prepotrebne zemlje, nekateri pa so bili celo brez nje in tudi brez lastne strehe. Potrebni živež so si morali služiti pri svojih gospodarjih, ki so bili lastniki teh tako imenovanih koč, v katerih so prebivali. Ob okrajni cesti pa so stale lepe bele hiše večjih posestnikov, cerkev in neizogibna gostilna. A tudi v hiši, v kateri se je rodil naš junak, je bila stara gostilna. Za hišo je bil majhen sadni vrt in naprej rodovitno polje, ki je segalo tja daleč do državne ceste.

Še pred porodom so mu rojenice prerokovale slabo bodočnost, saj so ga štele za nepotrebnega, staršem in drugim v nadlogo in pokoro. In ta napoved je bila upravičena. Rojenec je bil namreč že trinajsti otrok svoje matere in njegova najmlajša sestra je bila stara že štiri leta. Lahko si je predstavljati nejevoljo in razočaranje starejših otrok. Tudi mati niso pričakovali tega poroda z veseljem, saj so bili stari že sedeminštirideset let. Imeli so zelo hude porodne bolečine. Vendar je privekal na svet zdrav in krepak deček, čeprav bi bili ta dogodek vsi radi prepredčili, če bi le mogli. Otroka so že drugi dan nesli h krstu. Vendar že na poti v cerkev niso vedeli, kako mu bo ime. Zato se je botrica obrnila in vprašala: »Ja, kako mu bo pa ime? Danes je sv. Tilen, pa naj bo kar Tilen. Če je deček lep, se mu vsako ime poda.« Že čez nekaj dni pa se je starejša, osemnajstletna sestra maščevala tako, da je razbila zibelko, ki jo je šla prat, in plenice spustila po vodi. Tudi kasneje ga ni mogla nikoli pogledati z lepim očesom.

Tilen je bil star komaj dve leti, ko mu je umrl oče, ki je bil alkoholik. Življenja svojega očeta ni poznal, pomnil pa je zadnje udarce kladiva na kovane žeblice, ko so zabijali pokrov rakve. To se mu je zdelo kakor vsako drugo gibanje ali delo, saj ni mogel razumeti, kaj pomeni izguba očeta.

Prva leta nežne mladosti so minila. Starejši bratje in sestre so odšli po svetu za kruhom, saj je primanjkovalo dela in jela. In tudi veselja do dela na domu ni bilo, vsak je silil proč, le proč od doma. Pravega gospodarja ni bilo, mati so se ubijali zdaj s poljem, zdaj z gospodinjstvom, zdaj z gostilno. Tilen pa je pasel krave, rajši tuje kot domače. Kar izginil je z drugimi pastirji, domače krave pa so stale lačne v hlevu. Saj ni čudno, da je šel rajši k sosedovim kravam. Tam so zažgali ogenj, pekli krompir, skakali čez plamen in uganjali različne burke. Domače krave pa je bilo treba držati na vrvi po cele ure in sredi gozda, kar za mladega dečka res ni bilo zabavno. In Tilen ni imel biča, da bi pokal. Kako priti do njega? Vsi

drugi pastirji so imeli biče, samo on ne. V vasi jih niso prodajali, v mestu pa ni bil še nikoli. »Jaz ti mojega prodam,« je rekel eden od pastirjev, »dvajset krajcarjev prinesi, pa bo tvoj.« A kako priti do dvajsetice? Mati mu je ne bi dali, četudi bi prosil. V spalni sobi na zidu je visel kropilček z blagoslovljeno vodo. V njem so bile srebrne desetice in dvajsetice. Tilen je vzel dvajsetico, ne da bi se zavedal krivega dejanja, in zanjo dobil konec biča, ki ni bil vreden niti dva krajcarja. Drugič si je kupil kakšen pipec... Vendar vse to ni šlo dolgo. Starejša sestra je nekega dne na vasi izvedela za te kupčije in nakupe. Bil je pravi polom. Zmerjanja in pretepanja ni hotelo biti konca. Mati so sedaj iz previdnosti svoj denar bolj varno skrili, Tilnu pa je prešlo vsako veselje do nadaljnjih kupčij.

Čez teden ni bilo gostov v gostilni, le kakšen pijanec iz vasi je prišel na žganje. Zato pa je bil večji obisk ob nedeljah. Posebno v drugi polovici leta je bil prav velik, ko so kmetje poprodali svoje pridelke. Na Jakobovo nedeljo je bilo poleg domačih gostov vse polno tujcev iz sosednjih vasi, ki so se pripeljali na svojih »zapravljivcih«. Kmalu je bila gostilniška soba polna gostov. Dokler je bila prisotnost duha še na površju, je bilo vse mirno. Ko pa je pijača ljudem razburila kri in jim omračila um, je beseda dala besedo in pričeli so se prepirati. Kaj kmalu so si domači in tuji fantje stali nasproti v divjem boju. Steklenice so se drobile od udarcev, kozarci so leteli po zraku, stoli so pokali in bliskali so se noži. Soba jim je bila premajhna in zaradi prič tudi presvetla. Zato so zvečer eden drugega prijeli za lase in zvlekli ven, v temo. To pa vselej ni šlo prav zlahka, saj se je prizadeti zavedal nevarnosti, če bi ga nasprotnik spravil na prosto. Zato je nepenjal vse sile, da bi obstal v veži. Vendar se je močnejšemu z žilavo vztrajnostjo posrečilo pririniti »sprevod« do vežnih vrat. Ena stran vrat pa je bila zaprta in tako si je napadeni zaradi ozkega izhoda pridobil obrambni položaj, da se je neprostovoljni pohod ustavil. Tilnova sestra Mina se je neposredno udeležila tega boja. Podpirala je lepega in krepkega mladeniča in ga z vso silo vlekla za roko nazaj v vežo. Nekaj je že moralo biti, nekaj višjega in idealnega, da se je bolj zbal za zdravje ali celo življenje prav tega mladega moža kot za druge. Potem je nastala tišina. V tem trenutku pa nekdo od zunaj z vso silo vrže v vežo tri funte težak kamen. Zaslišal se je kratek, a grozno bolesten krik. Sestra Mina se je, zadeta v glavo, zgrudila nezavestna na tla. Ves srditi boj se je mahoma ustavil. Nekaj gostov je priskočilo sestri na pomoč, drugi so zbežali v temo. Nekdo je zaklical: »Mina, jaz te nisem, jaz ne!« »Noben drug ni bil kot ti, Janez,« je bil odgovor zalega mladeniča. Mina je vsa krvava ležala na tleh. Za silo so jo umili in obvezali, potem pa jo nezavestno odnesli v posteljo. Šele po dolgih treh tednih je prišla k zavesti. Kost nad ušesom in pod njim je bila ubita in šele po dveh mesecih je okrevala. Preiskava je bila zaradi upornega nepriznavanja udeležencev zelo otežkočena. Obsodba je bila krivična, ker ni zadela storilca, ampak njegovega brata. Na kratko rečeno:

brat se je žrtvoval za brata. Janez torej ni bil glavni krivec, ampak njegov brat, ki je prišel ravno sredi meteža, hipoma spoznal napeti boj in pograbil kamen ter ga z vso silo zalučal v vežo. Ker Janez ni hotel izdati brata, je sam prejel neprimerno nizko kazen namesto storilca. Pri takšnih pretepih so gostje navadno storili mnogo škode, plačali pa nič, ker so poiskali ugodno priliko in neopaženo odšli. Mati in sestra nista mogli izterjati cehe in tudi preteпов nista mogli preprečiti. Tako je postal finančni položaj vselej slabši. Pijačo so popili, denarja za drugo ni bilo. Dolgovi so vedno bolj rasli. Pri hiši ni bilo pravega gospodarja.

Neke noči, ko so že vsi spali, sta prišla dva pijanca in začela klicati. Ker se ni nihče oglasil, sta začela metati težke skale v vrata, da se je hiša tresla. Vsi domači so bili v velikem strahu, kaj se bo zgodilo, če bodo vrata popustila. Okna so neštetokrat razbili. Pri oranju so jemali zemljo in predstavljali mejnike. Na koncu hiše je stala orjaška vinska trta, ki je svoje mladike razprostirala visoko k strehi. In kaj so storili vandali? Neke noči so prišli in trto pri tleh posekali. Za takšne lopovščine navadno niso bili nič kaznovani, saj jih ni nihče videl. Če pa je že prišla kakšna takšna stvar do sodnije, so storilci vse tajili kot cigani. Zato ni bilo nič čudnega, da so otroci vselej silili mater, naj vse skupaj prodajo.

S svojim šestim letom je Tilen začel hoditi v šolo skupaj s štiri leta starejšo sestro. V začetku se je dobro učil in učitelj ga je velikokrat pohvalil ter kazal njegovo pisavo drugim učencem. Ko pa je sestra prenehala posecati šolo in šla služiti, je ostal prepuščen samemu sebi. Začel se je družiti s porednimi vaškimi otroci. Na poti v šolo so se večkrat stopili in učitelj jih je kaznoval z brezovko ali z zaporom.

Nekega popoldneva je bil Tilen kaznovan z zaporom. Od enih do štirih je bil pouk, potem je nastopila kazen. Nikoli ni imel navade, da bi med poukom hodil na stranišče, ker tri ure se že zdrži. Šest ur pa je le bilo preveč in toliko časa ni mogel zadržati vode. Vrata razreda so bila zaklenjena. Klical je in jokal, a nikogar ni bilo, da bi mu odprl. Bolečine so bile vedno hujše. Kaj storiti? Nekaj časa je letal po razredu sem ter tja, potem je skočil v kot in že je začelo teči. Teklo je dolgo in vmes globoki vzdih. Bolečine so pojenjale, bil je rešen. Ko pa se je ozrl, je prestrašen videl, kaj je storil. Voda je pritekla od zadnjih do prvih klopi. Ko je ob sedmih zvečer prišel učitelj in odprl vrata, ni nič opazil, Tilen pa jo je jedrno odkuril proti domu. Ko je prišel domov, ga je sestra obsula z vsemi mogočimi izrazi in le malo je manjkalo, da bi bil tepen, saj so morale krave zaradi njega lačne stati v hlevu. Z devetim letom je šel k birmi. Prej je moral k spovedi, tako so zahtevali gospod župnik. Imeli so ga za najbolj porednega učenca cele fare. To pa ni bilo res. Njegova glavna krivda je bila lahkomiselnost. Bil je odkritega značaja, hinavščine ni poznal in zato je trpel celo svoje življenje.

Za birmanskega botra je bil Tilnu njegov svak, veliki posestnik, pravi tip energičnega Gorenjca. Živel je v tri ure oddaljeni vasi Č... Tja ga je

spremljajl njegov starejši brat. Na binkoštno nedeljo zjutraj so prinesli veliko skledo dobro zabeljene kaše. To je bila njegova najljubša jed, ki mu je tako ugajala, da je ni mogel pozabiti. Mati so doma kuhali le sok in »rašovno« (raševina je jed iz kaše in moke), kar pa mu ni godilo. V ponedeljek so se v kmečki kočiji odpeljali v Ljubljano. Tilen je sedel na »kozlu«, sestra in svak pa zadaj. Na obeh straneh ceste so stali stari jagnedi (topoli). Ko so prispeli v mesto, je bil Tilen presenečen nad velikimi in lepimi hišami ter je prav pridno prešteval okna na njih. V cerkvi je bila velika gneča in zato ni videl drugega kot obok. Maša in ceremonije so trajale zelo dolgo. Oglašati so se začele različne potrebe. V gostilni so jim zadostili. Kasneje so šli na trg. Vodnikovega spomenika takrat še ni bilo tam. Svak je Tilnu kupil veliko pisano ruto in vanjo naložil polno različnega odpustka. Ob vrnitvi so se zaustavili še v gostilni, nekaj malega pojedli, starejši so popili liter vina in se odpeljali domov. Tilen je svojo polno, pisano ruto prinesel domov. Mati so ga z veseljem sprejeli, on pa je bil utrujen ter je šel spat kmalu po večerji. Odkar je videl, da je drugje lepše in udobnejše, mu doma ni bilo več obstanka. Venomer je mater nadlegoval, kdaj bo šel k svaku služiti za pastirja. Žalosten in brez veselja je odtlej gonil svoje krave na pašo. Nič več ni bil raztresen in nagajiv, vselej je le razmišljal, kako bi bilo pri svaku udobno in kako bi jedel dobro prelito kašo. Ta mu kar ni hotela iz spomina. Mati so ga svarili in mu govorili, da bo še prekmalu prišlo, ko ne bo imel več doma in da se ga bo še kako spominjal. Govorili so mu tudi, da bo moral težko delati in tudi molčati, ker tuji ljudje nimajo usmiljenja s človekom. Tilen pa vsega tega ni mogel pojmiti, ker ljudi ni videl pri delu, ampak jih je gledal le v nedeljah, ko so počivali in se zabavali.

Pastir

Prišla je jesen in z njo usodna odločitev za kmetijo. Mati, vdova, so vse premoženje izročili starejšemu sinu. Namesto da bi se sin resno oprijel dela na kmetiji in ohranil domačijo sebi ter svojim bratom in sestram, je razpisal licitacijo in vse nadrobno razprodal. Njive pa nekemu kmetu ni hotel prodati po pretirano nizki ceni in prišlo je do incidenta. Ko so sedeli v sobi pri kozarcu vina, je vstopil nejevoljni kmet in brata z vso močjo udaril s kamnom po glavi. To je storil molče in zavratno. Prišel je, udaril in odšel. Nekateri ljudje so sposobni ogroziti drugemu zdravje in celo življenje. Brat je hitro oddal svoje premoženje in za vedno odšel.

Mati pa so nekega deževnega dne tudi Tilnu zavezali majhno culo in ga po malo znani poti poslali v tri ure oddaljeno vas k svaku, njegovemu botru. Za spremljevalko so mu k nogam postavili kravo. Za devetletnega dečka je bila ta pot prenaporna. Vendar se ni cmeril ne ustavljal, in mislil je, da mora iti, ker mu je tako namenjeno. Zato je šel, kakor so šli vsi njegovi bratje in sestre iskat boljšo domovino. Ta pa jim ni bila mila, ker

niso imeli potrebne šole, da bi v hudem življenjskem boju kljubovali zavistnim sosedom. Po petih urah hoje je Tilen ves moker in utrujen prispel na cilj. Popol sestra Micka mu je dala veliko skodelico dobre mlečne kave s kruhom. Čudili so se mu, kako je mogel najti pravo pot tako mlad in v dežju. Po večerji so mu postlali pri peči, legel je in zaspal. Micka je bila petindvajset let starejša popol sestra in že drugič poročena. Njen starejši sin je bil samo tri tedne mlajši od Tilna. Prvi mož ji je umrl za kozami, drugi pa je bil znani Gorenjc Matevž. Micka je bila dobra ženska, vsi so jo imeli radi. Od hiše ni nihče odšel praznih rok. In tudi svojemu popol bratrancu je bila večkrat v zaščito. Pri sosedu pa je bila poročena Mina, tista Tilnova sestra, ki mu že od rojstva ni bila naklonjena. Vzela je vdovca Jakoba, ki je bil pijanec iz navade. V svojih mladih letih je vedno vozaril različno blago v kraje in se pri tem navadil piti, česar pa pozneje ni mogel ali hotel več opustiti. Tako so sestre že v začetku prerokovali, da bo šlo vse na boben. V novem kraju je Tilen opravljal krave in ribal repo. Delu se je kmalu privadil in jesti je imel dovolj. Mati so prišli kmalu za njim.

Prišla je pomlad. Sestrin mož Jakob je prosil Matevža, naj mu prepusti Tilna, ker je brez pastirja in ga nujno potrebuje. Matevž je ugodil tej prošnji in Tilen je moral zamenjati gospodarja. Pri njem pa je bilo slabše. Hrana je bila slaba, pomanjkljiva, in pri hiši ni bilo reda. Gospodar je bil pogosto od doma. Če ni vozaril, je posedal po gostilnah in zapravljal premoženje. Hlapec je delal, kar je hotel. Že rano zjutraj je odvezal živino in jo pognal iz hleva, potem pa šel na mrvo po pastirja in ga s silo napodil za kravami. Tako je moral Tilen brez zajtrka gnati živino na pašo v oddaljeni gozd. Krave so bile tudi navajene uhajati v »škodo«. Šele po dolgem času se mu jih je posrečilo izgnati na pravo pot. Ko je hodil po žitu za kravami in jih prignal na svoje mesto, je bil že ves izmučen in od rose moker do kože. To se je ponavljalo dan za dnem. Lahko si je misliti, kako utrujen in lačen je proti poldnevu prignal živino domov. Ko jo je privezal, mu je bila seveda prva skrb zadostiti želodcu. Često pa nikogar ni bilo doma. V peči so bili kakšni ostanki, večkrat pa tudi teh ni bilo. Včasih si je pomagal tako, da je šel v klet, vzel latvico kislega mleka, našel kruh in ga nadrobil vanjo ter se najedel. Nekoč je na tako pojedino povabil sosedovega Franja. Ko je sestra Mina prišla domov, je opazila »tatvino« in takoj je bil ogenj v strehi. Vsa ogorčena nad to predrznostjo je tekla k sosedu in zatožila Franja, da sta s Tilnom pojedla polno latvico neposnetega kislega mleka. »Pomislite, s smetano sta ga pojedla,« je poudarjala. »Še nikoli nisem jedla mleka s smetano in tudi slišala nisem za kaj takšnega. Kakšna predrznost, taki otroci, ki si upajo kaj takšnega!« je kričala pri sosedu. Da bi ta grdobija še bolj držala, je rekla, da sta jedla tudi maslo, kar pa ni bilo res. Kdo bi jedel maslo, če ima mleko s smetano in nadrobljenim ajdovim kruhom. To pa je Tilen zagrešil tudi zadnjič.

Kazen je bila prestroga, da bi si dovolil še kaj takšnega. Bilo je po kosilu, ravno so pokladali živini, ko sta svak in boter Matevž prignala objokanega Franja. Fantka sta bila obsojena tako: Franjo jih dobi pet na stolu, Tilen pa, ki ga je zapeljal in je starejši, deset z muhavnikom na stolu. Boter Matevž je torej potegnil stol na sredo sobe in ukazal Franju, naj leže nanj. Ker se je dečko jokaje obotavljal, ga je zagrabil in vrgel čez stol kakor prašiča. Brcal ga je k stolu in ga držal za vrat, gospodar Jakob pa za noge. Ko mu je dvignil hlače s pasom, je boter vzel muhavnik, ki je ležal na mizi, in zamahnil. Pri vsakem udarcu je Franjo bolešno zakričal, Jakob pa je štel: ena, dva... Prizor je bil grozen. Tilen je stal poleg, nem in bled, le zdaj pa zdaj ga je obdal mrzlični tresljaj. Ko sta moža izpustila žrtev, je Franjo omahovaje in z groznim jokom zapustil sobo. Sedaj je prišel na vrsto Tilen. Ker je vedel, da mora do dna izpiti čašo grenkosti, se je brez povelja ulegel na stol. Krčevito je stisnil zobe in ves život, tako da je bil kot kakšno bruno, pokrito s cunjami. Ko je brezsrčni boter udrihal po Tilnovem telesu, ni bilo slišati iz njegovih ust niti glasu joka. Ko je Jakob naštel do deset, sta ga izpustila. Vsled hudih bolečin je s solznimi očmi jadrno in z zaničevanjem zapustil sobo. Bežal je ob robu vasi in se skril v bližnjem grmu. Tam je čepel in razmišljal o pravkar prestanem. Ni se čutil krivega. Vedel je, da se mu je zgodila krivica. Spomnil se je na svoj dom in oblile so ga solze. Tedaj pa zasliši, da se mu nekdo približuje. Vstal je, da bi skočil iz grma in zbežal, vendar je bilo že prepozno. Z groznim strahom je pred seboj zagledal svaka – botra. Ta ga je zgrabil za ušesa in vlekel nazaj proti domu. Postavil ga je na pod, kjer so ravno mlatili. V roke so mu dali cepec in brez ugovora je moral mlatiti, čeprav je bil star komaj deset let.

Ne dolgo po tem dogodku je boter opazil na svoji njivi precej izdatno škodo, ki jo je napravila živina. Bilo je veliko popasenega, še več pohojenega. Namesto da bi zgradil in s tem preprečil uhajanje živine, je v bližnjem grmu jezen odrezal precej debelo hrastovo palico in se podal proti mestu, kjer je Tilen pasel krave. Ker ni nihče drug hodil mimo njegovega polja, je vedel, da mu je le on popasel njivo. Tilen je od daleč videl, da se mu nekdo približuje, in ko je boter prišel bliže, ga je spoznal. Bil je golorok, na glavi je imel siv, spredaj stisnjen klobuk, nosil je baržunasto vestjo z gosto nanizanimi svetlimi gumbi in roke je imel na hrbtu. Kolikor bliže je prihajal, toliko tesneje je bilo dečku pri srcu. Po kaj neki gre sem, si je mislil, in obdajale so ga slabe slutnje. Že je mislil na beg, a je to misel takoj opustil. Noge so mu odrevenele in zato v sebi ni čutil potrebne moči. A tudi če bi bežal, bi ga boter takoj ujel. Tako je stal nepremično in čakal, kaj bo. Počasi, kakor lisica, se je boter približeval k svoji žrtvi, da dečko ne bi sumil, kaj mu preti. Ko se mu je približal, je rekel: »Zakaj si vse žito popasel? Zakaj ne paziš na živino?« Tilen se je izgovarjal, da so bile krave navajene uhajati še prej, predno je on prišel k

hiši. Boter pa tega opravičila ni sprejel. Strogo mu je ukazal, naj poklekne. Deček je slutil njegovo namero in ga ni ubogal. Boter je s svojo levo roko jezno zagrabil dečkovo levico in izza svojega hrbta dvignil desnico, v kateri je vse do zadnjega skrival palico. Potem je začel udrihati po dečkovi zadnji plati ali kamor je pač priletelo. Tilen je tekal okrog botrove osi, da bi zmanjšal moč udarcev, vendar mu to ni pomagalo kaj dosti, ker je bila palica hitrejša od njega. Zato je na hrbet postavil roko, da bi z njo odbijal udarce. Ko ga je boter prenehal tepsti, ga je izpustil, zakričal še nekaj presekanih besed in odšel. Tilen je padel na zemljo, jokal, se zvijal od bolečine in gledal svojo roko, modro od udarcev. Ležal je dolgo, dolgo časa. Ko so bolečine nekoliko pojenjale, je vstal. Sonce je že zahajalo in bil je čas živino gnati domov. Od tega časa se je botra bal kot pajka. Kjer je le mogel, se mu je izognil.

Prišla je nedelja. Bil je lep sončen dan. Tilen je, kot ponavadi, spet pasel svoje krave. Ta dan jih je gnal domov nekoliko prej, ker si je tudi on želel biti deležen malo nedeljskega počitka. Ko jih je prignal do botrove njive, so krave kar stekle v škodo, on pa za njimi, da bi jih odvrnil. Zdajci ob robu njive zagleda botra. Strahovito se ga je prestrašil ter zbežal proti gozdu, kar so ga nesle noge. Ko je prišel do malega potoka, je skočil čezenj in zagledal svojo popol sestro Micko, botrovo ženo. »Kam pa tečeš?« ga je vprašala. Ni ji dal odgovora, ampak je tekel naprej proti vasi, hitro kot je le mogel. Ko priteče do nekega mlina, zavije v breg in se nato spusti po strmini, ne daleč od njega, proti vodi ter pade ves izmučen za grm. Padel je tako kot kamen, ki ga grm zaustavi, da ne pade v vodo. Tako je visel ob vodi, gledal v nebo in čakal noči. Neznosno mu je bilo v tem položaju. Ure so mu bile dolge kakor večnost. Slednjič se je vendar stemnilo. Stopil je v bližnjo koruzo in se spustil v razor. Od tu je videl bližnje hiše z razsvetljenimi okni. Dokler ni ugasnila zadnja luč, se ni čutil varnega. Po vseh hišah so že legli k počitku, le v bližnji gostilni je še svetila luč. Končno so se zatemnila tudi ta okna. Po vasi sta zavladala mir in tišina. Le kak pes je zalajal in spet utihnil. Šele zdaj je Tilen vstal in šel hitrih korakov proti domu. Oziraje se okrog sebe, je prišel na dvorišče, smuknil v hlev in se zavil v mrvo ter kmalu zaspal.

Ko se je zbudil, se je že danilo. Na dvorišču je bilo vse tiho. Steče iz hleva na pol ure oddaljeni prod. Okrog je bil svet kamnit. Raslo je le grmičevje in redka drevesa. Po tem svetu se je potikal cel dan. Da bi si skrajšal čas, je legel pod grm. Zaspati pa ni mogel. Kar naenkrat ga začne strašno peči po vratu. Pogleda in bilo je vse polno rdečih mravelj – rusk. Vstal je, se jih otresel, si oslinil boleča mesta ter se zazrl v daljavo in razmišljal. Tedaj pred seboj ugleda zajca – zavidal mu je in najraje bi se spremenil vanj. Bil bi prost in lažje bi se izogibal hudobnim ljudem. Spomnil se je na svojo mater, ki so bili tam nekje v Ljubljani. Šel bi do njih, a ne ve, kako, saj ne ve, kje so. Solze so se mu nabirale v očeh in zdrknile po licih, da

so naredile prostor novim. Kaj naj stori? Ali naj gre domov? K svaku Jakobu ali k botru, da ga bodo spet topli? Oglušal se mu je glad – kje dobiti hrane? V vas si ni upal. In vendar se bo treba nekaj odločiti. Na misel mu pride, da so pod vasjo sadna drevesa. Zato gre počasi in previdno proti vasi. Po tleh si je nabral sadja, si napolnil žepe in hitro odšel, od koder je prišel. Kruh bi rad jedel, a kje priti do njega? Ali naj gre v drugo vas prosit? Prijeli bi ga, tako mlad in že prosi... Vprašali bi ga, od kod je in čigav ter ga odgnali k svaku – botru. Počasi je sonce spet lezlo proti goram, Tilen pa še ni vedel, kje bo večerjal in kje spal. Kosil tudi ni in ne zajtrkoval in prejšnjega dne ni večerjal in ne jedel kruha. Odkrehnul je nekaj vej, jih zvil v metlo in si nametal listja za posteljo. Pod gostim grmom si je postlal tako, da mu je bil že sam grm odeja. Ovil se je okrog debelc in se zadela z listjem ter kmalu zaspal. Ko se je zjutraj zbudil, je bilo sonce že visoko na nebu. Glad mu je krčil želodec. Spet je šel proti vasi, si nabral jabolč ter hrušk in se vrnil nazaj v goščo. Ko je prispel do svojega ležišča, je legel in jedel pobrano sadje. Bilo je že popoldan, ko je v svoji bližini zaslišal pokanje. Prestrašen ustane in se ozira okrog. Zagledal je postarano ženo, ki je lomila in nabirala suhljad. Tudi ona je ugledala Tilna in se mu približala: »Ali si ti, Tilen? Kaj pa delaš tukaj?« Tilen ji je na kratko povedal o svoji stiski. »Nič se ne boj, kar z menoj boš šel, saj te ne bodo topli. Ti revež, ti, koliko moraš trpeti.« Tako mu je žena lepo govorila. Ko je nabrala že dosti dračja, sta oba odšla proti njenemu domu.

Doma mu je žena dala mleko in kos belega kruha. Bila je vdova – kočarica. Imela je dve majhni njivi in molzno kravo. Njen sin je poleti tesaril, pozimi pa klal prašiče po vasi. »Sedaj pa le pojdi domov,« mu je rekla dobra žena, »in nič se ne boj.« Tilen se je res opogumil in počasi šel proti svaku Jakobu. Kolikor bliže doma je bil, tesneje mu je bilo pri srcu. Ko je bil že prav blizu hiše, zasliši glas: »Tilen, Tilen!« Ob oknu je zagledal glavo svoje matere. Ves strah je v trenutku izginil. Stekel je v hišo, padel materi v naročje in zajokal. Krčevito jih je držal okrog pasu, kot da jih noče več izpustiti. Glas mu je zastajal od radosti. Le oči so materi govorile, kako srečnega in varnega se počuti ob njih. Dolgo je tako počival na njihovih prsih in le počasi je začel odgovarjati na njihova vprašanja. Nato so mu prinesli gorkih jedil, ki jih je s tekom použil. Zvečer je dobil blazino, rjuho in odejo ter odšel v hlev in mirno zaspal.

Naslednjega dne so Tilnu pripovedovali, s kakšno težavo je pet mož lovilo po polju Jakobove krave, ki jih je bil zapustil v nedeljo. Šele v mraku se jim jih je posrečilo prignati domov. Mali desetletni deček pa naj bi sam kljuboval razvajeni živini. Od takrat ni šel več k sosеду – svaku, ampak je ostal pri materi in sestri, seveda pa tudi pri brezsrčnem botru. Ko so namreč mati prepustili zadolženo posestvo starejšemu sinu, so se preselili k svoji hčerki, da bi pri njej preživeli stara leta. Pri njej so šivali, ji pestovali otroke in tudi hodili na polje, kadar je bilo mnogo dela. Včasih pa so mati odšli za nekaj časa tudi k drugi omoženi hčerki v Ljubljano.

Popol sestra Micka je bila dobrega srca, plemenite duše in nadvse miroljubna žena. Za vsakogar je imela prijazno besedo. Vsi so jo imeli radi, reveži so jo cenili zaradi njene radodarnosti. Bila je sloke postave, črnih las, bele polti. Imela je velike modre oči, nosila je lepe velike uhane. Prsa je niso krasila, ker so jih izpili mnogoštevilni otroci. Takšna je vsakomur kljubovala in celo njen mož, ki mu nihče ni bil kos, jo je spoštoval. Prav izredno je bilo, da se nikoli nista prepirala, kar je sicer med zakonci splošna navada. Slednje potrjuje tudi vest neke čudne ustanove na Angleškem. Razpisali so nagrado za tisti zakonski par, ki bi se med seboj nikoli ne prepiral. V štiristo letih te ustanove je prejel njeno nagrado le en zakonski par, a je bilo rečeno, da je tudi ta ni povsem zaslužil. Izgleda torej, da stalnega miru med zakonci ne more biti. Vendar pa je res, da se popol sestra Micka in njen mož nista nikoli sprla ali prepirala. Tudi kletve ni bilo slišati. Gospodar ni mogel trpeti preklinjevalcev. Če je kdo od poslov zaklel, ga je nekajkrat opomnil, in če tudi to ni pomagalo, ga je spodil od hiše.

Kot neizobražen kmečki mladenič je boter pri vojakihi dosegel četovodjo. Dokler se ni vrnil iz vojaškega stanu, je bilo v vasi vse polno nemirov in pretepov. Ko pa je prišel domov, je v vasi postalo mirno. S svojo nedosegljivo energijo je znal vse krotiti. Tudi pozneje je kot marljiv in vesten gospodar vzbujal občo pozornost. Zasipaval in izravnaval je doline, zniževal griče, s peščenih njiv je vozil kamenje in dovažal zemljo ter gnoj. Na travnike je napeljeval vodo, popravljajl pota in podobno. V njegovem gospodarstvu je vladal najstrožji red. Hrana je bila dobra in obilna, zato so posli kljub njegovi strogosti radi ostajali pri hiši tudi več let. Po vsaki jedi je gospodar dajal različna povelja: »Ti greš tja, vedve tja, midva s Tilnom greva pa orat.« Takrat pa je Tilnu kar sapo zaprlo. Ničesar se ni bolj bal kot z botrom na samem poganjati in voditi živino pri oranju. Pri tem je bil boter izredno strog in natančen. Ako ni šlo vselej kot po »žnori« in je konj zavil le malce na desno ali levo, je zakričal: »Stoj!« in vrgel oralo iz razora, skočil k poganjaču in ga stresel kakor bilko ter ga nato vrgel daleč od sebe. Vzel je bič in pretepel še konja. V taki hipni jezi ni nikoli uporabil vodke, sicer pa bi bila tudi za oba prenevarna. V takšnih primerih ni klel ali robantil kakor drugi, ampak je svoj posel opravil bliskovito in molče. Potem pa je bil spet miren, kot da se ni nič zgodilo. Bil je zelo tenkočuten, kar bo prikazalo tudi naslednje. Nekoč so vaščani sedeli v gostilni, vsak pri svojem kozarcu. Bili so domači učitelj, cerkovnik in svak – boter. Ko so se tako pogovarjali to in ono, se je učitelj začel odpravljati domov, ker je imel bolno ženo. Cerkovnik mu reče: »Čas je že, da enkrat greš, ko te bolna žena doma težko čaka.« V tem trenutku skoči boter kakor lev na cerkovnika, ga potegne čez mizo, vrže sredi sobe na tla in temeljito pretepe. In to je storil samo zato, ker je tudi sam imel doma bolno ženo, češ, meni se ni upal naravnost reči, pa je rekel učitelju.

Enkrat kasneje so neko nedeljo spet popivali. Botru je prišlo slabo, toda ne vsled pijače. On ni bil nikoli pijan, žganja pa sploh ni pil. Počasi se je odpravil proti domu. Da bi se mu po poti kaj ne pripetilo, sta ga spremljala vaški čevljar in neki hlapec. Prijela sta ga vsak pod eno pazduho ter ga tako opiraje gnala proti domu. Ne daleč od doma pa jima kakor mrtev zdrkne na tla. »Ti, prižgi žveplenko, da pogledava, če je še živ!« reče eden od spremljevalcev drugemu. Komaj to izreče, že skoči boter bliskoma pokonci, da vsakemu krepko zaušnico ter gre mirno naprej proti domu. Njegov ponos ni dopustil, da bi ga tako prignala domov. Boter je bil zviti in prebrisan, hitrih misli in dejanj, nikoli ni omahoval. Župljani so se ga bali in obenem ga imeli radi. Dobrikati se je znal prav po mačje. Bil je vljuden, zabaven in šaljiv. Nikomur ni prišlo na misel, da bi se z njim prepiral, a tudi on ni bil za to. V resnih trenutkih je človeka kar hipnotiziral in mu odvzel vsako iniciativo. Bil je več kot cel mož, ki se med stotisoči le redko najde.

Botrovo posestvo je bilo veliko, merilo je okoli sto oralov zemlje. Zato je bilo vedno dovolj dela. Posebno naporno je bilo ob košnji, žetvi in setvi. Takrat je bilo prav malo počitka. Ob košnji je vladalo veselo razpoloženje. Že na vse zgodaj so kosci vstali, dobili vsak svoj glažek žganja in malo kruha. Potem so z vriskanjem šli kositi. Ženske so bile pri košnji praznično oblečene in so nosile snežnobeke predpasnike. Ob žetvi so žanjicam vedno stali za petami, saj so eni pobirali snope, drugi pa že orali in sejali ajdo. Takrat pa je bil Tilen revež. Ves ljubi dan je pri oranju moral gnati živino. Ko so zvečer prišli domov, pa je bilo treba še to in ono postoriti. Nekega večera je šel na hlev, da bi nametal mrvo. Ko je prispel na vrh stopnic, so ga zapustile moči in utrujenost ter zaspanost sta dobili premoč. Kot brez zavesti je padel na kamnit, s senenim drobom posejan obok. Ni se več spominjal, po kaj je prišel na hlev in tudi tega ne, da še ni večerjal. Niti toliko se ni zavedel, da bi napravil še pet korakov do mrve, kjer bi imel mehko posteljo. Ne, padel je, kjer je bil... Zjutraj, ob treh, ko je bil voz že pripravljen in konji napreženi, pride boter na hlev in ga kliče, roka, a nič. Potem ga dvigne, na pol vleče in na pol nese po stopnicah in vrže na voz z mrvo ter zavpije: »Bjol!« Voz se je premaknil. Ko so prispeli na njivo, ga boter dvigne z voza, postavi na tla, ga strese in v roko mu pomoli bič. Šele tedaj se je Tilen zbudil. Konji so bili že upreženi v plug. Mehanično, kakor v sanjah, je prijel za kleščnik in pognal. Zopet je šlo ves dan brazda za brazdo, dokler ni bila ajda v zemlji. V tem letnem času so mnogo trpeli, ljudje in živina. Mnogokrat se je pripetilo, da je vol kar sredi njive obstal od utrujenosti in legel na tla. In nemalo truda je stalo, da so ga spravili pokonci.

Tilen pa ni samo pasel krav in poganjal živine pri oranju, ampak je tudi vozil v mesto. To ga je zelo veselilo. Za en goldinar je s parom konj peljal petsto kosov stavbne opeke sedem kilometrov daleč v mesto. Dvakrat na

dan je odpeljal. S parom konj je zaslužil torej ves dan dva goldinarja. Danes pa računa izvošček z enim konjem za pot iz enega mestnega okraja v drugega, kar traja pol ure, kar trideset kron. Vsekakor pretirana razlika. Mostnina je bila posebej plačana. Da bi si pa Tilen od te prihranil kaj zase, je prebredel reko na najbolj plitvem kraju. To je bilo varno le tedaj, če je bila voda majhna. Tako je nekoč za dvanajst kron izpostavil smrtni nevarnosti poleg voza tudi svoje življenje in oba konja. Že dopoldan je hotel pognati živino s praznim vozom v močno naraslo in kalno reko. A je z druge strani začel ribič glasno vpiti nanj, da ne sme tega početi, ker je voda prevelika. Tako ga je pripravil, da je šel čez most. Ampak svoje namere ni popolnoma opustil in je popoldan spet zapeljal na prod. Usodno je bilo to, da ni zapeljal v vodo na pravem mestu. Domači hlapec mu je svetoval, naj gre čim nižje, ker je tam voda bolj plitva. Bilo pa je ravno obratno. Tako je mirno stal na vozu in pognal. Od te strani je bila voda pri kraju bolj plitva, polagoma pa vedno globlja. Voz se je začel počasi skrivati v vodo, ki ga je že preplavljala. »Ploha« na njem sta začela plavati in samo ročice so gledale iz vode. Konja sta se strahovito upirala deroči reki, le hrbta sta se še videla iz vode. Obstala sta in nobenega koraka nista mogla več napraviti. Tilen je s strahom gledal, kaj bo. Zdaj sta se ploha naslonila na spodnje ročice, voda je pritisnila nanju in tažko okovani voz se je polagoma preobrnil. Tilen je spustil vajeti, skočil v vodo in bil skrit v valovih. Zmanjkalo mu je zraka in začelo ga je dušiti. Že je mislil, da je izgubljen. Kmalu je vendar zagledal svetlobo. Globoko se je oddahnil in začel z vso močjo z vsemi štirimi udrihati in veslati nazaj proti bregu. Ko je prišel tako daleč, da se je že mogel z nogama upirati močnemu toku, je začel na vse grlo kričati. Kričal je tako glasno in tako dolgo, da so iz treh vasi ljudje skupaj pritekli. Voda je zvrnila konja in voz po toku navzdol. Vse je bilo pod vodo, le zdaj pa zdaj je ta ali oni konj dvignil glavo iz vode in jo kmalu spet potopil. Medtem se je na bregu nabralo vse polno ljudi. Plavanja vajeni mladeniči so se hitro slekli, podali eden drugemu roke in se kot dolga veriga podali v vodo, v deročo reko proti živini. Ko so prišli do konj, so jih polagoma vleкли proti bregu. Voz so morali večkrat obrniti, ker je bilo vse zvito in polomljeno. Levi konj se je tako napil vode, da je bil napet kakor boben in je potem komaj prilezel domov. Konja nista mogla peljati niti praznega vozu. Nekdo iz bližnje vasi je posodil svojega konja, da je peljal voz domov. Tilen ni bil zmožen nobenega dela. Od mraza se je tresel po vsem životu in molče je gledal nenavaden prizor. Šele ko so že vsi odšli, se je ves moker napotil proti cesti, prisedel k tujemu vozniku in se odpeljal domov.

Vajenec

Gospodarji so znali dobro poskrbeti, da vajenec ni bil nikoli brez dela. Manj pomembno jim je bilo nuditi zadosti hrane. Ob nedeljah vajenci niso

dobili večerje. Tako od nedelje opoldan do ponedeljka opoldan niso imeli v ustih nič drugega kot košček kruha. Zaradi tega se ni bilo čuditi, da je v času Tilnove učne dobe pobegnilo kar trinajst učencev. Mladenič je mogel vztrajati le z zelo grenko preteklostjo, kakršno je imel Tilen. Mojster je bil ošaben mož in sam ni nikoli delal. V dveh letih je prišel v delavnico samo enkrat. Zajtrkoval je v restavraciji, prišel proti poldnevu domov, šel po kosilu spat in spet odšel. Imel je hčer in štiri sinove. Trije so bili sodarji, najmlajši je hodil še v šolo. Eden je bil gluhonem. Čeprav so bili meščanski sinovi, niso imeli nič mestnega na sebi, bili so naduti in surovi, brez inteligence. Vajence so radi pretepali in tudi med seboj so se večkrat stegli. Posebno mutec, čeprav že prost, je bil večkrat tepen. Zato je rajši odšel po svetu, da si bo drugje služil kruha. Poleg domačih je bilo še troje pomočnikov. Razen enega ni nihče dolgo ostal pri hiši. Vsak je preklinjaje zapustil tega gospodarja. Pijančevanje je bujno cvetelo posebno v ponedeljkih. Navadno so že na delo prišli z mačkom, potem so pili žganje, ki so jim ga morali donašati vajenci. Za to pijačo je prišlo še pivo in vino. Nekateri so pili kar tri dni, potem pa noč in dan delali. Razen gospodinjskih del so morali vajenci odjemalcem tudi nazaj zvoziti ali znositi vsa naročena in v popravilo izročena dela. Zato so bili večinoma na cesti. Za strokovni pouk so skrbeli le malo ali nič. Le kadar ni bilo drugega dela, je bil vajenec tako srečen, da je vadil nabijati z lesenimi obroči, popravljati škafe ali manjšo posodo. Do novega dela je vajenec prišel le malokdaj. Kvečjemu nekaj tednov pred oprostitvijo.

Bilo je nekega zimskega jutra. Dolge so bile ure, preden se je zdanilo, še posebno če ima človek prazen želodec. Dva vajenca sta nabijala sode in se pogovarjala. To pa pomočniku ni bilo všeč in zato je velel, naj molčita. Nekaj časa je bilo vse tiho, potem pa je Tilen nekaj spregovoril. Nakar pomočnik vrže hrastovo dno, ki ga je obrezoval, z vso močjo proti njemu. Ker je stal za sodom, je zadel samo sod. Zato je pomočnik vstal, pobral dno in z njim z vso silo udaril Tilna po glavi. Tilen se je nezavesten zgrudil na tla, iz rane mu je curljala kri. Pomočniku pa še ni bilo zadosti. S tal je zagrabil konec močnega obroča in začel z njim udrihati po dečku. Med tem prideta v delavnico sin in gospodinja. »Kakšen nemir pa je to?« vpraša ženska. Nihče ni odgovoril. Sin je pristopil k ležečemu Tilnu, ga dvignil, stresel in vajencu ukazal, naj mu prinese kozarec vode. Nekaj požirkov mu jo je zlil v grlo, potem pa ga je zvlekel k vodnjaku s smrdljivo vodo in mu spiral glavo. Tilen je imel neznosne bolečine v glavi in celo telo ga je bolelo. Niti obvezali ga niso. Kakor da se ničesar ni zgodilo, je moral nazaj v delavnico. Na glavo si je poveznil čepico in delal naprej. Rana ga je vedno bolj bolela, začela se mu je gnojiti. Šele v nedeljo je to povedal gospodinji. Svojemu sinu je naročila, naj ga pelje k domačemu zdravniku. Ta mu je obril in očistil rano ter zapovedal, da osem dni ne sme delati. Tilen je šel k sestri in ji vse povedal. Ogorčena je šla naznanit stvar sodnji. Čez nekaj

tednov je prišlo do obravnave. Pred tem so pomočniki pretili Tilnu z vsem mogočim in nemogočim. K obravnavi je prišla tudi sestra, vendar jo je sodnik zapodil, češ da ni bila vabljen. Priče so govorile v prid obtožencu. Sodnik je vprašal Tilna, koliko zahteva za bolečine. Po dolgem molčanju je zahteval pet goldinarjev. Obtoženca so obsodili samo za tri goldinarje in 24 ur zapora. Ker pa je pomočnik kmalu odšel iz te službe, so napravili za en goldinar in petdeset kron. Ko mu je ta izplačal denar, je prišla domača hči in rekla, da je Tilen nekoč, ko je s košem nosil drva v kuhinjo, zadel dragocen kozarec na mizi in ga ubil. Računala ga je sedemdeset kron. Tako je moral Tilen s svojo krvjo plačati kozarec. Za svoje bolečine je prejel borih osemdeset kron. Ko je čez nekaj tednov prišel sodni sluga vprašat, če je bilo plačilno povelje izvršeno, je pomočnik že davno odšel.

Enkrat pozneje je drugemu pomočniku izginil kos kruha iz linice, ki je bila v zidu. Prišel je čas za malico, kruha pa ni bilo. Kdo od vajencev ga je ukradel, so rekli. »Preiskati jih moramo,« je dejal starejši sin in poklical vse tri skupaj. Domači sin – vajenec ni bil sumljiv, ker je imel dosti hrane. Vajenci niso nikoli sede in v miru pojedli za malico prejetega kruha, zato ga je vsak vtaknil za predpasnik in ga lomil po koščkih ter nosil v usta. Tako je nekaj drobtin vedno ostalo za predpasnikom. Te drobtine je od vsakogar pobral starejši sin, jih kazal pomočniku ter spraševal, če so prave. Pri dveh jih je pomočnik zanikal, pri tretjem pa je dejal: »Ja, te so od mojega kruha.« Čeprav je bilo že mračno in so si drobtine belega kruha zelo podobne, si je pomočnik vendar dovolil ugotoviti neresnico. In kaj potem, če se je vajencu zgodila krivica in je bil po nedolžnem tepen?! Za to se ni nihče vznemirjal. Po tej »ugotovitvi« naskoči starejši sin vajenca s svojo brutalno silo, ga vrže na tla in s šlapo temeljito pretepe. Starejši vajenec je potem šel iskat ta kruh in ga je slednjič tudi našel pod klopjo, zavitega v moder robec...

Razumljivo je, da se je v takih razmerah zdela učna doba obupno dolga, da je kar ni hotelo biti konca, in za zelo srečnega se je štel tisti, ki je bil tako vztrajen, da ga je dočakal. Tilen je težko pričakoval tisti srečni dan svojega osvobojenja. Ko bo prost, bo šel, kamor bo hotel. Poprej je pisal svoji materi, da bo kmalu izučen in naj mu pošljejo novo narejeno obleko, da bo mogel v svet. Kmalu zatem je od matere dobil lepo, volneno obleko. Ker za obleko ni imel druge shrambe kot star zaboj, so prišle do nje miši in razjedle hlače. Krojač mu je na nevidnem kraju iztrigel krpico blaga in jo na razjedenem mestu lepo vdela.

Nekoč se je v delavnici pojavil samouk z dežele in povprašal za delom. Mojstru reče: »Prosim, gospod, imate li kaj dela, jaz tako rad delam, ker ne morem biti brez dela.« Mojster mu odgovori: »Delo bi že bilo, delo, samo plače bo bolj malo.« Samouk pa nazaj: »Kaj plača, samo da je delo.« »Kar pridil!« reče mojster in odide. Potem pristopi samouk k pomočniku, znanemu še od doma, in ga radovedno opazuje pri delu ter mu

reče: »Oh, France, kako znaš ti delati, kje pa si se tako navadil?« France mu odgovori: »Malo tu, malo tam.« »Ja, kje vse si pa hodil?« ga vpraša samouk. Pomočnik pove: »Tam po Gorenjskem, tam po Dolenjskem in tam po Štajerskem. Najdlje sem bil pa v Štajnpriku (Zidani most), kjer smo tiste velike sode za olje delali.« Samouk ni imel nobenega pojma, kje bi bil ta kraj. V svoji domišljiji si ga je predstavljal nekje daleč za deveto deželo. Ves začuden in s plašnim pogledom je še vprašal: »Oh, al' je še kam delj kot v Štajnprik?« »Menda ne,« mu odgovori France.

Ne gre se čuditi, da so bili delavci pred petintridesetimi leti tako nevedni. Starejši delavci niti čitati niso znali. A četudi bi hoteli, kdo bi pri 14-urnem delavniku še mislil na knjigo. V tistem času se delavec sploh ni zavedal svojega mučnega stanja. Bil je prepuščen samemu sebi, brez izobrazbe in brez svoje organizacije. Mojster ga je izkoriščal, kolikor je hotel, prebrati si ni mogel, ker so bili vsi delodajalci enaki.

Na novega leta dan je samouk šel voščit mojstru za praznik. Še preden pa je spregovoril besedo, mu je mojster zaklical: »Matija, ne boš ga pil za moje denarje!« Samouk se je osramočen obrnil in odšel. Ko je Matija pozneje to pravil, so se mu seveda smejali. Njemu pa je za vedno ostal nadevek »Ne boš ga piv«. Tudi vajenci so izrabili praznik v svoj prid ter urno hodili od odjemalca do odjemalca in si tako izprosili nekaj desetic za slaščice, kruh in cigarete, ki so jih le skrivoma kadili. Če je mojster ali pomočnik srečal vajenca s cigareto v ustih, mu jo je izbil in ga sklofotal. Danes pa začnejo nekateri kaditi že v drugem razredu, pa se ne zdi nikomur pametno jih posvariti in jim prepričati, kar bi bilo za zdravstveno stanje kaj koristno.

Malo pred oprostitvijo je Tilen pisal svojemu prijatelju na Reko, da bo kmalu prost in ako mu je mogoče dobiti kakšno službo zanj. Že po enem tednu mu je odpisal, da lahko takoj pride, ker je dela dovolj. Tilen je bil pisma seveda zelo vesel. Posebno pa ga je vzradostilo, ko ga je nekega dne mojstrica poklicala k sebi, mu dala učno izpričevalo in rekla: »Tilen, sedaj si prost in če ti pri meni ni všeč, greš lahko, kamor hočeš. Še prej pa si moraš oskrbeti potrebna šolska izpričevala in domovinski list, s katerim boš na magistratu prejel uradno učno izpričevalo ter delavsko knjižico.« Naslednji teden je Tilen šel v šolo, vendar učiteljev ni našel, ker so bile velike počitnice. Iskati jih je moral po mestu in privatnih stanovanjih. Končno se mu je posrečilo pridobiti potrebna izpričevala. Po domovnico pa je moral v svoj rodni kraj. Ker župan ni imel doma nobenega koleka, je moral Tilen ponj v oddaljeno mesto Kranj. Po celodnevni hoji je prišel ves utrujen s potrebnimi listinami na magistrat, ko pa so urade ravno zapirali. »Danes ni nič, jutri pridi!« so mu rekli. Naslednji dan je po dolgem čakanju vendar dobil učno izpričevalo in delavsko knjižico, oboje pisano v nemškem jeziku. Ko je nesel učno izpričevalo v podpis še k sosednjemu mojstru, se je vrnil domov. Pobral je svoje stvari, se kratko

poslovil in odšel. Dolga štiri leta jim je delal, a ni dobil niti krajcarja, niti kosa obleke. Mnogo je pretrpel in grozovito stradal. V vseh štirih letih se ni niti enkrat do sitega najedel. In tudi sedaj, ko je brez sredstev zapuščal nesrečno hišo, se jim v svoji skoposti in zakrknjenosti ni zdelo potrebno dati kakega daru za popotnico. Ko je stopil na ulico, se mu je od srca odvalil velik kamen. Še nikoli ni tako lahko stopal kot oni dan. Samo dve kroni je imel v žepu, a ga bodočnost ni skrbela. Ko je prišel do prve trafike, si je kupil »Dramo«. Čeh pravi: »Jaz sem Pepik, praški flama, če imam krajcar, si kupim »Drama«.« Potem je Tilen šel hitrih korakov proti sestri Ivanki. Rekla mu je, da so mati poslali zanj pet goldinarjev za pot. Sestra je bila vdova, imela je dvoje otrok in bilo je malo zaslužka. Zato je tistih pet goldinarjev porabila za gospodinjstvo. Spet je bil prevaran, vendar se ni jezil in si je mislil, da tako pač mora biti ter je tudi to voljno potrpel. Drugi dan je Tilen napolnil star, platnen kovček s potrebno obleko. Zvečer ga je sestra spremila na kolodvor in mu za mešanca kupila vozni listek do Sv. Petra. Na pot mu je dala štirideset kron, se na kratko poslovila in odšla.

Ob pol desetih zvečer je kolodvorski zvon trikrat zapel, lokomotiva je zažvižgala in težak vlak se je sunkoma in počasi začel pomikati proti jugu. Tilen se je tedaj prvič peljal po železnici in žal mu je bilo, da je bila noč. Vzlic temi pa je venomer gledal skozi okno, kakor da bi z očmi hotel prodreti temo in gledati nove, neznane kraje.

V tovarno

Ko je med drugo in tretjo uro zjutraj vlak pripeljal na namenjeno postajo, je Tilen izstopil. Šel je v čakalnico tretjega razreda, kjer je na oguljenih klopih ležalo nekaj slabo opravljenih popotnikov. Tudi Tilen je našel za mizo prazen prostor na trdi klopi, položil kovček pod glavo, legel in kmalu zadremal. Ko se je kasneje zbudil, je bil zunaj že lep sončen dan. Podal se je na pot po Krasu. Šele po nekaj urah hoda si je kupil za pet kron hrane in šel spet naprej. Srečal je moža in ga vprašal, kje in koliko časa mora hoditi do Reke. Mož mu je odgovoril, da se nedaleč odcepi na levo stran stara cesta, ki je sicer slabša, vendar veliko krajša od nove. Tilen je stopil torej na staro cesto, da bi pridobil kak kilometer, bila pa je silno dolgočasna. Več ur hoda ni bilo videti nobene vasi, tudi hiše in človeka ne, vsepovsod sama skala. Z vrha grebena je bilo videti cesto daleč naprej po plitvi dolini. Ko prehodiš dolino, se spet povzpneš na greben in vidiš novega. Vse to se ponavlja dolgo, tako dolgo, dokler se ne prikaže morje. Tilen je težko čakal na trenutek, ko bo daleč pred seboj zagledal v dolini gladino morja. Glad in žeja sta ga jela opominjati vedno odločneje. Čas bi že bil za drugo malico, a še kosila ni bilo. Samo za pet kron kruha in požirek mlačne vode, to je bilo vse. Poleg tega je moral še vso dolgo pot nositi neokreten kovček. Kaplja za kapljo mu je od utru-

jenosti in slabosti padala od čela, nosu in brade. Že je mislil, da bi malo legel in se odpočil, ko z vrha grebena zagleda v daljavi prekrasno panoramo. Obstal je, postavil kovček na tla in začuden gledal to krasoto.

Okrog in okrog nizko gorovje, v sredi pa – kakor veliko jezero – morska gladina. Iz nje molijo veliki jambori in na njih napeta, trinadstropna bela jadra. V ozadju je videti mala trikotna jadra ribiških čolnov. Tilen je dvignil kovček in pospešil korake. Cesta je peljala vedno nižje in nižje v dolino proti mestu. Ob vznožju je zagledal visoke dimnike in velike, rdeče ter modro pobarvane kotle. To je gotovo tovarna, v kateri bo delal, si je dejal Tilen. Šel je na desno po ozki, a zelo kamniti stezi nizdol in prišel na novo cesto. To je prekoračil in šel ob mejnem zidu pred tovarniški vhod. Ravno takrat je tovarniška sirena s svojim visokim tenorjem naznanjala delopust. Kmalu so delavci pričeli prihajati iz tovarne. Tilen jih je pazljivo pregledoval, da bi med njimi našel prijatelja. Bal se je, da mu bo neopazeno odšel. Kam bi se dal v tem tujem kraju in brez denarja? Končno ga je le zagledal, ko je že zavil proti njemu. »Pozdravljen, Ivan! Tvoje pismo sem prejel in sedaj sem tukaj.« »Prav je, da si prišel. Na hrani in stanovanju si lahko pri moji gospodinji in jutri že lahko pričneš z delom, ako hočeš.« »Hvala, Ivan. Tvoje dobrote ne bom pozabil.« Potem sta šla skupaj proti domu, v isto smer, od katere je prišel Tilen. Hiša je stala na griču, kakih štirideset metrov nad morjem in manj kot sto metrov od obale. Bila je stara, enonadstropna hiša. Pred njo so rasla drevesa, okrog njih je bil dva metra visok zid. Izgledala je kakor kaka mala trdnjava. Gospodar, Dolenjec, je bil le najemnik te hiše. Poleg male, ne preveč čedne žene je imel edino, že odraslo hčer in dvoje kljuset, s katerima je zasipal morje. Poleg Ivana so bili v hiši še en sodar in dva delavca, vsi s Kranjskega. V sobi je bilo četvero postelj. Skozi okno je bil lep razgled na morje.

Naslednjega dne je Tilen šel z drugimi takoj na delo. Mojster, dunajski Čeh, mu je dal potrebno orodje. Delo ni bilo naporno, pač pa dolgočasno. Delavnik je bil od šeste zjutraj do šeste zvečer. Ob osmih je bilo četrtr ure odmora za zajtrk, vsekakor premalo. Opoldanski odmor je trajal eno uro. Ker je bilo veliko dela, so delali tudi ponoči in ob nedeljah. Sodarjev je bilo okrog sedemdeset. Razbijali so tako, da niti lastnega glasu nisi slišal. Izmed vseh je bil Tilen najmlajši in tudi najmanjši. Zato je blagajnik, Jud, pri izplačevanju večkrat nergal, češ, tako majhen, ima pa isto plačo kot odrasli. Vrtar, ki je vselej stal pri izplačevanju, se je vedno zavzel za Tilna. Dejal je: »Ima učno izpričevalo, je izučen pomočnik, kaj mu hočete?«

Tilen si je kmalu toliko prihranil, da si je kupil novo obleko, potrebno perilo in obutev. In tudi ura z verižico mu ni smela manjkati. V prostem času je hodil k morju in občudoval njegovo neizmernost in globočino. Posebno rad je opazoval razburkano morje, ko se peneči valovi pode vzporedno drug za drugim in razbijajo ob kamnitem obrežju.

V predmestju je bila mala cerkev, kamor je Tilen hodil k maši. Čudil se je, da je v mestu, kjer prevladuje tuj jezik, čul slovansko bogoslužje. Kako lepo doni slovanska pesem na uho. Še nikdar ni slišal kaj takega. V Tilnovi deželici pa je v uradu nemščina in v cerkvi mrtva latinščina. Ali se ne bi dalo tudi tam vpeljati slovansko bogoslužje, si je mislil Tilen. Celo v mestnih cerkvah so pri sveti maši peli hrvatske pesmi, doma pa se narodu vsiljujejo nerazumljive latinske. Po sveti maši je šel Tilen na zajtrk. Zraven si je privoščil čašo dobre dalmatinske ali istrske črnine. Po gostilnah in tovarnah je prevladovala hrvatska in slovenska govorica. Italijanu namreč tažko delo ne diši, zato si išče boljše službe. V šolah se je podučevalo le v laškem, ogrskem in nemškem jeziku. Narod pa, ki je tukaj živel strnjeno naseljen od pamtiveka in je v mestu samem v večini, nima nobenih narodnih šol. Ali ni to tragično! Ali bo kdaj v tem oziru zmagala pravica? Lastniki tovarn so bili sami bogati ogrski Židi. Hrvati in Slovenci so bili le garači.

Na pomlad je delo pojenjalo, število delavcev se je začelo krčiti. Domačini so ostali doma, da so obdelali svoja skromna polja. Le kaka tretjina starejših, oženjenih delavcev je ostala, pa še ti so lahko delali le kake tri ali štiri dni v tednu. Prijatelj Ivan je vedno spravljajl Tilna, da bi šla malo po svetu, da bi v obrti še kaj pridobila. Tilnu ta nasvet ni bil kaj všeč, ker je večkrat slišal: če človek dalj gre, dalj mu kažejo. Vendar se je vdal. Uvidel je, da tukaj vsaj nekaj mesecev ne bo dela ne kruha. Ko sta svojo namero povedala mojstru, ju je rad takoj odpustil. Obleko sta zavila v nepremočljivo platno. Drugo jutro sta se po kratkem slovesu podala na kolodvor in se odpeljala proti Ljubljani in naprej do Celja. Tukaj je Tilen dobil delo, Ivan pa se je odpeljal naprej proti Grazu. V službi, ki jo je Tilen nastopil, mojster ni znal slovensko ali pa ni hotel znati. V postelji je bilo mnogo mrčesa. Za zajtrk je dobil košček kruha, ki je moral zadostovati za ves dan. Mojster je Tilna psoval z neumnim Kranjcem. Zato se je kmalu odločil, da zapusti to delovno mesto in se je odpeljal v Ljubljano. Tam so ga razni prijatelji zvabljalil v gostilne in k igranju, zato je bilo njegovo gmotno stanje vedno slabše. Obleka se je ponosila, za drugo pa ni bilo denarja. Tolažil se je s tem, da bo kmalu zapustil Ljubljano in šel spet nazaj proti veliki luži. Našel je drugega prijatelja, s katerim sta se podala po isti poti kakor prejšnje leto on sam. Ljudje so ju svarili, naj ne hodita na Reko, ker da tam razsaja kolera, vendar ju te govorice niso zadrževale. Pot je že bila ista, a mnogo težavnejša. Vročina je bila neznosna, več tednov ni bilo dežja. Prah je na debelo ležal po cesti. Čezenj so na gosto držali vijugasti sledovi različnih kač, ki so kar žvižgale v bližini. Po dvanajsturni, truda polni poti sta slednjič vsa izmučena prišla na Reko. Šestintrideset ur sta neprestano počivala, tako sta bila izmučena. Potem sta šla iskat delo, ki sta ga tudi našla.

Res je bila tu kolera, ki je zahtevala mnogo žrtev. Delavci s slabo hrano so kar cepali pred to morilko. Tisti, ki je obležal, je bil že izgubljen. Prišli so ponj, ga naložili na nosilnico in odnesli. Če jim ni umrl že kar na

poti, so ga peljali v izolirano bolnico, iz katere pa se ni več vrnil. Tako so odnesli prejšnjega Tilnovega gospodarja, ki jim je umrl na poti. Tudi njegova žena je zbolela in ostala v postelji. Že so prišli ponjo, da bi jo odnesli, kar pa je njena hčerka še pravočasno preprečila. Materi je povedala, kakšna nesreča ji preti. Žena je vzlic bolezni hitro vstala. Ko so možje vstopili v stanovanje, niso našli bolnika in so morali prazni oditi. Po daljšem bolehanju je žena popolnoma okrevala in se rešila smrti. Javni napisi v štirih jezikih so ljudi svarili, naj ne uživajo surove vode, ampak le prekuhano. V tovarni so imeli dvoje kadi, v katerih se je menjaje kuhala in hladila pitna voda. Najbolje je, da se vode sploh ne pije. Najboljše sredstvo proti koleri je dobra hrana, požirek žganja, predvsem pa temeljita snaga vsepovsod. Tudi Tilna se je prijela ta strašna bolezen in le njegova čila mladost ter krepko zdravje sta preprečila, da ji ni podlegel. Potem sta s prijateljem Pepetom zapustila to mesto in se odpeljala v Trst, da bi se izognila bolezni. A tudi v novem mestu so govorili, da je veliko za kolero bolnih ljudi in da tudi smrtni primeri niso redki. Samo en teden sta delala tam. Pepetu ni ugajalo ne delo in ne druge reči, zato je pobral šila in kopita ter odšel. Tudi Tilna je spravljal s seboj. Tilen pa je hotel ostati. Rekel si je: kaj bi vedno hodil iz kraja v kraj ter zapravljal denar. To ne more privedi k dobremu. Do sedaj še ni prosjačil in težko bi mu bilo, če bi moral kdaj to početi. Zato je spremil svojega prijatelja, ki je odhajal. Prispela sta na kolodvor, da se poslovita. Nastopil je odločilni trenutek. Kar nista se mogla ločiti. »Pojdi z menoj,« ga je nagovarjal Pepe, »dolgo tako ne boš mogel ostati v tem tujem mestu.« Slednjič je zmagalo prijateljstvo. Ako sva skupaj prišla, pa še skupaj odidiva, sta si rekla. Oba sta se vrnila v stanovanje. Tilen je hitro zavil svojo culo in vrnila sta se na kolodvor. Odpeljala sta se proti Ljubljani. Obiskala sta svoje sorodnike in odšla naprej proti prijaznemu mestu Kamnik na Gorenjskem.

Kulturno osveščanje

Tilen je prvič v življenju prestopil prag tega malega, ličnega mesta z lepo okolico. Prej se mu ni niti sanjalo, da bo tukaj črpal svojo zavednost, ki je, žalibog, med delavstvom tako redka. In še nekaj je tu doživel, česar ne bo nikdar pozabil. Našel je svoj prvi ideal. Edini mojster v mestu, pri katerem sta s Pepetom dobila delo, je bil star okoli petdeset let. Bil je srednje visok, suhe postave in po cesarsko obrit. Kakor mnogo drugih mojstrov na Kranjskem še ni prestopil ožje domovine, da bi si zunaj pridobil strokovno in socialno izobrazbo, ki je vsakemu mojstru tako neobhodno potrebna. Raje je ostal v svojem rojstnem kraju in si po večletnem varčevanju prihranil nekaj denarja. Ko je njegov starejši brat prodajal zadolženo hišo, jo je on odkupil in postal samostojni mojster. Imel je devetero otrok, ki so bili, razen dveh, že odrasli. Starejši sin je bil sodar, a pohabljen, in nič kaj radi ga niso imeli. Zaradi svoje hibe je bil vedno

slabe volje. Zato ni prav tolmačil slabo od dobrega. Prepiri v zvezi z njim so bili na dnevnem redu. Denarja je imel vedno premalo. Kar je dobil, je v nedeljo zapravil. Čez teden pa niti za cigarete ni imel. Zato je vzel kako staro orodje ali desko in jo prodal za slepo ceno, da je imel za žganje in tobak.

Drugi sin je študiral in v počitnicah je nosil domov knjige, ki jih je tudi Tilen zelo rad prebiral v prostem času. Delali so od petih zjutraj do sedmih zvečer. Za razvedrilo je bilo malo časa. Plača je bila tako majhna, da na prihranek niti misliti ni bilo. Tilen je leto dni delal, da si je mogel napraviti skromno obleko. Po malih mestih je takrat vladala taka mizerija med pomočniki, da so imeli splošno samo dva goldinarja na teden, redko kdaj več. Ko je Tilen nekoč hotel spraviti denar, mu je mojster velikodušno primaknil petdeset kron. S tako plačo si je mogel privoščiti kvečjemu nekaj vrčkov piva.

Včasih je šel Tilen tudi k predstavi v čitalnico, kar je bilo skoraj že predrznost. Tja so zahajali le meščani in trgovci s svojimi rodbinami. Pomočnik je bil tam redka prikazen. Zanj so bili le spodnji prostori, kjer je bila zloglasna gostilna, ki vzvišenemu namenu čitalniškega društva ni delala prav nič časti. Mojstrove hčerke so bile lepe, poštene ter na dobrem glasu. Sodelovale so tudi pri igrah. Najbrhkejša pa ni smela posecati iger in veselic, ker še ni dopolnila šestnajstega leta. Zakaj so modri meščani to tradicijo dosledno izvajali, se ne ve. Morda zaradi morale? Ne, ker se ni igralo ničesar nemoralnega. Vedno so predstavljali same nedolžne igre, takšne, ki jih lahko vidi vsak otrok. To dekle nežne starosti je bilo skoraj popolnoma razvito. Zakaj bi torej ne smela imeti nekoliko razvedrila? Deklica je morala ostati doma in se dolgočasiti, medtem ko so se drugi prijetno zabavali.

Ta deva je bila tista, ki je Tilnu vzela dušni mir. Zaradi nje je toliko trpel in tega ni nikomur razodel ali potožil. Včasih, ko je bila sama doma, je prišla v delavnico, sedla poleg njega na stol, ki je stal pri topli peči, in se grela, ne da bi kaj govorila. Tudi Tilen je molčal. Prsa so mu bila polna nečesa skrivnostnega, nekaj ga je tiščalo in beseda ni hotela iz ust. Iz dvoje napetih prsi se je čulo težko dihanje, drugo je bilo vse tiho. Nema in molče sta zrla vsak predse. Niti pogledati se nista upala iz oči v oči, iz katerih bi bila sicer brala, kako toplo bije dvoje src eno za drugo. Samo ena beseda bi zadostovala in dvoje bitij bi se združilo v božanstvenem objemu... Deklica je vstala in molče odšla. Tilen je nem in poln bolesti zrl za njo. Nato je naglo vstal, se opravił in odšel na drugi konec mesta. Šel je v zadnjo gostilno, sedel k prazni mizi v kotu, si naročil vrček piva, naslonil glavo v dlani in začel premišljovati. Kaj bi, izbij si iz glave, iz tega ne more nič biti... Dekle je ugledna meščanska hči, sam pa reven pomočnik, ki hodi iz kraja v kraj brez cilja, brez bodočnosti. In še oni dr. S... hodi z njo, naobražen, polnoleten, kdo bi tekmoval z njim... Dolgo je tako

premišljeval. Gostje ga niso motili, niti videl jih ni. Šele pozno zvečer je zapustil gostilno in šel proti domu. Spali so že. Odpreti mu pride njena sestra, v sami srajci je bila. Pri slabi mesečini je videl lepe oblike njenega života, kar pa ga ni vznemirjalo. V svoji nepokvarjeni mladosti še ni poznal strasti. Molče je šel mimo nje, le polglasno ji je voščil noč in stopil na dvorišče ter naprej v delavnico, kjer je imel svojo posteljo, in legel.

Poleg domačega sina in dveh pomočnikov je bil v hiši še mojstrov brat, ki so ga imenovali stric. Dovršil je nižjo gimnazijo in potem šel k neki politični oblasti za diurnista. Služboval je po raznih okrajih in se medtem tudi oženil. V zakonu pa ni našel sreče. Žena mu ni nudila tistega blagostanja, ki ga je pričakoval, in je zato iskal uteho v pijači. Dokler je bil v službi nekje na jugu, je pil vino. Ko je prišel v svoj rojstni kraj, mu je bilo vino prekislo in je začel piti žganje. Vedno bolj se je pogrezal nizdol, v prepad. Pijan je prihajal v urad in roke so se mu tresle. Nekaj časa so v službi imeli z njim potrpljenje, končno pa so ga brezpogojno odslovili. Ko je zapustil ženo, je prišel k bratu in ga prosil za delo in streho. Ker je bil pač brat, se ga je usmilil. Delati ni znal, a tudi ni mogel. Vajen je bil le peresa in fraklja, kladivo in rezilo mu nista služila. Kadar je bil pijan, se je rad kugal. Po dva do tri dni ni hotel ničesar jesti, samo pušil je iz svoje velike pipe ogromne kolobarje dima. V takem razpoloženju je rad govoril latinsko ali nemško. Da bi dobil kaj denarja za žganje, je pisal prošnje na razne instance. Iz njegove pisave se je videlo, da je bila nekdam slikovita, sedaj pa je od nemirne roke imela vsaka črka šestnajst oglov. S svojimi edinimi čizmi je imel posebno veselje. Snažil jih je vsak dan, toda ne samo zgoraj, tudi spodaj na podplatih so se morali svetiti. Večkrat se je z bratom sporekel zaradi plače. V takih trenutkih je silno ogorčen obstal, sklenil roke, dvignil obraz proti nebu in v prosečem, a močnem glasu zaklical proti Vsemogočnemu, kakor bi ga hotel pozvati za pričo proti krivici, ki se mu dogaja. Tako zazrt proti nebu, je nepremično, kakor kip, stal več minut, ne da bi se ozrl ali spregovoril kako besedo. Ko se je tako zamaknjen zbudil, je bil silno bled in plašnih oči. Molče, kakor bi se ničesar ne pripetilo, se je zopet podal k svojemu delu. Nekoč je sedel na stolu in špičil mozničke. Kar naenkrat pa zamahne z roko, v kateri je držal koničast nož, in se sune z njim v levo stran prsi. Hitro skočita k njemu dva pomočnika in ga primeta za roki. Molče, ne da bi se kaj branil, je spustil nož na tla. Silno bled in s težkim dihanjem se je pustil mirno pripeljati do postelje, na katero je sedel. Na vprašanje, če mu je slabo in če želi zdravnika, ni odgovoril. Ravno tako je molčal na vprašanje, zakaj je to storil. Včasih je kazal znake duševne bolesi. Šele čez čas je na prigovarjanje odpel srajco in pokazal rano, ki je bila že dobro zaceljena.

Odkar je Tilen izgubil dušni mir, ni bil več vesel. Žalosten je hodil okrog, ljudem se je izogibal. Če je bil doma, ga je gnalo ven, zunaj pa ga je neka skrivnostna sila vlekla proti domu. Jeseni se je odločil, da vsaj

začasno zapusti to usodno mesto, ker je upal, da bo drugje pozabil to bol, ki je ni nikomur razodel in ga je neprenehoma grizla. Tako je nekega dne zopet zavil svojo culo in skoraj neopažen odšel proti pošti, se usedel v poštni voz in se odpeljal proti Ljubljani. V Č... je izstopil, obiskal sorodnike, ostal nekaj dni in potem šel peš do mesta, sedel na vlak ter se odpeljal proti Trstu.

Delo je dobil pri neki vdovi, ki je bila črna kot zamorka. V delavnico je le redkokdaj prihajala. Slovenskega jezika ni razumela. Imela je predelavca, ki ji je vodil obrt in poleg tega še pridno delal. Poleg Tilna je bilo še petero pomočnikov. Bili so sami Slovenci. Znali so tudi laško, a so se posluževali tega jezika samo pri kletvi. Delali so zelo pridno in urno deset ur na dan. Tilen je bil vsak večer tako utrujen, da je mahal z rokama okrog sebe in po zidu. Zjutraj ga je gospodinja, ki je bila Lahinja, karala, zakaj ponoči tolče po zidu. Njen mož je bil pijanec in ni živel z njo. Imela je troje odraslih otrok. En sin se je vrgel po očetu in prišel le malokdaj domov. Bili sta še dve hčerki, ena prava krasotica.

Tilnu ni nikdar v življenju prijalo vino tako kot sedaj, menda zato, ker je moral tako naporno delati. Pil ga je samo po četrt ali dva, več ne, ker je moral štediti, da si kupi obleko. Ob nedeljah je hodil na obrežje morja in ogledoval si je parnike ter živahno vrvenje na pomolih. Proti večeru se je podal v kavarno in prebil čas ob črni kavi ter nedolžni igri. V lepem vremenu je šel s prijatelji Ljubljančani malo iz mesta v bližnjo okolico, kjer so pri čaši dobrega vina zapeli kako lepo narodno pesem.

Običajno je mojstrica za novo leto povabila vse pomočnike na obed. Tudi Tilen se je odzval temu vabilu. Po običajnem vsestranskem voščilu so sedli k dobro obloženi mizi in se prav pridno posluževali različnih jedil. Tudi vina je bilo v izobilju. Na ta dan Tržičan ne štedi, ker ima vero, da mu bo šlo celo leto tako, kot je preživel novoletni praznik. Zato je rad vesel. Brez vina pa po njegovem mnenju ne more biti veselja. Medtem je gospodinja vsakemu stisnila v roko precejšnjo vsoto denarja. Nazadnje so postregli še s črno kavo in smotko. Tako so bili vsi, eni bolj, drugi manj, sladko ginjeni in so se z zahvalo poslovili. Eni so odšli naprej v gostilno, drugi v kavarno. Tilen je šel v kavarno, a se je kmalu poslovil in odšel proti domu. Družba ga ni veselila, v njej ni našel miru in razvedrila kot drugi. Neka otožnost ga je spremljala vsepovsod, in sam ni vedel, zakaj. Ljudem se ni prilizoval, vsako hlinjenje je sovražil. Vedel je, da so prav gostobesedni in prijazni ljudje večkrat hudobni in strupenega jezika. Zato je dobre molče ljubil, ne da bi to kakorkoli kazal, hudobnih pa se je izogibal in bal. Njegove misli so bile tam daleč pod planinami in neka skrivnostna sila ga je vlekla tja. Tolažil se je z mislijo, da bo kmalu prišel čas, ko bo zapustil to hrupno mesto in odšel v svojo ožjo domovino, kamor ga vleče srce.

Proti pomladi je delo pojenjalo. Ker je bil Tilen najmlajši po letih in službi, je moral prvi zapustiti delovno mesto. Vendar ga to ni niti malo

vznemirjalo. Prepričan je bil, da mu je usoda tako določila, da mora hoditi iz kraja v kraj brez daljšega obstanka. Druge službe v tem mestu ni iskal. Ker je bil varčen, si je napravil novo obleko, nekaj denarja pa mu je še ostalo za pot. Zato mu ni bilo treba hoditi peš, temveč se je proti domu odpeljal z vlakom. V Ljubljani ni iskal dela. Večkrat se je spominjal, koliko lakote in brezsrčne surovosti je moral pretrpeti v svoji učni dobi. Vsaka cesta, vsaka ulica mu je budila spomin, kako težko je vozil poln voz posode. Bil je vendar še tako mlad, tako slaboten in lačen, v mrazu in vročini, v dežju in snegu. Za vse to trpljenje ni nikoli čul pohvalne besede, ampak le karanje in tepenje. Zato ni maral teh ljudi in pri njih ni iskal ne dela ne jela. Potovanje pa ga tudi ni veselilo. Kolikor dalj je bil od doma, toliko večja je bila domovinska bol. Sklenil je, da gre za nekaj časa k svojemu svaku, potem pa si bo že dobil kako delo. Akoravno je bil svak proti njemu zelo strog, ko je še služil za pastirja, ga je na tihem vendar spoštoval in imel rad.

V svaku je videl izredne vrline in zmožnosti. Svoje sovaščane je telesno in duševno močno presegal. Kar se je zdelo drugim skoraj nemogoče, je s svojo bistrumnostjo in zmožnostjo z lahkoto izvršil. Enkrat je neki posestnik in obrtnik hotel zvoziti večjo množino lesa z vrha hriba, a si sam ni upal, ker svoje živine ni hotel postavljati v nevarnost. Zato je iskal voznika, ki bi sprejel to težavno in nevarno delo. Takšnega voznika pa ni bilo lahko dobiti. Ker sta imela svak in boter dobro živino in vprego, je to delo prevzel. Konji so že težko vlekli prazne sani po strmi hribovski poti navzgor. Nakladanje hlodov je šlo dokaj hitro izpod rok. Ko so bili naloženi in povezani, je šlo nekaj časa po grebenu brez zavore. Preden so zavili na desno po hribu navzdol, pa so obstali in pod oba saninca dali močne verižne zavore. Nekaj časa je šlo dobro. Ko pa so se hlodi vsled strmega padca in svoje teže pomaknili naprej, se je zadnji konec dvignil in zavore so odpovedale svojo službo. Šlo je vedno hitreje navzdol. Tilen je sedel vrh hlodov, s stegnjenima nogama vprtlj v verigo. Konje je vlekel nazaj, da bi ne omahnil na stran. A vse je bilo zaman. Kakor da ni bilo več tal pod njimi, je šlo v strašni hitrosti proti vznožju hriba. Konji niso mogli zadosti hitro teči pred hitrostjo sani, a so jih hlodi vedno potiskali naprej. Težko je bilo v tem kritičnem trenutku ohraniti prisotnost duha. Tilnu je zapiralo sapo, prepričan, da ne bo prišel živ v dolino. Končno so pridrveli v dolino in vsled pritiska še daleč po njej, preden so se konji mogli ustaviti. Vesel, da se mu ni pripetilo kaj hujšega razen strahu, je Tilen skočil na tla in si ogledoval sani ter konja, ki sta težko sopla in venomer kimala drug drugemu z vročima glavama, kakor da bi protestirala proti nevarni vožnji, ki sta jo pravkar opravila. V tem času je boter prišel s hriba. Skrbno si je ogledoval konja in sani ter omenjal nedostatke, ki jih prej s Tilnom nista videla. Popravila sta hlode in jih nanovo povezala, potem pa sta pognala proti vasi. Drugi dan sta šla z botrom zopet v hrib. Ker sta bila bolj previdna kot prvič, se jima ni zgodilo nič slabega.

Poleg takšnega dela je bilo treba skrbeti tudi za domačo potrebo. Pred pomladjo je bilo treba napraviti zadostno množino drv in stelje. Kako krasno je delati na hribu, obrnjenem proti soncu, kjer rasejo prve pomladanske cvetke in poganjajo mladike. Kakor preroben je človek v takem kraju, delo ga veseli, jelo mu diši. Počuti se zdravega in zadovoljnega. Srečen je lahko kmečki stan, vendar se lastniki tega ne zavedajo dovolj. Kaj so zaduhle sobe, temne in smrdljive delavnice mestnega prebivalstva proti svežemu zraku in toplemu soncu, na katerem dela in biva kmetško ljudstvo!

Boter ni bil več tako strog in osoren proti svojemu birmancu, ampak prijazen in dober. Tilen pa je tudi pazil, da ni prišlo nič navzkriž med njima. Mati so bili pri hčeri in ji stregli v hudi bolezni, za katero je podlegla. Tilen se je težko poslovil od nje. Žalosten ji je stisnil mrzlo, a tako dobro desnico, zadnjikrat v življenju.

Tilen je zopet odšel v mesto Kamnik k prejšnjemu mojstru in tam dobil delo. Boter mu je pisal, naj pride k pogrebu sestre. Vendar se ni mogel odzvati, ker je prejel pismo ob uri, ko so je že polagali v grob. Tako tudi mrtve sestre ni več videl.

Mati so še nekaj časa ostali pri zetu. Ko pa se je ta drugič poročil s sosedovo Miro, katero je že dolgo časa rad videl, niso mogli več ostati. Preselili so se k svoji drugi hčerki Mini. Ta pa jim ni nudila tiste dobrote kot rajnka Marija. V oporoki jim je izgovorila »kot« do smrti. Če pa bi mati šli kam drugam, bi se jim plačalo pet goldinarjev na mesec in pol litra mleka na dan. To ni bilo veliko. Mati pa so na svojem starem domu imeli še eno njivo in od te so dobivali petindvajset goldinarjev na leto. Pravilno bi bilo, da bi mater preživljal starejši sin, ki so mu prepustili celo premoženje. Vendar so mati to velikodušno odklonili, ker je imel sin sedaj le malo domačijo in si je moral kruh služiti z rokama.

Obsodba militarizma

V času, ko je Tilen drugič delal v Kamniku, se je njegovemu mojstru pripetila velika gospodarska nesreča. Mojster je za neko tovarno že vrsto let uspešno licitiral večjo množino sodov. To je bil skoraj edini zaslužek, s katerim je preživljal svojo mnogoštevilno družino in pomočnike. Pri zadnji licitaciji pa je vmes posegla neka bogata vdova – predvsem nepotrebna in nezmožna kake obrti. Njen mož, ki je pred kratkim umrl, je bil trgovec s kolonialnim blagom. Bil je nemčur, kakršnih je bilo mnogo v tistih časih.

Pri neki veteranski slavnosti so pred župno cerkev postavili mlaje in jih okrasili z zelenjem, venci in z zastavami. Med zastave je ta trgovec vtihotapil tudi dvojce »frankfurtaric«. Meščani bi tega morda niti ne opazili, ker jih je bilo mnogo, ki nemške trikolore niti poznali niso. Narodna zavednost je bila takrat še v povojih. Žalitev narodnega ponosa pa so zagledali dijaki, ki so bili doma na počitnicah. Z ogorčenjem so protestirali proti predrznosti nesramnega nemčurja in z neko bravuro odstranili žalitev.

Ta trgovec je imel hčer izredne obilnosti. Omožil jo je s starim generalom, ki je v birokratični državi imel zadosti vpliva pri raznih poveljstvih, da je pripravil vse potrebno za svojo taščo, ki je brez zadržka, bogve po kaki ceni, licitirala nekaj tisoč sodov in s tem ubogemu mojstru odjedla zaslužek in kruh. Ugovor, da sme biti pripuščen k licitaciji le mojster enake obrti, ni nič pomagal. Vdova je morala pripraviti delavnico, orodje, les in poiskati sodarje. Imela je očitvidno izgubo. Tilen bi lahko šel tja delat in bi tam gotovo bolje zaslužil, vendar tega ni hotel storiti. Sovražil je krivico in pohlepnost ter zato ostal pri svojem mojstru in mu s tem tudi ustregel.

Ne le v domačem kraju, ampak skoraj po celi Gorenjski so razni samouki delali sode za vdovo. Kadar so prišli po denar, gospe navadno ni bilo doma. Le z zvijačo se jim je posrečilo priti do nje in zahtevati plačilo za izvršeno delo. Vsi znaki so kazali, da ne bo mogla izvršiti vsega naročila do določenega roka. Če pa se ji je končno vendar posrečilo – koliko truda, dela in skrbi je bilo treba, da so to delo opravili z neveščimi ljudmi. In najbrž z izgubo. Ali je bilo tega treba? Ženska je bila bogata, imela je veliko posestvo, dobro vpeljana trgovino. Poleg poročene hčerke ni imela drugih otrok. Očitvidno se ji je šlo za to, da uniči malega obrtnika.

Ker Tilen ni hotel služiti krivici, pri mojstru pa tudi ni bilo več dela, je šel po stari navadi zopet v Trst. Ker tudi tam ni dobil dela, je šel po bližnjici do postaje, prodal dobre škornje za slepo ceno in se z brzovlakom odpeljal na Reko. Tam je dobil delo pri nekem mojstru, Hrvatu. Po posodo so hodili z bližnjih otokov in celo iz Dalmacije. V dar so prinesli težke vence grozdja in sladkega vina. Vendar se Tilen ni mogel privaditi. Neizrečeno mu je bilo dolgčas. Nobenega prijatelja ali znanca ni imel, okrog njega so bili vedno sami tuji obrazi. V nedeljo je tako šel v pol ure oddaljeni kraj k svojim starim prijateljem, s katerimi je delal prejšnja leta. Ti so ga nagovarjali, naj pusti sedanje delo in pride v tovarno, kjer je lepše in bolj kratkočasno. Tudi delo so mu izposlovali. Tilen se je odločil, da pride. Naslednjo soboto po odmoru je prišel k njemu stari prijatelj Pepe, da mu pomaga pri noši in ga spremlja. Mojster ga je prosil, naj ostane, in mu ponujal boljšo plačo ter druge ugodnosti. Vendar je Pepe to odklanjal in zahteval svojo knjižico. Šele po daljšem prerekanju sta odšla proti novemu stanovanju.

Kakor vsako leto je Tilen tudi sedaj ostal v toplem primorju le čez zimo. Na pomlad, ko je začela naraščati vročina, je šel raje v notranjost dežele, kjer je hladnejše podnebje. Huda vročina mu ni storila dobro, kakor tudi huda zima ne. Še predno je odšel, je nenadoma umrl njegov prijatelj Pepe. Bil je meščanski sin iz Ljubljane. Lahko bi bil doma, če bi se bolje razumel s starejšim bratom, a se nista zastopila. Žalostne domače razmere so ga gnale po svetu za kruhom, ki ga je imel doma v izobilju. Bil je vedno otožen, uteho je iskal v pijači, ki ji je končno podlegel. Še tako

mlad in čil je bil, niti dvajset let ni imel, a je že postal žrtev alkohola, ki povzroča toliko gorja in toliko ljudi spravi v prerani grob. Ni mu bilo dano, da bi ležal poleg svojih v domači grudi. Pokopali so ga visoko nad morjem v ilovnat, do polovice z vodo napolnjen grob. Kadar so nesli k zadnjemu počitku kakega sodarja, je vsakokrat deževalo, kakor bi bil to »prst božji«, ker so v življenju odklanjali vodo in raje pili strupeni alkohol.

Kadar je Tilen zapustil kraj, kjer je delal, se je vedno oglasil pri botru. Tukaj je imel mater, sestro, brata, tukaj mu je bil nekak drugi dom, kamor je zahajal, kadar je bil brez dela in jela. Svak ga ni nikdar podil od hiše ali mu dal čutiti, da mu je njegova navzočnost neljuba. Dal mu je hrano in streho, včasih pa tudi kako krono denarja. Tilen ni bil eden tistih, ki bi izrabljaj gostoljubnost. Pridno se je poprijel vsakega dela, ne da bi čakal, da bi mu kdo ukazal. Ko pa je sedaj prišel, ni našel ne matere in ne sestre, ker sta med tem časom umrli. Našel je novo gospodinjo. Svak se je namreč med tem časom drugič poročil. Nova gospodinja mu ni mogla nadomestiti dobre sestre. Svak je Tilnu kasneje tudi priznal, da je rajnko prenizko cenil in da se šele sedaj zaveda, kaj je izgubil z njo. Tudi on se je strinjal z rekom, da je prva žena najboljša. Tokrat Tilen ni ostal dolgo pri botru, ker je kmalu dobil delo na deželi.

V novi službi mu je bilo zelo dobro. Hiša je bila bogata, vsega je bilo v izobilju. Posli so kar tekmovali med seboj in si šteli v čast, ker so tako srečni, da služijo v tej hiši. Gospa je bila stara vdova, dobra in plemenita žena. Vsak jo je imel rad. Za vsakega je imela odprto srce in roke. Pri gospodarstvu ji je pomagal njen brat, ki je bil enakega značaja kot gospa. Šel je od delavca do delavca, ukazoval, vprašal to in ono, nikdar pa ni bilo slišati žal besede iz njegovih ust. Edini sin je živel na posestvu v eno uro oddaljenem kraju. Tilen ni bil na hrani v hiši, vendar je od gospe prejel vsak dan dvakrat kos kruha in vrček piva. Kadar je bilo delo bolj naporno, pa tudi klobaso ali kos sira. Malo pred šesto uro ga je poklical že prileten delavec, ki mu je vedno pomagal pri delu. Ker je ta mož pred več leti delal v Schwechatu pri Dunaju, so mu rekli »Švehata«. Bil je priden in ubogljiv, vedno vesel in zabaven. Samo to napako je imel, da je včasih malo preveč pogledal v kozarec. Vendar se mu to ni štelo v zlo, ker je njegova dobra stran odtehtala to napako.

Spomladi je Tilen moral oditi na vojaški nabor, da zadosti tistemu nepotrebnemu, nasilnemu, od nobene strani utemeljenemu, od starih barbarov ustanovljenemu, od bogate birokracije priznanemu, od kmeta in delavca prokletemu militarizmu, ki povzroča toliko gorja na svetu. Ta žene svobodne državljane v triletno sužnost, ki napravi državi neizmerno dolgovi, ki jemlje imetja in življenja državljanov, ki daje absolutno moč vladi in vladarjem, ki je povzročila svetovno vojno. Nikdar več ne sme priti tako daleč, da bi nekaj oseb odločalo o usodi milijonov ljudi. Dolžnost vsakega posameznika je, da deluje proti militarizmu na vseh koncih in

kraji. Vso to bedo, vse to pomanjkanje, vso to draginjo, vse to gorje, v katerem smo, je povzročil militarizem. Kar ga bo ostalo, naj obstoji iz prostovoljcev in ne več tako, kot je bilo do vojne. Naši fantje so nasilno, kakor živina na sejem, hodili na nabor, da so jih tam razni strokovni mesarji ogledovali in tipali v posmeh zdravi pameti...

Na predvečer nabora je Tilen šel po delu k nekemu kmetu, da bi ga potegnil tja do Save, ker se je želel peljati še skozi rojstno vas. Ko se je pogajal z voznikom za ceno, pristopi k njima neznani mladenič, ki se je tudi hotel peljati v isto smer. Po kratkem razgovoru sta se fanta spoznala. Bila sta iz iste rodne vasi, imela isti cilj, pasla krave skupaj, a se nista spoznala. Življenje ju je že v nežni mladosti razdvojilo, zato sta si bila tuja. Noč je že bila, ko sta se odpeljala. Vožnja ju ni dolgočasila. Po dolgi ločitvi sta si imela marsikaj povedati. Ko so dospeli do Save, je voznik obrnil. Takrat pri Smledniku še ni bilo mostu, temveč je brodar prevažal ljudi in vozove. Ako je popotnik prišel ponoči od leve strani do Save in se hotel prepeljati na desni breg, je moral neprestano vpiti na vse grlo, da je slednjič zbudil zaspanega brodarja. Brodar je sladko spal, kakor v Abrahamovem naročju, brez skrbi, v svoji postelji onkraj Save, ki je na tem mestu precej široka in mirno teče. Slično se je dogodilo tudi našima popotnikoma. Po dolgem čakanju sta čula šume prihajajočega broda, ki ju je prepeljal na desni breg.

Šla sta ob Savi do bližnjega mlina. Tu je bil doma Tilnov spremljevalec. Na materino prigovarjanje, naj ostane doma, ni ubogal. Šla sta naprej proti vasi. Že od daleč sta slišala veselo petje in spremljavo harmonike. Ko sta dosegla skupino, sta se predstavila, ker bi se sicer v temi ne spoznali. Potem so skupaj krenili proti bližnji gostilni, ki pa je bila zaradi pozne ure že zaprta. Po kratkem trkanju jim je gostilničar odprl. Sedli so okoli mize in naročili vino. V začetku je šlo vse po volji. Ko je bil prvi liter prazen, mu je sledil drugi... Vroč kri mladih fantov se je polagoma razgrela. Beseda je dala besedo. Poprej so se zabavali v prijateljstvu, ko pa je bilo treba plačati ceho, so se začeli prepirati. To ni bil vsakdanji nedolžen prepir, v sebi je imel silno togoto in uteho je iskal le v pretepu. Najrajši bi si skočili eden drugemu v lase, in to tem bolj, ker je bila na eni strani velika večina fantov, na drugi pa samo Tilnov tovariš. A to osamljenca ni strašilo. Kakor bi imel ogromno večino na svoji strani, je drugim metal v obraz drzne in pikre besede, ne da bi pri tem kazal najmanjšo sled bojazni. Le hladna razsodnost in prisotnost prič ter svetloba so bili razlogi, da ni prišlo do boja že v sobi. Navadno se fantje neradi tepejo pred pričami in pri luči. Bojijo se dokazov in sodnih posledic. Ljubša jim je tema, v kateri lahko brezsrčno obdelavajo svojega nasprotnika, dokler ne obleži. Fantje so drug za drugim vstali od mize in odšli ven ter pozivali, naj pride ven, kdor ima pogum.

Tilnov tovariš jim je hotel takoj slediti. Tilen je doslej molčal in se ni vtikal v prepir ter niti z besedo ni zagovarjal svojega sopotnika. Ko pa je

spoznal, da mu preti neizogibna poguba, je hitro stopil predenj in ga prijel ter tako zabranil njegov odhod. Gostilničarju pa je naročil, naj za odhajajočimi fanti hitro in z obeh strani zaklene vrata ter spravi ključke. Tako je bilo potrebno storiti, ker je Tilnov tovariš na vsak način hotel oditi domov. Z gostilničarjem sta ga končno pripravila, da je legel na klop za mizo. Tudi Tilen si je poiskal svoj prostor pri peči. Tako sta oba zaspala in se nista več menila za fante, ki so čakali zunaj. Mrzla pomladanska noč pa jim je počasi ohladila divjo, vročo kri. Njihovo število se je počasi zmanjševalo in neopaženo so eden za drugim odhajali proti domu. Le eden, najbojevitejši, najbolj surov in najmočnejši, je ostal z odprtim nožem do dneva in čakal na Tilnovega tovariša, da bi ga zaklal. Ker pa ta le ni prišel iz hiše, je slednjič tudi on odšel, ne da bi zлил svojo jezo na nedolžnega človeka.

Sonce je že svetilo v gostilniško sobo, ko sta znanca vstala s trdih klopi, se umila, si osnažila obleko in naročila zajtrk. Prvi fantje so se že zbirali pred gostilno in čakali, da pridejo še ostali. Kadar so odhajali v tuje kraje, so bili vendar enotni in so pozabili na domače prepire. Imeli so geslo: vsi za enega, eden za vse. Zbrali so se vsi in manjkal je le tisti velikan, ki je do jutra čakal pred gostilno. Vendar je najstarejši dejal: »Pojdimo!« Pridružila sta se jim tudi Tilen in njegov tovariš. Vseh je bilo kar petnajst. Razen Tilna in njegovega tovariša so vsi imeli za klobukom svoje neizogibno naprej obrnjene krivce.

Ko so tako korakali po vasi, je eden od njih dejal: »Dajmo eno zapet', da bodo ljudje vedeli, da gredo fantje skozi vas!« In so zapeli: »Sem fantič, star komaj osemnajst let...« Petje ni bilo nič kaj ubrano, mnogi izmed njih niso imeli ne glasu ne posluha. Med tem časom je skupino dohitel še velikan, o katerem so pravili, da je tako močan, da je s hrbtom prevrnil poln voz gnoja. Opravičeval se je, da je bil včeraj pijan, in priznal, da je res do zore čakal pred gostilno in zato tudi zaspal. Ko so fantje prišli v drugo vas, so zopet zapeli. Preskrbeli so se z viržinkami, prižgali vsak svojo in šli naprej. Domačih fantov te vasi ni bilo videti, ker so že odšli. Skupina je pred mestom zavila v neko gostilno. V njej so jedli in pili, a kmalu odšli.

Pred poslopjem, v katerem je delovala naborna komisija, je bilo vse polno treznih in pijanih fantov, ki so peli in preklinjali. Orožniki so imeli dokaj posla, da so pretepače in pijance zganjali v notranje prostore, v čakalni zapor. Oglušujoče vpitje, petje in kletve je bilo slišati iz raznih sob, v katerih so se naborniki tudi pretepali. Zdaj pa zdaj so v te zapore planili po trije orožniki in s puškinimi kopiti naredili kratek mir. Ker pa so izvedeli, da njihova občina ne pride tako hitro na vrsto, so sklenili oditi v bližnjo gostilno, da se malo pokrepčajo. Vtem priteče v sobo eden izmed ostalih in v naglici pove, da mu je nekdo vzel krivce izza klobuka. Vsi so skočili pokonci in tekli ven na cesto. Le Tilen je ostal, saj se mu ni zdelo potrebno loviti ljudi zaradi nekaj ponarejenih peres divjega petelina. Rado-

veden pa je vendar bil, kaj se bo izcimilo iz tega. Njegovi znanci so pred seboj podili nekaj tujih fantov. Za njimi sta šla hitrih korakov dva orožnika. Prvi fantje so prišli kmalu nazaj. Pravili so, da sta dva ujela tistega, ki je vzel krivce. Oborožen je bil z malim kolom. Ko sta ga dohitela, se je hitro okrenil in zavpil: »Beži, drugače te udarim!« Nihče se mu ni upal približati. Eden od obeh pa mu reče: »Janez, vedno sva bila prijatelja, podaj mi roko, da sva to tudi sedaj!« Po daljšem obotavljanju se je le dal pogovoriti in postavil kol ob sebi na tla. V tem trenutku pa skoči drugi k njemu, mu vzame kol in ga z njim udari po glavi. Janez zakriči in pade po tleh. Potem se oni drugi še zvrne nanj in ga začne suvati z nožem. Šele orožnika sta ga potegnili stran, ga vklenila in odpeljala v zapor. Napadalec je bil majhen, suh in bled, a zelo hladnokrven in nevaren mladenič, ki je malo govoril in se ni prepiral. Premišljeno in molče, kakor zver je skočil na fanta in ga sunil z nožem. Še kot pastir je imel male, a zelo nabrušene vile. Celo v cerkev jih je nosil s seboj. Bil je tako predrzen, da je enkrat nekoga potegnil iz cerkve in ga z nožem obklal. Najpogumnejši fantje so se ga bali in ogibali. Tilen celo pot ni spregovoril z njim, ne zato, da bi ga kaznoval, ampak ker ga po dolgih letih skoraj ni več poznal. Vendar ga je ta hotel napasti iz same zlobnosti. Ob tem je vprašal enega izmed fantov: »Ali ga hočem?« Ker mu je vprašani to odsvetoval, je namero opustil. Bil je prava zver v človeški podobi. Kasneje je Tilen slišal, da je bil obsojen na sedem let zopora, ker je nekemu prerezal vrat, da je izkrvavel.

Končno je prišla na vrsto tudi Tilnova občina. Kakor vedno je bilo tudi sedaj nekaj potrjenih, še več pa izvrženih. Med sposobnimi je bil tudi Tilen. Štabni častnik ga je potrepljal po rami in pohvalil, da je »fejst fant« – seveda v nemškem jeziku. Kakor ga pred naborom ni nihče silil v začasni zapor, tako se je tudi sedaj do prisega svobodno kretal. Orožniki so bili prijazni z njim, nihče mu ni rekel žal besede. Gotovo je bil vzrok v tem, da je bil trezen in mestno oblečen in miren. Ker je bil že poldan, je šel v gostilno, si naročil kosilo in potem čakal na prisego. Ta se je brala v slovenskem jeziku. Edino tukaj je imela slovenščina prednost pred nemščino. Nesposobni so počakali, da so šli vsi skupaj proti domu. Namesto po desnem bregu so šli po levem in se ustavljali po raznih vaseh in gostilnah. Na razpotju se je Tilen poslovil od njih, zavil v prvo vas v gostilno in prenočil. Rad bi bil še enkrat v domači vasi in obiskal rojstno hišo, ker prejšnjega dne tega ni mogel storiti. A kaj bi tam iskal? Hiša je bila v tujih rokah, nobenega njegovih ni bilo v njej. Samo spomin bi mu vzbujala na njegova nežna leta, drugega bi mu ne mogla dati. Doma ni imel nikoder in kamor je prišel, je bil tujec. To so pač zakrivili njegovi predniki s slabim gospodarstvom. On pa je moral trpeti za njihove grehe. Namesto v domači hiši je prenočil pod tujo streho, v mizarski delavnici. Zjutraj je šel dalje, naredil velik ovinek v drugo mesto in šele zvečer je prišel domov.

Srečanje z dekletom

Na binkoštni ponedeljek popoldan je Tilen srečal še iz prejšnjih let znanega prijatelja Franja. S svojo sestro je prišel iz eno uro oddaljene vasi k popoldanskemu bogoslužju. Bil je nekaj let starejši, prijetne zunanosti, simpatičen mladenič. Vendar Franjo ni šel v cerkev, bil je sam, kje je zaostala sestra, pa ni vedel. S Tilnom sta stopila v obcestno gostilno, ampak sta zaradi vročine in muh ostala kar v veži in si naročila pol litra vina. Vežna vrata so bila na stežaj odprta, da se je videlo na cesto. Kmalu pridejo mimo tri ženske. Franjo stopi na prag in pokliče sestro vstopiti. Prišla je in sedla k njima. Bila je pol mestno, pol kmečko opravljena, srednje sloke postave. Njene velike rjave oči so izražale dobrosrčno odločnost, močni boki pa krepkost telesa. Njena živahna zgovornost se je Tilnu dopadla. Videlo se je, da njegova navzočnost tudi njej ni bila neljuba. Nekaj časa so med seboj kramljali, potem pa so odšli v drugo gostilno. Tam je bilo veselo razpoloženje. Godec je igral na harmoniko, mladina je plesala, pila in pela. Tilen ni bil plesalec, zato tudi prijateljeva sestra ni hotela plesati. Franjo pa se je vrtil zdaj s tem, zdaj z onim dekletom, da so ga domači fantje že grdo gledali. Mračilo se je že, ko so odšli proti domu. Tilen je Franja in njegovo sestro spremil do prve vasi in si zagotovil sestanek z njo za prihodnjo nedeljo ob dveh popoldne pred župno cerkvijo. Potem se je obrnil in šel proti domu. Trda noč je že bila, ko je prišel v gostilno, kjer je bil na hrani.

Naslednjo nedeljo je bil Tilen že pred drugo uro v oddaljenem kraju. Franjove sestre še ni bilo. Hodil je gor in dol po cesti in gledal ljudi, ki so prihajali v cerkev. Kakor bi ženska namenoma zaostala, je prišla prav zadnja. Šel je proti njej, ji podal roko in jo prosil, naj gre z njim namesto v cerkev. Nekaj časa je razmišljala, kaj naj stori. Ali naj odkloni komaj poznanemu mladeniču, kakor je že mnogim drugim, in naj gre v cerkev? Ali naj gre z njim, da spozna, kaj misli o njej? In tako se je odločila, da gre z njim. Kdo bi ji zameril? Šlo je za njeno bodočnost. Bila je polnoletna. Starši so bili že stari. Po njih smrti se bodo razmere predrugačile. Ali naj ostane vedno za deklo in dela dan na dan, leto za letom, od zore do mraka, samo za hrano? Kakšno je tako življenje, se je dobro zavedala. Pred več leti so njeni starši živeli v mestu kot meščani. Imeli so gostilno in kavarno. Po naključju so kupili neko posestvo v bližnjih hribih. Ako niso hoteli vsega izgubiti, so se morali preseliti in pričeti kmečko življenje.

Tilen in dekle sta zavila po stranski poti in šla v drugi del mesta v neko gostilno, kakor da bi si v prosti naravi ne mogla povedati, kar sta si želela. Morda sta bila žejna ali pa sta hotela piti na žejo, ki bo šele prišla. Kdo ve? Najverjetnejše je, da sta hotela biti sama in sta zatorej šla ven za hišo, kjer ni bilo gostov, in sedla k edini mizi. Pogovor je bil bolj informativen kot skrivnosten. Eden drugemu sta povedala svoje življenjske razmere, brez fraz in bahavosti, kakor se ob takih prilikah često dogaja.

Zgodi se, da nevesta šele enkrat po poroki izve za hišne dolgove in druge izgube gospodarstva. Temu navadno sledita razočaranje in nesrečno življenje. Tilen ni imel posestva ne denarnega premoženja. Imel je samo dvoje pridnih rok. To mu je pozneje zadostovalo, da je preživel osmero krepkih in zdravih otrok. Sedaj sta se razšla že v mestu, saj sta bila njuna domova vsaksebi. Naslednjo nedeljo pa sta se zgrešila in se v razdalji kakih dvesto metrov sprehajala vsak zase in čakala eden na drugega.

Po vojaščini na delo

Ko je vlak došel na postajo, je Tilen izstopil. Šel je na drugi peron, kamor je imela priti Lojzka z druge strani. Na ta vlak ni dolgo čakal. Iz daljave je opazoval in jo zagledal. Šla je poleg neznane ženske z jerbasom na glavi. Zavili sta proti izhodu in v mesto. Na Dunajski cesti je stopila v neko gostilno in Tilen za njo. Vendar je ni našel, kot bi se vdrla v tla. Zapustil je gostilno in pohitel za njeno prejšnjo spremljevalko, ki mu ni vedela povedati nič več razen tega, da je stopila v gostilno. Tilen se je vrnil na kolodvor, ker ji je pisal, da bo tam ob določeni uri. Ko je prispel tja, mu je Lojzka že od daleč hitela nasproti. Svidenje je bilo kaj prisrčno.

»Dolga so bila tri leta čakanja,« mu je pravila. »Ljudje so me strašili, da te ne bom več videla, da boš pozabil name. Jaz ljudem nisem verjela, ampak samo tebi. In sedaj si tukaj, pri meni, oh, kako sem srečna.« Tilen ji je pravil, da je prišel že z jutranjim vlakom, kako jo je čakal, šel za njo in jo nenadoma izgubil. »Kje si vendar bila, da te nisem mogel najti?« jo je vprašal. »Sram me je bilo, da bi šla v gostilni sama v sobo med goste, in sem stopila kar v kuhinjo in tam zajtrkovala,« mu je smeje odgovorila. Potem sta si šla ogledat mesto. Deželno gledališče in Narodni dom sta bila tudi za Tilna dvoje novih stavb. Radostno ju je opazoval in bil ponosen. »Slovenci vedno napredujemo,« je rekel svoji spremljevalki, ko sta šla počasi naprej.

Zvečer sta skupaj sedela v kupeju in se peljala za Tilna po novi in zelo počasni železnici proti njenemu domu. Ta počasna vožnja, lesen železniški most, mehki pragi – vse to mu kot »tehniku« ni ugajalo. Zakaj vse to polovično delo, kakor da bi železnico napravili samo za nekaj let. V glasni kritiki je dal duška svoji nejevolji. Lojzko je spremil do pol poti in se vrnil k svojim sorodnikom, kjer je prenočil. Drugi dan je šel v Ljubljano, da si poišče kako službo. Zvedel je za prazno mesto v nekem trgu na Štajerskem. Peljal se je do Celja, pustil kovček v neki gostilni in vzel pot pod noge ter šel proti cilju. Med potjo ga dohiti voznik, h kateremu je prisedel. Govorila sta to in ono. Tilen mu je povedal, da je prišel od vojakov in je namenjen v bližnji trg, da bi dobil delo. Ko dospeta v trg, se mu Tilen zahvali za gostoljubnost in se napoti v hišo novega gospodarja in se predstavi.

Gospodar, mali, okrogel mož s kratko, že osivelo brado, ga pregleda od glave do nog, mu odvzame delavsko knjižico in nato odpelje v sobo, ki

naj bi mu bila spalnica. V njej je bilo dvoje starih postelj s slamnicama, miza, dva stola in omara. Stene so bile bele, brez slik, edino okno je bilo obrnjeno proti železnici. Potem ga je gospodar peljal v delavnico in predstavil edinemu sodarju, že postaranemu in na eno oko slepemu, ki mu je imel biti predpostavljen. Z nekim nasprotjem je Tilna gledal postrani, kakor bi hotel reči: kaj pa je tebe treba bilo... jaz bi to že sam vse napravil, kakor sem do sedaj, ali me misliš spodriniti...? Nekako tako mu je Tilen bral z neprijaznega obraza.

Potem se je vrnil v sobo, da se preobleče. Tam je našel svojega sostanovalca. Bil je kletar, doma s Češkega. Bil je živahen dečko, nekaj mlajši od Tilna. Ta Čeh mu je bil boljši prijatelj kot njegov delovni sorojak. Njegov sodelavec je bil napram njemu neodkrit in zahrbtn. Gospodarju ga je tožil in opravljal. Ko je prvo nedeljo šel Tilen s kletarjem na malo zabavo, kjer sta bila do polnoči, mu je drugi dan gospod že očital, da ga celo noč ni bilo doma, da tega ne trpi, da morajo biti njegovi delavci ponoči doma... Še večji pogum pa je gospod dobil, ko je neki sodar iz Nemčije prišel vprašat za delo. Tilen je uvidel, da mu v teh razmerah ne bo mogoče dolgo ostati pri hiši in mu je zato bilo vseeno, ali gre proč takoj ali malo pozneje. Tako je povedal gospodarju in zahteval knjižico ter plačo. Po trideset kron na dan mu je hotel plačati. S tem pa Tilen ni bil zadovoljen in je zahteval vsaj eno krono več na dan. Zato sta se dodobra sprla. Gospodar je kakor mali petelin skakal pred njim in mu žugal s palico. Tilen pa se ni bal njegove grožnje in ni odjenjal. Ko je gospod uvidel, da nič ne opravi, je svojemu knjigovodji naročil, naj nese denar in knjižico k županu, sam pa jo je ves razkačen popihal v zgornje prostore. Tilen je šel k županu in ga vprašal za svet. Ta mu reče, da gospodarja lahko toži v Celju, da pa bo moral ostati tu še najmanj tri dni, kar pa se mu ne izplača za teh nekaj bagatelnih kron. Tilen je temu pritrdil, vzel denar in knjižico ter se odpeljal proti Lojzkinemu domu.

Snubitev in ženitev

Naslednjega dne popoldan je Tilen hodil po slabi vaški poti med maloštevilnimi in na redko postavljenimi hišami vasi, ki je štela komaj štirinajst številčk, po rebri nizkega holma navzgor. Na sebi je imel novo, črno, precej tesno obleko, trd črn klobuk in čez levo roko površnik. Na hišnih pragih so se pojavljale ženske. Stiskale so glave in ugibale, kdo neki je ta človek. Najbrž bi to vprašanje ostalo še naprej odprto, če bi Tilen ne stopil k neki hiši in vprašal, kje je pri »Kofedronu«. Doslej nezaupne ženske so postale prijazne in mu hitele kazati pot, po kateri naj gre. »Gotovo je Lojzkin ženin, zal mladenič,« so šepetale. Več besed Tilen ni slišal. Šel je po gozdni stezi tik globoko vrezane kolovozne poti navzgor. Kmalu se je gozd nehal in pričele so se njive ter trata v še nekoliko napetem terenu. Potem se prikaže kozolec s plaščem. Nedaleč naprej je sredi sadnega vrta

stala prijazna hiša. Na koncu hiše je bil mali vrtiček, poln cvetic, ograjen z mrtvim plotom. Nekam tesno je bilo Tilnu, ko je stopal proti hiši. Šele Lojzka ga je rešila zadrege, ko mu je vsa srečna prihitela nasproti. Peljala ga je v hišo in predstavila očetu. Ta je bil majhen, star, a zelo živahen možiček. Njegove košate obrvi so pričale za trdnost telesa. Mož mu je pripovedoval o svoji mladosti. Zibelka mu je tekla v Žireh. Ko je odrasel, je šel na Koroško in od tam v Ljubljano, kjer je bil za »kučarja« pri dr. Zweierju. Pozneje je šel v Trst in bil tam za strežaja pri guvernerju. Stregel je različnim princem in tudi kraljem ter kraljicam. Na to je bil zelo ponosen. Prihranil si je precejšnjo vsoto denarja in prišel v prijazno mestece Kamnik. Tam si je kupil hišo in odprl gostilno ter kavarno. Nato je šel v Trst po svojo nevesto in se oženil. Tako je živel srečno več let.

Prišlo pa je drugače. Nekoč sta z nekim someščanom kupila kmečko posestvo, nedaleč od mesta. Njegov sokupec se je pozneje skesal in mu vse prepustil. Na gruntu pa je treba delati, če hočeš, da donaša koristi. Zato je mož sklenil prodati hišo v mestu in se preseliti. In to je tudi storil. V mladosti je nosil frak in livrejo, v starosti pa irhaste hlače. Do svojega petinštiridesetega leta ni nikdar pil žganja, šele na kmetih se ga je počasi navadil. Sedaj pa je bil skoraj vsak dan pijan. Tako je Tilna gnal k precej oddaljenemu sosedu, kjer so imeli pristni jagodovec. Med potjo ga je Tilen vprašal, ako mu da hčer v zakon. Mož je odvrnil: »Zakaj ne? Sicer bi se lahko že mnogokrat dobro omožila, pa nobenega ni marala, le na vas je čakala. Starejši sin Pepe se bo poročil in pripeljal k hiši novo gospodinjo. Ali jim bo potem Lojzka za deklo? Le vzemite jo, stara je zadosti. Bog vama daj srečo!«

Drugi dan se je Tilen odpravil na pot. Za popotnico mu je Lojzka spekla tolsto kokoš in pogačo na samem mleku, brat Pepe pa mu je dal pol litra pristnega žganja. Od tega je še precejšnjo množino prinesel na Reko in jedi dal poskusiti novemu gospodarju, pri katerem je stanoval. Ta kar ni mogel prehvaliti dobrega žganja in izborne pečenke. Naslednji dan je šel iskat delo, ki ga je tudi našel pri nekem Židu, trgovcu z vinom. Med pomočniki so bili trije Madžari, dva Nemca, Hrvat in trije Slovenci. Kletar je bil Žid, male, a krepke postave, s kratko črno brado. Govoril je hrvaško, hebrejsko, nemško, madžarsko in laško. Dela je bilo v izobilju. Majhna carina je dala povod, da so trgovci nakupili ogromne množine laškega vina po zelo nizkih cenah. Pravili so, da ga je bilo na mestu tudi po deset hektolitrov. Do božiča so delali vsako nedeljo in praznik. Na sveti večer je šel Tilen s Hrvatom Franjem čez Sušak v Drago k polnočnici. Ogledoval si je šege in navade tamošnjega ljudstva: med mašo so zadaj skoraj naglas govorili, po maši pa so iz malih pištol pokali mnogoštevilni streli. Nato so šli v gostilno. Tilen je prišel domov šele proti jutru.

Okoli novega leta je začela pihati močna in mrzla burja. Za delavnico so imeli čez sode nametane deske, pokrite s plahtami, kar pa je burja sproti podrila. Največ so delali kar pod milim nebom.

V tem času mu je Lojzka pisala, da se je brat oženil, da sta se s »ta novo« skregali in da ji doma ni več obstanka. Zato je pobrala svoje stvari in se preselila v bližnji trg. Pisala mu je: »Zato takoj pridi, moraš priti, težko te pričakujem.« Tilen ni vedel, kaj storiti. Končno se je odločil, da gre nazaj na Kranjsko. Morda bi bilo bolje, ko bi ostal in se tu poročil. Zasluzek je bil boljši na Reki, kjer je v enem tednu zaslužil toliko, kolikor je na Kranjskem v štirih tednih. Vendar na to ni niti mislil in tudi ne, kje bo dobil službo, da bo lahko preživel ženo in morebitne otroke. Morda pa tudi še ne bi šel, če bi ne bil tako močno izpostavljen burji in dežju. Nekega dne so trije skupaj opustili delo. Kletar je Tilna imel rad, ker je bil priden. Prosil ga je, naj ostane. Tilen se mu je zahvalil in izjavil, da sedaj ne more ostati, da pa morda pride kdaj pozneje. Tako se je zgласil na vojaškem uradu in potem odpotoval. Nekaj postaj od Reke je pričelo snežiti in čim dlje se je peljal, slabše je bilo vreme. V Ljubljani ni bilo nič bolje. Sicer ni bilo burje, je pa bilo mnogo snega, megle in hud mraz. Glede vremena je pač prišel z dežja pod kap. Že se je kesal, da je zapustil Reko, pomagati pa si ni mogel. Šel je k svoji sestri in ostal pri njej, dokler se ni poročil.

Tilen si je kupil več hrastov, iz njih tesal doge in jih prodajal. S tem si je prislužil, da je nakupil potrebne stvari za ženitev. Poroka je bila po veliki noči. V bližini ni našel dela, zapustiti ženo in oditi po svetu pa tudi ni hotel. Napravil si je orodje iz lesa ter začel delati posodo, ki jo je prodajal po sejmi. To je trajalo eno leto in pol. Posoda je bila poceni, zaslužek slab. Zato je opustil samostojno delo in si poiskal službo v bližnji delavnici.

Kmalu se je za Tilna začel pravi križev pot. Ker sta umrla njegova gospodarica – vdova in njen brat, je gospodarstvo prevzel sin edinec. Poprej je bilo pri hiši vsega v izobilju, sedaj je šlo vse rakovo pot. Novi gospodar je štedil pri vinarju, tisočake pa metal proč. Proti delavcem je bil naravnost brutalen, psoval in suval jih je, da, celo tepel. Delali so od četrte ure zjutraj do osme ure zvečer. Določenega delavnega časa ni bilo. Tilen je vsak dan prihajal domov do smrti utrujen. Svoji ženi je tožil, da tako ne bo moglo naprej, če noče, da bo postal v nekaj letih žrtev trpljenja.

Enkrat je Tilen prišel na delo ob tri četrt na pet zjutraj. Gospodar ga je že čakal ves besen na pragu. Očital mu je, da prihaja na delo vedno prepozno in da starejši sodar že celo uro dela. »Vi pa šele pridete, to ne gre, da bi on za vas delal,« je dejal. Tilen mu je odvrnil, da ni kriv, če začne že ob treh ali štirih in da je tudi ob petih prekmalu.

Tilen je kmalu srečal preddelavca večje obrti, ki mu je obljubil sprejem na delo. Že čez nekaj dni je prejel obvestilo, da lahko pride. Vesel je hitel odpovedat službo, v zavesti, da se bo vendar enkrat rešil neznosnega trpljenja. Čez deset dni je že nastopil novo delovno mesto.

Nemškutarija

Z nekim strahom in bojznijo je Tilen stopil v novo službo. Skrbelo ga je, bo li zmogel zadostiti vsem različnim delom velikega podjetja. Tolažil se

je s tem, da novinec ne dobi takoj kočljivega dela, da to opravljajo starejši delavci z dolgotrajno prakso. In njegov strah je bil tudi upravičen, ako se pomisli, da je prišel med dvajseterico njemu popolnoma tujih, ponosnih, samozavestnih, deloma celo ošabnih sodarjev. Ugledni so bili tisti, ki so prehodili več sveta in delali po različnih krajih, potem tisti, ki so delali lepše in bolje, pa tudi tisti, ki so znali dobro govoriti. Ako je hotel kak mlajši tudi kaj vedeti, so ga starejši takoj zavrnil: »Kje si pa ti že bil drugod kot na Kranjskem? Kaj si pa že naredil? Ali veš, kaj je elipsa? Naredi mi oval na osem točk! Kako boš pa sod naredil, ako ga ne znaš narisati?«

Res je, da so bili kranjski mlajši pomočniki v svoji stroki slabo podkovani. Krivi pa temu niso bili sami, ampak mojstri. Namesto da bi učencu kaj pokazali, so mu boljša dela naravnost skrivali. Šele ko je bil prost, se je pričel učiti od svojih starejših tovarišev. Ti pa so bili Nemci ali popolnoma ponemčeni Slovenci. Pravi Nemci v tej delavnici so bili le trije, večina je bila ponemčenih, nekaj brezbriznih in le troje je bilo narodno zavednih. Pozdravljali in govorili so le nemško, časopisi izključno nemški, predsednik krajevene organizacije tudi Nemec. Torej prava, pravcata nemškutarija. Tilen je v začetku mislil, da so vsi pristni Nemci. Ko pa je zvedel, kje so doma, se je čudil, in hudo mu je bilo, da so Slovenci tako podvrženi potujčenju. Nekateri so se naravnost sramovali govoriti slovensko, vzlic temu, da jim je nemščina delala preglavice. Nemški ljudje so imeli prvo besedo in bili so vodilni. Čuditi se temu ni bilo. Podjetje je bilo nemško in vsi predpostavljeni so morali biti vsaj nemškutarji. Lahko si je misliti, da trije zavedni, med katerimi je bil Tilen najagilnejši, niso imeli tal postlanih z rožicami. Prvo leto je šlo brez narodnostnih polemik. Ko pa je gospod odpustil dotedanjega predpostavljenega, menda samo zato, ker je bil Slovenec, in za naslednika imenoval strastnega nemškutarja, se je začel boj. Ta je bil včasih, še zlasti če so malo preveč v čašo pogledali, prav strasten. In te polemike, bolje rečeno prepiri, niso ostale brez posledic. Nekateri Slovenci so podpirali nemško častihlepje, brati pa niso znali. Nobenega slovenskega časnika niso imeli. Tilnu to ni šlo v glavo. Zato je vedno nagovarjal omahljivce, naj zahtevajo tudi slovenski dnevnik. V primeru pa, da bi Nemci to odklonili, naj se Slovenci naročijo sami, k nemškim časopisom pa naj ne bi več nič prispevali. Nemci so se tega prestrašili in v to privolili. Tako so naslednji mesec dobili tudi *Slovenski narod*. Tilen pa še ni odjenjal. Naročeni so bili tudi na *Kikiriki*. V dno duše ga je bolelo, ko je videl, kako je ta humoristični list v svojih karikaturah smešil in žalil vse slovanske narode. Ni miroval poprej, dokler ni ta list izginil iz delavnice. Zato so imeli Tilna za največjega slovanofila in mu bili škodoželjni. Toda on je bil priden, marljiv in vesten ter mu niso mogli do živega. »Kaj pa imaš od tega, da se tako poteguješ za to slovenščino? Nič, škodo in sovraštvo,« so mu rekli. Tilen pa je

odgovarjal: »To je vseeno. Jaz nisem materialist, temveč idealist. Zato ljubim vesoljno človeštvo, najbolj pa svoje brate, svojo domovino in svoj jezik. To je ravno tako, kot če se v lepo dekle strastno zaljubiš. Na njej ni madeža, njeno ime je tako lepo, da zardiš, ko ga slišiš, ona je najplemenitejša, vzvišena nad vse. Za njo bi dal vse, premoženje, čast in poštenje, da, celo najdražje – življenje. Čut ljubezni do domovine je tako sladak, tako blažen, da se ne da opisati. In vi, ki tega čuta nimate ali pa vam je zamorjen, sploh ne morete ničesar občutiti in ste zato obžalovanja vredni.« Tako jim je Tilen govoril, oni pa so se mu posmehovali in mu svetovali, naj računa z realnostjo in naj ne sili z glavo skozi zid, da je pametnim ljudem v posmeh. Poudarjali so, da so pač »Deutsch gesinnt«, in to so tudi dejansko kazali.

Eden med njimi je bil iz Brežic in je tam imel svojo hišo. Kadar so bile občinske volitve, je šel vsakikrat domov in volil z nemčursko kliko. Ker je že davno v grobu in nima potomcev, je dopustno zabeležiti njegovo lepo, pristno slovensko ime Strojnik. Temu pa se ni čuditi, ker je znano, kako je bilo po štajerskih mestih. Čuditi pa se je, da je bilo kaj takega mogoče v Ljubljani. Mož, ki je v mislih, je bil brat uglednega ljubljanskega gostilničarja na pragu Ljubljane in hišni posestnik. Ta človek je tako sovražil vse, kar je bilo slovenskega, da je nekoč, ko je Tilnov prijatelj vpričo njega čital *Slovenski narod*, iztrgal časopis iz njegovih rok, ga vrgel na tla in ga pohodil. Tega ni storil iz strankarske, temveč iz narodne nestrpnosti. Takrat je malo manjkalo, da jih ni skupil. Tako se je Tilen boril na vse strani. Stanje je bilo olajšano šele potem, ko so Nemci in nemčurji odšli oziroma bili odpuščeni.

V obrti je nastala stagnacija in število dvajsetih sodarjev se je skrčilo na tri. Prišli so novi voditelji in resno vzeli delo v roke. Po malem se je prodaja proizvodov začela dvigovati in z njo število delavcev, mlajših in domačih ter deloma tudi zavednih. Število je zopet naraslo na petnajst mladih in krepkih pomočnikov.

Ako človek svojim nalogam vsestransko zadosti, hoče biti primerno plačan. Cene raznih potrebščin so počasi, skoraj nevidno rasle, plače pa so bile že desetletja enake. Zato so delavci pismenim potom zahtevali povišanje svojih mezd za petnajst odstotkov, kar ni bilo pretirano. Pripravljeni pa so bili svoje zahteve znižati na deset odstotkov. Toda tovarnar se ni niti podal v pogajanja. In ko so delavci stopili v stavko, jih je kratkomalo odpustil. Pri izplačilu so obenem dobili tudi knjižice. Za delavce je to bilo usodepolno, ker ni bilo upati, da bodo še kdaj prišli nazaj v službo. Začel se je boj. Stavkajoči so dobili odposlanca z Dunaja, ki je bil agil in dober govornik. Žal pa je govoril samo nemško in delavstvo ga ni razumelo. Gospodar pa ga sploh ni hotel sprejeti. Pozvali so tudi odjemalce, ki pa delavcev niso hoteli podpreti v upravičenem boju. S tem so dali potuho podjetniku. Ta je s svojimi agenti iskal delavce po celi Sloveniji. Vsi so mu prav prišli. Sodarje – samouke je nabiral po Go-

renjskem, čeprav niso bili niti malo kos svoji nalogi. Upravitelj se je slabo izrazil o njih, češ da so »šuštarji«.

Gospodar je takoj v začetku stavke poklical požarno obrambo, da bi mu čuvali poslopja pred morebitnim požarom, kot da bi bili stavkajoči kaki požigalci. Orožniki so stali po vseh vogalih in kotih ter prežali na stavkajoče, če se niso česa pregrešili. Za vsako malenkost so posameznika prijeli in oddali sodišču. Tilen je tudi skočil »noter«, za štiriindvajset ur.

Neko jutro je zasačil ravnatelja, ki je od kolodvora prignal cel transport delavcev – stavkokazov. Na ramah so imeli kovčke. V dvojnih vrstah so šli za njim, kakor vojaki. Na vprašanje, kam gredo, so mu odgovorili: »Einrikamo«. Tilen je šel za njimi in videl ob poti postavljene stražnike. Ko so prispeli, jim je odprl sam gospodar. Trdnjava se je za njimi zaprla.

Tilen je tisti dan na sestanku poročal, kar je videl. Delegat je ugotovil, da je stavka izgubljena, jo hitro razpustil in odšel. Delavcem je svetoval, naj si službo poiščejo drugje. Delavci so se porazgubili na vse strani, nekateri so odšli celo v Ameriko. Ko bi gospodar dal vse tisto stavkajočim, kar je potrošil proti njim, bi bili zadovoljni. In imel bi pridne ter poštene sodarje in ne slabih, ki jih je bilo treba zopet menjati. Rabil je nekaj let, da si je spet pridobil sposobno delavstvo. Ampak kaj gospodi vse to, samo da dosežejo svoj cilj. Delavca so sovražili, plačali so ga kot sužnja, bil jim je le sredstvo, orodje, ki se ga po uporabi vrže med staro železo. Nič ljubezni, nič socialnega čuta do delavca nimajo ti gospodi. Po celem civiliziranem svetu ni tako kot na Slovenskem. Naj gredo gospodje po svetu in videli bodo, v kakšnem razmerju si stojita delodajalec in delojemalec! Saj je to največja nesreča, ker slovenski podjetniki največkrat niso prestopili praga svoje ožje domovine. Kje naj torej črpajo tisti socialni čut, ki jim je tako potreben napram delavcem. Nove generacije naj zato gredo po svetu, naj vzamejo pot pod noge in culo na rame, in ne s tisočaki v žepu, ampak z nekaj kronami, da bodo kaj doživeli in spoznali vrednost denarja. Dandanes pa je navada, da gredo iz šole v trgovino. Ko so pouka prosti, že gledajo na samostojnost, ne oziraje se, jeli so za to tudi sposobni jeli ne. In ko to dosežejo, z vso živčnostjo stremijo, kako bi si najhitreje opomogli. Vsa sredstva so jim dobra. Delavca izkoriščajo, kolikor le morejo. Delavec pa se z njimi vred trudi in jim pomaga, misleč, da bo tudi zanj bolje, ko se gospodar opomore. Navadno pa pride razočaranje. Gospodar postane ošaben in noče več poznati onega, ki mu je pomagal do premoženja. Tudi tukaj velja pregovor: »Nehvaležnost je plačilo sveta.«

Boj za delavske pravice

Ker Tilen zaradi svoje družine, ki je že znatno narasla, ni hotel zapustiti Ljubljane, je stopil v službo k zelo bogatemu, a še bolj skopemu gospodarju. Za desetinpolurno delo na dan mu je plačal tri krone. Čez nekaj

tednov ga je Tilen prosil, naj mu nekoliko zviša plačo, ker s tremi kronami ne more preživljati osmero otrok. Rekel mu je, da s svojim delom zasluži vsaj petkrat toliko. Gospodar mu je odgovoril: »Ne morem, kakor vam drago.« Prvi sodar in vsi delavci, ki so bili pri njem tudi na hrani, so imeli en liter vina na dan. Tilen pa ni dobil nič. Zato je gospoda prosil, naj da tudi njemu vino. »Ne dam, ne dam,« je bil odgovor. Ko je Tilen pripomnil, da ga zasluži in da mora piti vodo, ko drugi pijejo vino, je gospodar dejal: »Kakor vam drago, mene vino košta...« In stresel je z glavo, kakor mlado žrebe, ter pokazal hrbet. Ako je Tilen dal v sod novo dogo, se je gospod skoraj razjokal in dejal: »Ali ni nič več starih, mene les košta...?« Nato je jezno odšel.

Kako neusmiljen je bil napram delavcem, se vidi iz sledečega. Neki delavec je padel z odra vsled gospodarjeve zanikrnosti, ker ni bilo ograje. Z glavo je priletel na kamniti tlak in se ubil. Ko pride mimo gospod in vidi na tleh ležečega delavca z razbito glavo, reče proti drugim: »Prav je, da se je ubil, mu vsaj ne bo treba več trpeti na tem svetu.«

Hlapcem in drugim delavcem je poleg borne hrane plačeval po dvajset kron na mesec. Predelavcu, ki je vodil precejšnjo industrijo in poleg tega še garal kot živina, je dajal štirideset kron na mesec. Da je bila to le majhna napitnina, ne pa mesečna plača, je jasno. Vsled majhnih plač in vsestranske skoposti se mu je premoženje vedno bolj in bolj množilo. Nekoč se je takole izrazil: »Ko bodem jaz umrl, se bo svet čudil, kako zmore en človek spraviti skupaj tako ogromno premoženje.« Bil je samec, ženske je sovražil. Oženjenih delavcev ni maral, zaupal ni nikomur. Čez nekaj let je umrl brez žene in otrok. Nihče ni potočil solze za njim. Njegovo milijonsko premoženje je dobil sorodnik, lastnik že svojega milijonskega premoženja. Na svoji smrtni postelji bi se lahko spomnil svojih revnih delavcev in jim volil neznamen del zapuščine, ki so jo ravno oni spravili skupaj. Tako bi vsaj deloma poplačal svoj dolg in si s tem vsaj onkraj groba ohranil spomin in spoštovanje. A tega v svoji brezmejni lakomnosti ni storil. V smrtnem strahu, da bo moral vse zapustiti in oditi v večnost, je popolnoma pozabil na svoje delavstvo. Z bridko ironijo so ga delavci spremljali do groba, zavedajoč se, da so oni tisti, ki so mu v potu svojega obraza, v revščini in pomanjkanju znosili skupaj to veliko premoženje. Zares, težko je življenje zavednega delavca. Vzlic temu je bil Tilen priden, zvest in pošten napram svojemu delodajalcu. Če pa je bil Slovenec, je bil celo ponosen nanj. Od raznih delavcev je večkrat čul bridko resnico, da so tujci boljši plačniki kakor domačini. Vendar je Tilen to zanikal s primernimi opazkami, češ, domači podjetniki so napram tujcem še pravi berači. Ali pa je dejal, da je domača obrt šele v povojih in podobno. Pri takih prilikah so mu tovariši očitali, da zagovarja narodne kapitaliste in da radi narodnosti prezira dejstva realnosti.

Tilen si je moral poiskati drugo službo, ako ni hotel, da mu njegova naraščajoča družina preveč ne strada. V novi službi je bil košček kruha

res nekoliko večji. Na grenkobi pa ni prav nič izgubil. Novi gospodar je bil slovenske gore list, akademično naobražen in obče spoštovan mož. Strokovnjak svoje obrti pa ni bil. Imel je drug poklic. Zato si je moral poiskati strokovnjaka. Ker ga ni našel med Slovenci, je moral seči po Nemcu. Doma je bil s Češkega. Vendar se češkega jezika iz mržnje ni nikdar posluževal, ampak je govoril izključno nemško. Za svojega pomočnika je dobil zagrizenega nemškutarja s Štajerske. Z njim se je Tilen večkrat dodobra sprl. Očital mu je, da s tem, ko povišuje nemški narod in njegovo kulturo, zaničuje samega sebe, svojo domovino, svoj jezik in je podlaga tujčevi peti. To in podobno mu je pravil s takšnim patosom, da je onemu kar sapo zaprlo. V svoji zadregi ni vedel odgovora in se je ves osramočen odstranil. Pri drugi priliki mu je Tilen očital, da niti nemško ne zna. V dokaz ga je izpraševal, kako se pravi temu in onemu po nemško ter ga je zopet spravil v zadrego. Zato si nista bila posebna prijatelja. Pri strokovnem voditelju ga je tako pomočnik denunciral, da je sovražnik Nemcev (Deutschfresser), kar pa ni bilo res. Tilen je le obžaloval te nesrečne renegate, jih podučeval in jih skušal odvrniti od njihovih zmot ter jim vsaditi kal ljubezni do materinega jezika. Samo to jim je želel. Vedel je, koliko slovenskih ljudi se ponemči na jezikovnih mejah, in germanski zmaj je s svojimi kremplji segal že v osrčje slovenske domovine. Naj je šel slovenski delavec kamorkoli po svetu, povsod je obdržal in celo vzljubil svojo narodnost, le v nemških krajih je bil zapisan narodni smrti. Tam se je priučil jezika, vzel Nemko za ženo in bil je izgubljen. Ako je kdaj prišel nazaj, ni znal več slovensko ali pa je svoj materin jezik neznansko pačil. Hvalil je nemški narod in njegovo kulturo, svojega pa poniževal in zaničeval ter s tem zastrupljal še druge. Tilen je videl mnogoštevilne vzroke, ki pogojujejo narodovo pogibel. Eden glavnih se mu je videl že ta, da je slovenski narod majhen, brez zgodovine in je obkoljen z močnejšimi sosedmi. Po dolgih stoletjih suženjstva mu je potujčenje tako rekoč prišlo v kri. Narodne zavesti pa ni bilo ravno tam, kjer bi bila najbolj potrebna. Mladina je prihajala iz šole popolnoma mlačna, nemška pa fanatična. Ako bi to šlo tako naprej, bi Slovenci v doglednem času podlegli narodni smrti.

Zaradi ukinitve obrti si je Tilen moral po treh letih zopet poiskati novo službo. Šel je k svoji DNO (Delavska narodna organizacija), ki mu je v kratkem oskrbela drugo službo. Bila je to veletrgovina, katere gospodar je sicer bil Nemec. Priznati pa se mu morata prijaznost in velikodušnost napram delavcem. Nikdar ni nikomur rekel žal besede. Uslužbenci so bili Slovenci. Plača ni bila sijajna, vendar ena najboljših v Ljubljani. To mesto pa je seveda že od nekdaj slovelo, da je najslabša plačnica delavstva. Vsako leto so Tilnu zvišali plačo za deset kron in je tako prišel na 140 kron mesečno. Za takratne razmere je to bilo veliko. Za novo leto je tudi dobival stotak. Vse to mu je spodbujalo tako veselje do dela, da je

prekašal samega sebe. Garal je, da mu je kar sapo zapiralo. Bilo pa je tudi treba, ker je bila konkurenca zelo velika. Vendar ji je gospodar z lahkoto sledil. Kupil je blaga za celo leto skupaj. Na stotine vagonov ga je bilo. Pri tolikšni množini so bile cene zelo ugodne. Vzlic temu napornemu delu bi bilo vse v redu, ko bi bil poslovodja nekoliko drugačen. Redno, dvakrat na dan, je prihajal v delavnico, držal roke na hrbtu in spraševal: »Kaj pa delate, koliko jih že imate, ali še niste gotovi?!« Vse to je ponavljal dan za dnem. Tilen mu na takšna predrzna vprašanja večkrat niti ni dal odgovora. To nesramno priganjanje ga je žalilo. Neprestano delam, kar morem, in še vedno mu je premalo, si je mislil. Za hitrega konja ni treba biča. In ko bi pri prenapornem delu poginil, bi ga to čisto nič ne vznemirjalo. Kadar mu je šlo za njegov žep, ni poznal meje nesramnosti. Pri takih mislih in jezi je Tilen hitel, da mu je teklo od nosa in brade.

Na političnem obzorju pa so se poudili težki, črni oblaki in pretili so s pogibeljo. Prišla je vojna in z njo se je delo v začetku še pomnožilo. Tilen je neumorno delal toliko časa, da se je pregнал in si nakopal težko bolezen. Predno je obležal, je moral na nabor in kot bivši vojak je bil tudi potrjen vzlic trditvi, da je bolan. Drugi dan po naboru je moral ostati v postelji. Bolezen se je razvijala s strašnimi bolečinami. Zdravnik bolniške blagajne mu je zapisal neko mazilo, ki pa mu ni pomagalo. Po dolгих, trpljenja polnih dveh mesecih je toliko okrevail, da je mogel oditi v bolnico, upajoč, da ga bodo tam popolnoma pozdravili. A že peti dan ga je dr. J. vrgel ven, češ da se lahko zdravi doma, in to utemeljil s tem, da rabijo postelje za ranjence. Opiraje se ne palico, je Tilen komaj prilezel na voz cestne železnice čez cesto. Ko je šel že proti domu, je stopil tudi v svojo delavnico. Poslovodja mu začne jadikovati, koliko je dela in da naj že vendar enkrat pride v službo, ker da ne more biti brez sodarja. Tilen je ostal še nekaj dni v postelji, potem pa je šel na delo. Težko je hodil in še težje delal. A je potrpel, upajoč, da bode bolje. Bolezen pa se je ponovila in ga vrgla na posteljo v še strašnejših bolečinah.

Postajal je vedno slabotnejši. Od bolečin se mu je zaprla voda in srce je komaj živel. Njegovo življenje je viselo na nitki. Vsa v skrbah je žena šla k zdravniku in ga prosila, naj gre k njemu, da ga reši takšnega trpljenja. »V bolnišnico naj gre!« ji je rekel. Na pripombo žene, da noče, da je tudi preslab in se je bati najhujšega, ji zdravnik reče: »Kdo bo pa meni kaj za pot dal? Ker ste še pod mesto, ne dobim nič.« »Bom pa jaz plačala,« mu reče žena. Po dolгих dveh urah je zdravnik končno prišel. Ko ga pregleda, pravi: »Vi ste pa otekli, joj, joj, kdaj bo to dobro?« Bal se je namreč za prihodnje neplačane poti. Ko mu Tilen pripomni, da že dvanajst ur ni šel na vodo, mu v mehur potisne gumijasto cevko. Ali voda le ni hotela teči. Bolnik je od bolesti popolnoma odpovedal. Zdravnik je zapisal neka zdravila, podučil ženo in odšel. Po dolгих štirih urah se je posrečilo dobiti kapljo za kapljo urina. Te težave so trajale dolгих štirinajst dni. Ves

ta čas je zdravnika nadomeščala žena. Solznih oči in polna skrbi je pričakovala najhujše. Tilen je ležal skoraj brez zavesti, govoril je zmedeno. Nevarnosti, ki mu je pretila, se ni zavedal. Koliko trpljenja bi mu bilo prihranjenega, če bi umrl.

Počasi se mu je zdravje vendarle obračalo na bolje. Voda mu je začela teči brez cevke. To mu je dajalo upanje, da bo ozdravel. Več tednov je preteklo, preden je mogel stopiti na noge. Namesto da bi mu nudili primerno zdravniško pomoč, so ga silili na delo. Šel je, da zadosti gospodarju in družini. V eni roki berglo, v drugi palico, tako je šel počasi po cesti. Večkrat je obstal, da se odpočije. Čelo mu je bilo sredi zime rosno od bolečin.

•

OPOMBA UREDNIŠTVA

Besedila namenoma nismo jezikovno posodobili, ker smo želeli ohraniti avtentičnost tedanjega govornega jezika in osebnega izraza Egidija Jerasa.

»Kaj pa imaš od tega, da se tako poteguješ za to slovenščino? Nič, škodo in sovraštvo,« so mu rekli. Tilen pa je odgovarjal: »To je vseeno. Jaz nisem materialist, temveč idealist. Zato ljubim vesoljno človeštvo, najbolj pa svoje brate, svojo domovino in svoj jezik. To je ravno tako, kot če se v lepo dekle strastno zaljubiš. Na njej ni madeža, njeno ime je tako lepo, da zardiš, ko ga slišiš, ona je najplemenitejša, vzvišena nad vse. Za njo bi dal vse, premoženje, čast in poštenje, da, celo najdražje – življenje. Čut ljubezni do domovine je tako sladak, tako blažen, da se ne da opisati. In vi, ki tega čuta nimate ali pa vam je zamorjen, sploh ne morete ničesar občutiti in ste zato obžalovanja vredni.«

Egidij Jeras

Egidij Jeras z ženo Alojzijo

Spomladi je Tilen moral oditi na vojaški nabor, da zadosti tistemu nepotrebnemu, nasilnemu, od nobene strani utemeljenemu, od starih barbarov ustanovljenemu, od bogate birokracije priznanemu, od kmeta in delavca prokletemu militarizmu, ki povzroča toliko gorja na svetu. Ta žene svobodne državljane v triletno sužnost, ki napravi državi neizmerno dolgovi, ki jemlje imetja in življenja državljanov, ki daje absolutno moč vladi in vladarjem, ki je povzročila svetovno vojno. Nikdar več ne sme priti tako daleč, da bi nekaj oseb odločalo o usodi milijonov ljudi. Dolžnost vsakega posameznika je, da deluje proti militarizmu na vseh koncih in krajih. Vso to bedo, vse to pomanjkanje, vso to draginjo, vse to gorje, v katerem smo, je povzročil militarizem. Kar ga bo ostalo, naj obstoji iz prostovoljcev in ne več tako, kot je bilo do vojne. Naši fantje so nasilno, kakor živina na sejem, hodili na nabor, da so jih tam razni strokovni mesarji ogledovali in tipali v posmeh zdravi pameti ...

Egidij Jeras

Egidij Jeras ob sedemdesetletnici, 31. avgusta 1939

Občinski svet ljubljanski je Egidiju Jerasu, sodarju, na redni javni seji 22. junija 1933 podelil *ljubljsko meščanstvo* v znak priznanja njegovemu delu. Podpisan je župan dr. Dinko Puc.
Diplomo je izdelal Hinko Smrekar.

Vladimir Kavčič

SLOVENSKI REVIALNI TISK V LETIH 1952–1974

Spoštovano uredništvo!

Pošiljam vam obsežnejši spis o delovanju slovenskih kulturnih revij *Mlada pota*, *Problemi* ter *Prostor in čas*. Te revije so izhajale v petdesetih in šestdesetih letih tega stoletja, a se o njih ni veliko pisalo in so zato v zavesti sodobnega slovenskega izobraženca prisotne manj, kot bi zaslužile. Problematika, ki jo obravnavam, sodi v isti vsebinski krog, ki ste mu v letniku 1996 posvetili obsežen zvezek (št. 551-552) z naslovom *Slovensko perspektivovstvo*. Upam, da se boste pridružili moji oceni in bralcem omogočili, da spoznajo še en del naše kulturne zgodovine in duhovnega razvoja po drugi svetovni vojni, tisti del, ki so ga naši izobraženci izražali v tedanjih osrednjih revijah in je bil za oceno tedanjega stanja slovenskega duha relevanten. Kaj od tistega pa je sestavni del naše zavesti še danes, bi morali posebej ugotavljati.

V preteklosti, zlasti za čas med obema svetovnima vojnoma, je veljalo, da so kulturne oziroma literarne revije bistveno prispevale k razvoju in stanju družbene zavesti pri Slovencih. Med take pomembne dejavnike zagotovo sodi revija *Dejanje*, v kateri je Kocbek leta 1936 objavil svoje *Premišljevanje o Španiji*, ali revija *Književnost*, v kateri so tedanji slovenski levičarji objavljali svoje poglede na našo nacionalno problematiko in bližajočo se drugo svetovno vojno ter tako pomembno vplivali na naša politična razmerja med drugo svetovno vojno in po njej.

Iluzija o pomembnosti revialnega tiska je nedvomno spremljala slovenske izobražence še desetletja po drugi svetovni vojni, posamezniki oziroma manjše skupine pa so v to prepričani še danes. Saj so nekateri, recimo, kar pripravljani verjeti, da slovenske samostojnosti ne bi bilo brez *Nove revije*, da je v istem krogu nastala tudi naša ustava, brez katere tudi parlamentarne demokracije ne bi bilo. Ob tem pa, na primer, nočejo niti slišati za negativne posledice tranzicije in druge posledice nizke ravni naše politične kulture ter pomanjkanja obče morale pri nosilcih in izvajalcih politične moči v aktualni slovenski državi.

Iluzija o pomenu pisane besede, o odločilnem vplivu izjav in deklaracij izobražencev, se seveda iz dneva v dan bolj umika realnemu ocenjevanju družbenega stanja in dejavnikov, ki to stanje lahko spreminjajo. K realnemu ocenjevanju preteklosti pa seveda lahko prispeva tudi preučevanje naše revialne aktivnosti, miselnih tokov in njihovega vpliva na »zgodovinsko« dogajanje. Za mnoge od teh zgodovinskih dejavnikov pa je tudi

značilno, da nekaterim osebnim vlogam pripisujejo prevelik pomen, pomen drugih pa omalovažujejo, ali pa se niti ne potrudijo, da bi ga spoznali. O tem me uči lastna izkušnja, zunaj sebe pa jo opazujem zlasti pri nekdanjih sodelavcih *Perspektiv*.

Osebna in specifična razgledanost po tej problematiki je bila eden od vzrokov, da sem tudi zvezek vaše revije *Slovensko perspektivovstvo*, doživel na poseben način, saj nobena druga slovenska revija ni bila deležna tolikšne pozornosti. Objavljeno gradivo je bilo rezultat »razvojno raziskovalnega projekta, ki sta ga v letih 1994-96 sofinancirali dve ministristvi, Zavod za odprto družbo Slovenije in Društvo za preučevanje zgodovine, literature in antropologije, ki je tudi izdajatelj vaše revije. Izvajalec projekta je bilo Znanstveno in publicistično središče (Združene liste). Nosilec projekta pa je bil Taras Kermauner, eden od najvidnejših protagonistov *Perspektiv*, zdaj akademik, profesor in doktor. Njegova neumorna, tudi nekritična in enostranska zagnanost za vse, kar bi lahko kdaj nosilo blagovno znamko *Perspektiv*, vsaj tistim, ki ga osebno poznamo, veliko pove. Druge intelektualne blagovne znamke z izjemo novorevijašev, niso premogle in ne premorejo ne takšnih zagnancev ne takšnih delovnih energij, s katerimi bi uveljavljale svoje minulo delo.

Dolgoletna, četudi enostranska prizadevanja, pa sčasoma pridobijo status nesporne objektivitete, zlasti še, če je nihče ne problematizira. Pod vplivom takšne »objektivitete« so bili nedvomno financerji Kermaunerjevega projekta in tudi publicistično središče Združene liste, navzočnosti katere si po logični poti ne znam pojasniti. Partija, katere naslednica je Združena lista, je pri *Perspektivah* nedvomno odigrala pomembno vlogo. *Perspektive* so bile v bistvu partijski projekt, ki se ni obnesel in ga je Partija sama spravila s sveta. Združena lista v projektu, katerega nosilec je bila, nastanka *Perspektiv* ni pojasnila, prav tako tudi ne njihove ukinitve, ki pa v nobenem pogledu ne more biti sporna, saj je tudi dokumentirana s posebno izdajo cekajevskih Informacij, ki so za to priložnost izšle celo v srbohrvaščini, da bi bile dostopne celotnemu jugoslovanskemu političnemu prostoru.

V objavljenem gradivu ni razviden vzrok za prisotnost Združene liste v obravnavanem projektu. Morda je bil izražen v želji, da bi se dediči partije odrekli likvidatorjem *Perspektiv*. Vendar tudi tega niso storili, saj ob tem ne bi mogli mimo vloge Staneta Kavčiča, kateremu se, večinoma brez utemeljitve, pripisuje toliko pozitivnega, da ga ne kaže problematizirati.

Da je perspektivovstvo s spretnim in enostranskim manipuliranjem zainteresiranih dobilo svoje relativno mesto tudi v širši javnosti in pri določenem številu nekritičnih mlajših izobražencev, dokazujejo tudi udeleženci projekta, dvajset po številu.

Njihova pretežna večina ni sodelovala pri *Perspektivah*, a se jim je zdelo dovolj afirmativno, da se s *Perspektivami* miselno povezujejo naknadno. Dva mlajša zgodovinarja sta o tej problematiki predhodno na-

pisala tudi knjigi, vendar le na podlagi tiskanih virov, kar v danem primeru ne more zagotoviti realne in objektivne sodbe. Zanimivo je tudi, da se je od pesnikov in pisateljev projekta udeležil le Peter Božič, ki preteklost pogosto reflektira z zakasnelimi ugotovitvami, predhodno še neznanimi. Med tiskanim gradivom pa ne zasledimo cele vrste imen, ki so bila v reviji vidna, niso pa bila nosilci ideologije. Ta je bila v posesti publicistov, pesniki in pisatelji so jim večinoma le za okras. Literatura je rasla iz svojih korenin, ne iz ideologije, in njeni dosežki so preživeli vse ideologije.

Skratka, v tem desetletja trajajočem enosmernem prikazovanju in privilegiranju »intelektualnega gibanja« *Perspektive*, ki je zadnjo družbeno verikacijo in afirmacijo doživelo še s publiciranjem v posebnih številkah revije *Borec*, sem našel spodbudo, da o revialnem tisku petdesetih in šestdesetih let spregovorim drugače, iz drugih zornih kotov in iz izkušenj z revijami *Mlada pota*, *Problemi*, *Prostor in čas*. Vse omenjene tri revije so nastale iz drugačnih izhodišč kot *Perspektive*, okrog njih se je zbiral drugačen krog sodelavcev, uveljavljale so drugačna idejna in nazorska izhodišča, ideologijo *Perspektiv* so načelno zavračale, vodilni perspektivci pa so jih večkrat označevali kot režimske.

Njihovim sodelavcem in javnosti so vsiljevali misel, da je prav odnos do vladajoče oblasti tista črta ločnica, ki *Perspektivam* zagotavlja lastnost opozicijskega lista, vse nasprotnike *Perspektiv* pa diskvalificira kot apologete enopartijske vladavine. Zanimivo je, da je ta dimenzija razlikovanja s strani *Perspektiv* popolnoma izginila in je tudi v projektu *Slovensko perspektivoustvo* skoraj ni zaznati, je pa še živa in prisotna v osebnih ocenah, vrednotenju dela sodelavcev te ali one revije, ter v medosebnih odnosih.

Osebnost sem »socialistično kulturno politiko« ves čas njenega obstoja in delovanja doživljal kot nezadostno, v odnosu do posameznih ustvarjalcev in njihovih del pa tudi kot tako oddaljeno dejanski ustvarjalnosti, kar me je predvsem zanimalo in hkrati preprečevalo, da bi postal apologet te politike. Prav nasprotno. Vse revije, ki sem jih urejal ali pri njih kako drugače sodeloval, so bile v kritičnem odnosu do uradne politike. Smisel našega delovanja je bil prav v iskanju poti, kako presegati to politiko, kako širiti prostor svobode in miselnega pluralizma. Nosilci te politike so vedno ostajali tudi le na površju, problemov ustvarjalnosti in duhovnosti nasploh, filozofskih temeljev kreativnosti se niso niti dotikali, preprosto rečeno so naše ambicije segale dosti dlje in globlje, in smo diskvalifikacije na podlagi ideološke in politične pripadnosti odločno zavračali. Nenazadnje, vse naše delovanje je bilo tudi s strani politike diskvalificirano. Iz revije *Problemi* smo bili izgnani, da bi se v njej lahko naselili bivši perspektivci, *Prostor in čas* pa je bil s strani politike onemogočen in diskvalificiran tudi s pomočjo ocen, ki jih je prispeval vodilni perspektivovec.

A da se ne bi napačno razumeli, ne gre za osebne očitke. Oblikovale so nas tudi okoliščine, ki se jih nismo zavedali in jih nismo mogli obvladovati. Navidezno smo stali na različnih bregovih, izhajali smo iz različnih socialnih okolij, naše možnosti socialne afirmacije so bile različne in potrebnih nam je bilo dosti let, da smo začeli bolje razumevati drug drugega in sami sebe. Koliko apriornih navideznih nasprotij sva komaj nekaj let nazaj znala odpraviti osebno midva s Kermaunerjem, se bralec lahko prepriča v knjigi *Diktator Aleksander*, kjer sem imel možnost s Kermaunerjem dialoško sodelovati. Že pred tem pa je opravil analizo nekaterih mojih književnih del, s katero je segel globlje in dlje kot nekateri drugi interpretatorji. Oba sva drug o drugem dobila drugačno sliko od tiste, ki sva jo imela v preteklosti, ko sva bila protagonista, on *Perspektiv*, jaz *Problemov* ali *Prostora in časa*, a sva si bila idejno najbrž bližja kot z nekaterimi sodelavci iz lastnega »tabora«.

Kljub osebno preseženim nasprotjem preteklosti pa je v interesu popolnejše slike zgodovinskega dogajanja, da se o nekateri revialnih in medrevialnih odnosih, o idejnih protagonistih tistega časa, o problematiki in nivoju, s katerim smo jo obravnavali, poleg tistega, kar je že znano in s strani *Perspektiv* enosmerno in enostransko posredovano, dopolni z drugačno sliko in vizijo tedanjega sveta, s pogledi z drugega brega.

Žal *Mlada pota*, *Problemi* ter *Prostor in čas* niso imeli tako zagnanega in v svoje poslanstvo zaverovanega človeka, kot ga imajo *Perspektive* v osebi Tarasa Kermaunerja, pa doslej o njih v javnosti ni skoraj nič dostopnega. Minila so leta, čas je opravil svoje in na tej strani, vsaj kar zadeva najstarejše dogodke, ni več prave energije, ki bi nadomestila zamujeno. Še bolj pomembno pa se mi zdi spoznanje, h kateremu se nagibljem tudi sam, namreč, da vse tisto naše z mladostnimi energijami prepojeno delovanje, objektivno le ni imelo tistega pomena, kot smo mu ga v letih svojega odraščanja in zorenja morebiti pripisovali. Osebno se nagibam k sodbi, da vse skupaj le ni pomenilo nič več kot vihar v kozarcu vode. In da so družbene spremembe nastajale iz drugih osnov in po drugačni logiki, skratka, da vse revije skupaj niso bile nosilci gonilne sile našega družbenega razvoja in da vsi tisti, ki se dandanašnji morda razglašajo za dediče česarkoli, tudi najboljšega v preteklosti, trpijo zaradi pomanjkanja fantazije, občutka avtentičnosti in osebne zavezanosti času, v katerem živijo.

»Druge sile vodijo ta svet, ne drobne pesmice« sem že nekajkrat citiral nedavno umrlega Petra Levca, ki se za svojega življenja ni zavezal nobeni reviji in mu vedno znova pritrjujem. To, kar smo počeli, ni pomenilo kaj več kot drobne pesmice, ki sežejo do srca le redkim posameznikom, večina zanje sploh nikoli ne izve.

A kljub temu in vedno znova sem čutil potrebo in odgovornost, da s svoje strani dogodkom preteklosti, zlasti tistim, ki so povezani z delo-

vanjem slovenskih revij, dodam nekaj pojasnil. Da morebitni zainteresirani o tistem času lahko zvedo več, kot jih lahko obvesti ena od tedaj delujočih »strani«. Tudi branje *Slovenskega perspektivovstva* me je poučilo, da se posplošenim pričevanjem o desetletja oddaljenem dogajanju ne kaže pridružiti. To, kar pripovedujemo sedaj, je lahko le bleda, potvorjena slika dejanskega dogajanja, naše resnično delovanje so večinoma že nadomestile želje, kakšne se želimo videti v preteklosti, tudi če se tega ne zavedamo v celoti.

Zato sem za prikaz pogledov z drugega brega ubral drugačno pot. Izogibal sem se osebnemu mnenju in osebnim ocenam, kolikor je to le bilo mogoče, nekatere vrednostne sodbe pa sem vendarle moral izreči, da bi bralcem, ki problematiko spremljajo iz tako oddaljene perspektive, le bilo jasno, za kaj nam je šlo, kaj smo hoteli, kakšen končni pomen je imelo to ali ono naše dejanje.

Večinoma, kar v devetindevetdesetih odstotkih, pa govorijo sodelavci »mojih« revij sami. Njihova stališča obsežno povzemam, zlasti kadar gre za prispevke načelne vsebine, za odnos do oblasti, do vladujoče ideologije, do marksizma, socializma, za vprašanja idejne in filozofske narave. Nivo našega znanja in razumevanja časa skušam podati čimbolj avtentično, zato so komentarji in pojasnila marsikdaj potrebni, a kljub temu še vedno obstaja nevarnost, da sedanjemu bralcu marsikaj ne bo povsem razumljivo. Marsikaj pa se mu bo komaj zdelo vredno smisla, saj je čas prerasel številne pretekle dileme. Nekoč usodna vprašanja, ki so terjala življenja, moralno ali fizično eksistenco, so presežena, komaj še razumljiva, celo absurda.

Seveda pa so moji pogledi in moje interpretacije le eden od možnih pogledov celo med sodelavci in somišljeniki. Podoba tedanjega sveta bi bila popolnejša, če bi spregovorili še drugi, vidni sodelavci obravnavanih treh revij. Prepričan sem, da bo uredništvo *Borca* tudi v objavi mojega prispevka videlo izpolnjevanje svojega poslanstva: iskanje kar najbolj verodostojne podobe naše preteklosti, tudi na takšnem specifičnem področju, kot je revialni tisk v preteklih desetletjih.

Vladimir Kavčič

Uredništvo »Mladih potov« vabi naročnike, naj sodelujejo v listu s svojimi prispevki. Z veseljem bomo tiskali vsak prispevek – pesmi, črtice, reportaže iz dijaškega življenja, dijaški humor – za katerim bomo zaslutili nadarjenega pisca in peresa veščo roko. Tisti, katerih prispevki bodo romali v koš, naj ne izgube poguma. Kdor ima v resnici ustvarjalno žilico, bo – hočeš nočeš – pisal verze in zgodbe, tisti pa, ki jim je pesnikovanje zgolj petošolska bolezen, bodo slej kot prej spoznali, da so za druge stvari mnogo bolj nadarjeni in jim bodo mladostni verzi ostali samo lep spomin na mlada leta. Tem in onim bo uredništvo odgovarjalo v posebni rubriki »Listnica uredništva« in reševalo njihove prispevke.

Literarne aktive na srednjih šolah prosimo, naj nam pošiljajo po en izvod svojih revij, iz katerih bomo ponatiskovali dobre prispevke. V zameno jim bomo pošiljali »Mlada pota«.

MLADA POTA

Mlada pota, revija za mladino, je izhajala v letih 1952-62. Skupaj je izšlo deset letnikov. Ustanovitelj in izdajatelj revije je bil CK LMS. O programskih izhodiščih v sami reviji ni nič objavljenega, verjetno pa je, da so ustanovitelji in prvi uredniki imeli za zgled predvojno srednješolsko revijo *Mentor*.

Prvi uredniki revije so namreč bili pedagogi Marija Jamar, Stane Mihelič in Mitja Mejak. Pomemben del revije so bili nasveti mladim pesnikom, pisateljem in likovnikom. Svetovalec za poezijo je bil devet let obstoja revije Mitja Mejak, mlade pisce je usmerjal Ivan Potrč, mlade likovnike pa večino letnikov Jože Ciuha, za njim pa Alenka Gerlovič. Svetovalci oziroma mentorji se pri svojem delu niso eksplicitno sklicevali na konceptualna ali strokovna izhodišča, temveč so mlade usmerjali s svojo lastno izkušnjo in osebnimi pogledi na področje, na katerem so svetovali. »Koncept« je še najbolj razviden pri Ivanu Potrču in je seveda v skladu z njegovo pozicijo v sferi socialnega realizma, kamor so ga kritiki uvrščali že pred drugo svetovno vojno in po njej. Mejakov »koncept« je širši, izhaja iz njegove slavistične izobrazbe in vključuje vse dotlej znane pesniške smeri do naše moderne, ne pa tudi modernističnih evropskih orientacij. Pogledi Jožeta Ciuhe na likovno umetnost so bili nedvomno evropski, vendar na najbolj ekstremne dosežke tudi on ni opozarjal, čeprav je bila tedaj že v veljavi ocena zahodnjaške umetnosti, ki jo je na ljubljanskem kongresu jugoslovanskih pisateljev dal Miroslav Krleža in je, vsaj likovno umetnost, razbremenila ideoloških komponent vrednotenja.

Ambicije uredništva pri obravnavi aktualnih kulturnih, znanstvenih, ideoloških in družbenih vprašanj so bile, po današnjih merilih, skromne, namreč na nivoju šole, ki je svoje izobraževalne in vzgojne koncepte izoblikovala še pred drugo svetovno vojno. Novi družbeni red se je uveljavljal počasi, nova politizacija pa je bila zlasti za starejše pedagoge tudi neprijetna. Nanjo so se privajali postopoma in se, če je le bilo mogoče, izogibali tovrstnim konfliktom. Usmerjeni so bili predvsem v svoje stroke. V reviji za mladino so videli podaljšek učnega procesa, vaje v opis-menjevanju na višjem nivoju in z drugačnimi sredstvi, kot jih je nudila šola. Realizacija takšnega koncepta najbrž ni zadovoljevala ustanovitelja in izdajatelja revije, vodstva tedanje mladinske organizacije. Vendar o tem v reviji ni bilo nič objavljenega in tudi ni znano, da bi bilo kaj objavljenega v drugem tisku. Morebitno sled ustanoviteljevega in izdajateljevega koncepta bi kazalo iskati v zapisnikih sej njegovega vodstva.

Zakaj urednikovanje tretjega letnika prevzame novo uredništvo, opazno bolj aktivistično in s širšimi interesi, ni nič zapisanega. V spominu mi je ostala sodba, da so bila *Mlada pota* na svojem začetku preveč »šolska« in »učiteljska«, daleč od življenjskih vprašanj in izkušenj, ki smo jih, vsaj nekateri, dijaki že imeli. Mišljene so seveda izkušnje z vojno, z njenimi najrazličnejšimi manifestacijami, izkušnje z nasiljem, trpljenjem in smrtjo.

Urednikovanje tretjega letnika je prevzelo uredništvo v sestavi Sonja Gašperšič, Vladimir Kavčič, Miran Zirkelbach. V pismu bralcem na začetku tretjega letnika uredniki zagotavljajo, da so *Mlada pota* revija mladih (in ne zgolj revija za mlade, kar je mogoče sklepati iz konteksta, ni pa nikjer izrecno zapisano, domnevam, da zaradi obzirnosti do urednikov prvih dveh letnikov).

Protestom nekaterih srednješolskih ravnateljev to uredništvo celo pritrdi in priporoča, da se na revijo naročajo in v njej sodelujejo predvsem dijaki višjih razredov srednjih šol. (Tedanje srednje šole so še imele osem razredov.) Objavi tudi natečaj za literarne in likovne prispevke, pa tudi razpis založbe Westminster Press na temo *Moja domovina*.

S tem mladim omogoči, da prevzamejo aktivnejšo vlogo v reviji, zadrži pa še vse tri svetovalce, ki ocenjujejo prispevke mladih, poslane na uredništvo.

Med sodelavci tega letnika najdemo Viktorja Konjarja, Janka Jerino, Branka Šömna, Jožeta Derganca, Draga Graha, Janeza Doklerja, Miloša Mikelna, Žarka Petana, Gregorja Strnišo, Vinka Trčka, Ivana Jurčeca, Jožeta Mahniča, Pavla Kogejca, Janeza Vipotnika, Staneta Markiča in druge. Vsi navedeni so v publicistiki naslednjih let zapustili opazno sled.

Okrepi se dejavnost uredništva navzven. Revija se predstavlja na literarnih večerih v Mariboru, Celju, Ravnah, Tolminu in Novi Gorici. Sestaja se z vodstvi kulturnih krožkov v omenjenih krajih, v Ljubljani pa izvede dvodnevno posvetovanje, na katerega je pismeno povabljenih več kot 40 mladih piscev in likovnikov.

Marjan Kramberger objavi prvi samostojni prispevek o položaju mladih v družbi. Srednješolci se začno pojavljati tudi kot publicisti. Med nagrajenci prvega natečaja so Valentin Cundrič, Stane Pevec, Drago Grah in Smiljan Rozman, od likovnikov pa Metod Janko in France Mesarič. Med znanimi sodelavci opazimo Milana Bizovičarja, Janeza Bernika, Miho Remca, Jožeta Hudalesa, Ladislava Danča, Zdravka Slamnika (P. Zidar), Štefana Kališnika, Marjana Rožanca, Staneta Belaka, Staneta Saksido, Lidijo Osterc, Jolko Milič, Sergeja Birso, Milčeta Šušmelja, Vena Tauferja, Mirka Rupla, Predraga Palavestro, Mimi Malenšek in še nekatere druge.

V času šolskih počitnic uredništvo organizira odprt seminar na temi *Teorija in praksa socializma ter Šolska reforma*. Uredništvo sodeluje tudi pri ustanovitvi kulturnega kluba Mlada Ljubljana, kjer so aktivni predvsem mladi literati iz Ljubljane in okolice.

V letniku 1956-57 se prej omenjeni trendi nadaljujejo in krepijo. Revija objavlja vse več informativnih člankov, ki predstavljajo sodobna umetniška gibanja po svetu, nič pa o njihovih teoretičnih predpostavkah. Franc Pediček in Stane Saksida objavljata članke o logiki, dialektiki, idealizmu, eksistencializmu. Predstavljanje filozofskih predpostavk tedanjega časa nikoli ni bilo enostransko. Obširne so predstavitve prevedenih in izdanih knjig, ki prinašajo nove poglede na družbo. Rafael Ajlec piše o moderni glasbi, v reviji se problematizira sodobna znanost, začne se spremljanje kulturnega in idejnega dogajanja v Jugoslaviji, prevodi iz srbske (O. Davičo) in makedonske književnosti (A. Šopov).

V potopisih se prezentirajo pogledi mladih ljudi na dogajanje v evropskih in tudi bolj oddaljenih deželah. Petan na primer poroča o gledališkem dogajanju v Avstriji in Nemčiji. Šömen in Drganc se udeležita posvetovanja mladih piscev v Beogradu, Rupko Godec predstavlja ideje o Združeni Evropi. Uredništvo vzpostavi stike z mladimi slovenskimi kulturniki v Trstu in februarja 1957 v Trstu priredi tudi tri literarne večere sodelavcev revije.

Ob obletnici Lorcine smrti je predstavljena njegova poezija, prvič se objavi prikaz razvoja bosanske literature, predstavljen je pisec Mihailo Renovčević. Na posvetovanju v Ljubljani Ivan Potrč predstavi sodobno slovensko prozo, Mitja Mejak poezijo, Vladimir Kavčič pa poroča o razvežani dejavnosti kulturnih krožkov po srednjih šolah v Sloveniji in o številnih šolskih glasilih. Marjan Rožanc spregovori o cinizmu mlade generacije, Vinko Trinkavs o socialnem programu, Humbert Pribac nastopi proti cinizmu mladih. Anonimni avtor piše o socializmu, ki ne more imeti meja, ne idejnih ne geografskih. Cinizem je v tedanji publicistiki nova, provokativna tema, saj negira od vladajočih struktur razglašani optimizem.

V naslednjem letniku je poleg domačih avtorjev objavljenih tudi več prevodov iz tujih literatur (Dončević, Dudincev, Saint – Exupery, Hindemith, Dos Passos, Lalić, Jimenez). Opazno je prizadevanje za enakopravno vrednotenje zahoda in vzhoda. Poveča se prostor, namenjen družboslovni problematiki, predstavljeni so pomembni filmski festivali, tuji filmi se primerjajo z domačimi. Drago Druškovič opozarja na odprto vprašanje naših meja, Drago Grah kritično poroča o slovenskem mladinskem kongresu. Pavle Šivic piše o novi glasbeni umetnosti, predstavljen je Malrauxov Imaginarni muzej, Brechtova dramatika in Einsteinovi pogledi na družbo. Vsa ta imena in vsebine so zlasti za mlade novost, posredniška vloga *Mladih pot* pa presega tudi podobne vloge osrednjih slovenskih revij.

Med literarnimi in likovnimi sodelavci zasledimo nova imena: Alo Peče, Franca Forstneriča, Petra Kavalarija, Jožeta Seražina, Janeza Kajzerja, Miroslava Košuto, Barbaro Brecelj, Marjana Krambergerja, Jožeta Felca, Seto Oblak, Svetlano Makarovič, Elzo Budau, Borisa in Inga Paša, Marleno Humek Pehani, Evelino Umek in druge.

V letniku 1958-59 imajo *Mlada pota* devet tisoč naročnikov, večinoma v višjih razredih srednjih šol, petintrideset mladih pesnikov objavi stoosem pesmi, sedemintrideset prozaistov objavi petdeset prispevkov, devetnajst avtorjev objavi svoja likovna dela, na umetniških prilogah je predstavljenih triinpetdeset prominentnih domačih in tujih likovnikov. Podobni podatki veljajo tudi za naslednje letnike, vse do devetega.

V novi rubriki Pogledi devet avtorjev predstavi svoje poglede na aktualno družbeno dogajanje, vsi so kritični do obstoječega stanja in vsi izhajajo iz splošnih teoretičnih predpostavk socializma, kar jim vseskozi omogoča kritičen odnos do obstoječe družbene prakse.

Od tujih avtorjev so predstavljeni Hermann Broch, Scott Fitzgerald, Franc Kafka, Henri Lefebvre, Herbert Reed, Lucien Goldmann.

Sodelavci *Mladih potov* se udeležijo Tribune mladih v Novem Sadu, predstavljeni so pogledi Borislava Mihajlova, Jovana Cirilova in Bogdana Bogdanovića, tedaj še jugoslovansko usmerjenih avtorjev, ki o Slovencih ne vedo ničesar.

V naslednjem letniku pa so predstavljeni še Heinrich Boll, Georgye Lukasz, Marek Hlasko in Haldor Laksness. V novi seriji potopisov sodelujejo Peter Jambrek, Miroslav Košuta, Marko Smrdel, predstavljena je Kardeljeva knjiga *Socializem in vojna*, Ivan Rudolf in Savin Jogan pišeta o socialnih in tehnoloških vidikih avtomatizacije. Tone Pavček ob dvajseti obletnici revolucije dobi nagrado za spis *Usoda generacije*, Marjan Lah se zavzema za novo gimnazijo. Viktor Konjar piše o psihologiji moralnih odločitev.

Ob dvajsetletnici vstaje uredništvo razpiše natečaj na temo *Odmevi revolucionarnega obdobja v literaturi jugoslovanskih narodov*.

Na likovnem področju začne objavljati teoretične prispevke Janez Pirnat. Aktivne so tudi druge ustaljene rubrike, je pa v celotni podobi revije opaziti določeno stagnacijo. Možnosti za aktivno delovanje mladine na različnih področjih so se namreč medtem naglo povečevale, interesi mladih so se diferencirali. Ni novih vznemirljivih vsebin, ni novih idej, ni izrazitejših avtorjev.

Teh pojavov uredniki nismo doživljali kot idejnega mrtvila, zato tudi vzrokov zanje nismo iskali. Bolj formirani avtorji, znani iz predhodnih letnikov, odhajajo drugam. Interes mladih za revijo in za sodelovanje v njej usiha, umetniška ustvarjalnost in poustvarjalnost sta na umiku.

V letniku 1959-60 se spremeni uredništvo. Revijo urejajo Janez Dokler, Sonja Gašperšič, Janez Kajzer, Viktor Konjar in Božo Levec. Druškovič, Zirkelbach in Kavčič v uredništvu ne sodelujejo več. Razlogi za spremembo uredništva iz revije same niso razvidni. Moja odsotnost je bila objektivne narave, Druškovič je postal član uredništva *Naših razgledov*, Zirkelbach je prevzel odgovornejše naloge v založbi Mladinska knjiga.

Med sodelavci revije zasledimo novo generacijo kulturnikov. Med bolj opazna imena sodijo Alenka Auersperger, Niko Keše, Rudi Koncilja,

Željko Kozinc, Jože Olaj, Rado Palir, Mirko Kambič, France Zupan, Neža Maurer, Miriam Steiner, Toni Tršar.

V Bohinju je bil mladinski seminar na temo *Pota in vprašanja kulture*. Udeležilo se ga je več sodelavcev revije, ki pa niso bili zadovoljni z njegovo vsebino. Po njihovi oceni je prevladoval politični interes mladinske organizacije, ki kulturniške krožke ponekod že doživlja kot konkurenco ali opozicijo svoji dejavnosti.

Z letnikom 1961-62, ki je zadnji letnik *Mladih potov*, pride do korenitih sprememb pri vodenju revije in pri oblikovanju njene vsebine. Odgovorni urednik postane Božidar Debenjak, glavni urednik Vladimir Kavčič. Uredniški odbor sestavljajo Ivan Rudolf, Janez Dokler, Janez Pirnat, Janez Kajzer in Miroslav Košuta. Mentorski del revije odpade. Eseje in teoretične članke objavijo Božidar Debenjak, Jože Ciuha, Tine Hribar, Bogdan Kavčič, Viktor Konjar, Matjaž Kmecl, Marjan Kotar, Janez Pirnat, Stanko Šimenc. Opazen je »vdor« filozofskih in socioloških tem. Na primer: *Etika pokončnosti, Dialektična metoda, Zgodovina marksizma*(Vranicki), *Položaj inteligence, Številna so protislouja, Vrednotenje duhovnega dela, Dialektika prirode in podobno*.

Med sodelavci in uredniki z lahkoto razberemo mladinske funkcionarje, ki jih je organizacija v dejavnost revije plasirala zato, da bi imela vpogled v dogajanje in da bi za spopad z ideološkimi odkloni imela usposobljene ljudi, ki se bodo tudi v nadaljevanju posvetili politični karieri.

Od tujih avtorjev so predstavljeni Ahmatova, Milosz, Montale, Boll, Salinger, Spencer, Schaff, Korać, Ehrenburg. V polemiki z Ivanom Ivanjim se odpre vprašanje enakopravnosti narodov v Jugoslaviji. Razviden je protest zoper omalovaževanje in podrejanje Slovencev.

»Vzgojnih« in »izobraževalnih« rubrik s področja glasbe, likovne umetnosti, filma, itd. ni več. Nove, mlade literarne sodelavce je mogoče prešteti na prste ene roke. Iz objav v prvem letniku *Problemov*, iz polemike o potrebi in možnosti mentorske revije in iz izjav uredništva je razbrati, da je mentorski koncept *Mladih potov* zašel v krizo. Nekoliko bolj formirani mladi avtorji v reviji niso več sodelovali, prebijali so se v bolj afirmativne revije in se vse bolj tudi nazorsko različno opredeljevali. Mentorski vlogi se je zaradi »utrujenosti« odpovedal Mitja Mejak. Neodločen glede nadaljnjega sodelovanja je bil tudi Ivan Potrč. Uredništvo ni imelo idej in revije ni poskušalo vzpostaviti na drugem in drugačnem nivoju. Nihče od starejših kulturnih delavcev ni bil pripravljen prevzeti mentorske vloge, mislim pa, da izdajatelj tudi ne bi bil zadovoljem s katerimkoli starejšim mentorjem.

Koncept za nadaljnje izhajanje revije je ponudil del uredništva, sestavljen iz nekdanjih sodelavcev, ki pa je mentorski koncept že prerasel. Zavzemal se je za novo slovensko revijo, revijo, ki bo ob *Naši sodobnosti, Perspektivah in Novih obzorjih*, sposobna kreirati tudi nov duhovni prostor, drugačnega od tistega v že delujočih revijah. Ta krog so sestavljali pred-

vsem mladi, že formirani publicisti s sociološko, filozofsko in umetnostnokritično izobrazbo.

Deseti letnik *Mladih potov* je že predstavljal novo slovensko revijo. Ta se je z novim letnikom preimenovala v *Probleme*. Njen konstitutivni krog je mentorstvo razumel po svoje, uveljavljati je hotel svojo svetovalno vlogo, naprednejšo od tiste, ki bi jo lahko zagotavljali poklicni pedagogi. Teh pri reviji tudi ni bilo, v društvih kulturnih ustvarjalcev ni bil nihče več pripravljen prevzeti te vloge. Kljub temu pa se je ob preobrazbi *Mladih potov* v *Probleme* pojavila glasna opozicija. Obsežno razpravo o tem so objavljali *Naši razgledi*. Starejši kulturni delavci vključno z Mejakom in Potrčem so zagovarjali potrebo po mentorski reviji in nasprotovali njeni preobrazbi v *Probleme*, čeprav so vsi po vrsti pritrjevali tudi ideji o novi kulturni reviji, vendar ne na račun *Mladih potov*.

Od znanih pedagogov se je oglasil profesor Jože Mahnič, ki je dokazoval, da so bila *Mlada pota* dobrodošel vzgojitelj mladih pesnikov in pisateljev in da so jih v šolskih literarnih krožkih radi prebirali vsi. Od mladih, potencialnih interesentov za mentorsko dejavnost, se je javno opredelil le Dimitrij Rupel, tedaj gimnazijec, ki je zagovarjal stališče, da mladi potrebujejo *Mlada pota* in da se jim teh ne sme vzeti. Ob tem je navajal, da je novo uredništvo nekaterim mlajšim že zavrnilo objavo njihovih prispevkov z utemeljitvijo, da ne ustrezajo po kvaliteti in z nasvetom, naj jih poskušajo ponuditi še drugim slovenskim revijam. Zaradi takšnega odnosa so bili ogorčeni in so ugotavljali, da nimajo kje objavljati in se nimajo kam obrniti po pomoč.

Janez Pirnat je najbrž imel v mislih prav te in takšne očitke, ko je nekje zapisal, da pesnikov in pisateljev ni treba umetno vzgajati, uveljavljajo naj se sami, s svojim talentom.

Uredniki desetega letnika *Mladih potov* in novih *Problemov* so zagovarjali potrebo po enakopravnem mestu v slovenski publicistiki in umetnosti tudi za ljudi, ki ne najdejo prostora v drugih kulturnih revijah, tudi zaradi svojih drugačnih strokovnih in idejnih izhodišč.

Uredništvo *Naših razgledov* je razpravo zaključilo z ugotovitvijo, da je mentorska revija za mlade potrebna in pozvalo kulturne delavce, da razmislijo in predlagajo, kakšno naj bo mentorsko delovanje v prihodnje. Kot se je izkazalo, do takšnega razmisleka ni prišlo ne na pedagoškem ne na umetnostno-teoretičnem nivoju. Opozicija *Problemom* se je utišala že ob njihovem prvem letniku. Revija je svojo upravičenost dokazovala predvsem ne teoretskem področju, s sociološkimi in filozofskimi razpravami, ki so bile večinoma tudi polemično naravnane, z obsežnejšimi in sodobnimi analizami literarnih in likovnih del, z vzpostavljanjem novih teoretskih nivojev, znanih v svetu. Ob *Naši sodobnosti* in *Perspektivah*, ki sta bili dve izraziti predstavnici tedanjega duhovnega življenja na Slovenskem, se je začel formirati tretji pogled na svet, še posebej na domače razmere.

Takšno orientacijo je podprlo tudi tedanje vodstvo slovenske mladinske organizacije s Francko Strmole na čelu, ki je bila tudi sama privržena modernizaciji družbenega življenja na Slovenskem in zagovornica večje vloge novih generacij, ki so bile do obstoječih razmer tudi kritično razpoložene. Kasneje se je pokazalo, da takšna stališča niso dobila podpore v partijskih organih, s tem pa je izgubila tudi podporo v svoji neposredni okolici, v CK ZMS, ki je podprl partijske ocene. Tega pa leta 1962, ko so *Problemi* začeli izhajati, navzven še ni bilo mogoče opaziti.

SKLEPI

Mlada pota so ob ustanovitvi in z nadaljnjim delovanjem pozitivno vplivala na duhovni razvoj mladih generacij, zlasti srednješolcev. Šolski pouk so dopolnjevala z novimi, sodobnimi vsebinami z različnih področij kulturnega delovanja in širila duhovno obzorje čez meje možnosti, ki so jih tedaj omogočali učni programi in splošna usposobljenost pedagogov. Spodbujala so pismenost in javno delovanje mladih. Skoraj vsa imena, omenjena v tem pregledu, so se v naslednjih letih uveljavila v javnosti in so večinoma znana še danes. Svetovanje mladim piscem in likovnikom je bilo za mlade poučno in spodbudno, k oblikovanju umetniških osebnosti pa, razumljivo, ni moglo bistveno prispevati.

Na začetku šestdesetih let je družbeni razvoj mladim že nudil večje možnosti za različne oblike interesnega delovanja. Delovanje kulturnih krožkov po srednjih šolah se je krčilo, zmanjševal se je tudi interes za kulturo nasploh in mladi so se vse bolj usmerjali na druga področja delovanja.

Prizadevanja za samostojno kulturno revijo, kot alternativo že etabiliranim, so bila izraz ustvarjalnih hotenj intelektualno že bolj vsestransko formirane skupine, ki je s kritičnim odnosom do obstoječega terjala hitrejši, demokratični razvoj. Ustanovitev *Problemov* je bila samostojno kulturno dejanje skupine, ki se je formirala ob *Mladih potih*, obrnjena k problemom slovenske družbe, orientirana nacionalno, socialno obrnjena k levici. Njen spopad z vladajočimi družbenimi strukturami je bil nujen.

PROBLEMI

Vsebinska transformacija *Mladih potov* na višji nivo, z ambicijo, da bi to postala tretja osrednja slovenska revija za kulturo, se je dejansko dogodila z desetim letnikom revije. Z naslednjim letnikom je bila preobrazba potrjena tudi formalno. Pod bistveno nespremenjenim uredništvom so z novim šolskim letom 1962/63 začeli izhajati *Problemi*. Razposlani so bili dotedanjim naročnikom *Mladih potov*. Med naročniki so prevladovali kolektivni, to so bila vodstva srednjih šol, med katerimi so prevladovale gimnazije, naročniki pa so bile tudi strokovne srednje šole, ekonomska, gradbena, tudi gostinska, če so na njih delovali ambicioznejši pedagogi ali skupina kulturno zainteresiranih dijakov, običajno združenih v različne kulturne krožke ali okrog šolskega glasila. Kulturni krožki in šolska glasila so bili tedaj še najpogostejša oblika interesnega združevanja mladih, tudi zato, ker so bile te dejavnosti politično in ideološko še najbolj nevtralne in so lahko združevale tudi dijake različnih nazorskih provenienc.

Ali so bili naročniki predhodno obveščeni o preobrazbi revije, iz virov, s katerimi razpolagam, ni mogoče ugotoviti. Stališče uredništva do tega vprašanja je bilo nesporno objavljeno v drugi številki *Problemov*, v celostranskem Pojasnilu javnosti. Tam je rečeno, da je spričo mnenj, objavljenih v *Naših razgledih* in v *Delu*, uredništvo dolžno izjaviti, da je narava sprememb, ki so narekovale preimenovanje *Mladih potov* v *Probleme*, pojasnjena na ovitku prve številke. Uredništvo ponovno ugotavlja, da so bili obrisi spremenjenega koncepta *Mladih potov* nakazani že v njihovem zadnjem letniku. Revija se slej ko prej obrača predvsem k mladi generaciji in sicer v prepričanju, da njen interes ni omejen zgolj na literaturo in literarna vprašanja. Uredništvo *Problemov* bo skušalo zadostiti težnjam mlade generacije, da bi se bila sposobna orientirati v čim širšem problemskem krogu sodobnega sveta in dogajanju v njem. V ta namen je okrog revije strnilo širši krog ustvarjalcev, ki se imajo za del te generacije in skušajo izraziti njena hotenja ali pa kot znanstveniki, javni delavci in publicisti problemsko obravnavajo vsa tista področja sodobnega življenja, do katerih mlada generacija ne sme in ne more biti ravnodušna. Odlike nove revije naj bi bile občutek odgovornosti pred mlado generacijo in pred javnostjo, pogumno in jasno izražena osebna stališča, zlasti pa volja obravnavati snov stvarno in dostopno, brez samozadovoljnega intelektualističnega sprenevedanja.

V skladu z orisanimi načrti je uredniški odbor na pobudo posveta s sodelavci in v soglasju z izdajateljem, sklenil, naj nove naloge revije izraža

MLADĀ
RŮTĀ

tudi naslov. *Problemi* nikakor ne ukinjajo mentorskega koncepta, temveč ga samo razširjajo, saj nekdanji mentorski koncept *Mladih potov* po desetih letih nujno terja dopolnitve. Uredništvo je predvsem mnenja, da literarnega mentorstva revija ne more opravljati mimo splošne kulturne naloge, ki si jo je zadala, saj tudi začetniška literatura ne nastaja izven splošnega življenjskega konteksta in ne more rasti, ne da bi se orientirala v času in družbi. Revija je povabila k sodelovanju tudi vse tiste, ki sodijo, da je načrtani program revije vsaj bolj ali manj v skladu z njihovimi interesi. Zlasti je povabila k sodelovanju mlade ustvarjalce in njihove krožke, saj želi, da bi bila revija tudi njihovo glasilo, kakor tudi želi, da bi bila glasilo in tribuna vse mlade generacije, da bi jo mlada generacija sprejela kot svojo.

Obtožbo, da je bila s preimenovanjem mladini odvzeta mentorska revija, so si preprosto izmislili nekateri posamezniki, ki se morda ne strinjajo s konceptom *Problemov*, niso pa svojih pravih pomislov pripravljali javno razložiti. Če se bo v prihodnosti pokazalo, da zaradi razlogov, ki bodo nastali zunaj uredništva, zastavljenega koncepta *Problemov* ne bodo mogli uresničiti, to ne bo krivda uredništva in sodelavcev, je v izjavi zatrdilo uredništvo *Problemov*.

Da vsebinski koncept *Problemov* ni vzbudil širšega negodovanja ali celo zavrnitve, kažejo podatki o naročnikih. Ti so sicer znani šele za čas sredi letnika in tedaj je bila naklada šesttisočšeststo izvodov. Po današnjih merilih je naklada bila več kot zadovoljiva Ker je ohranjen tudi podatek, da je eden od predhodnih letnikov *Mladih potov* imel naklado nekaj nad devettisoč izvodov, je bila naklada *Problemov* v primerjavi z njo komaj za tretjino manjša. Zmanjšan interes za revijalni tisk v srednjih šolah pa je bil tudi posledica splošnega družbenega razvoja in možnosti širšega zadovoljevanja interesov mladine, zato je mogoče sklepati, da je bil upad naročnikov zaradi spremenjenega koncepta in imena le eden od dejavnikov, ki so vplivali na nižjo naklado. Sodeč z današnjimi pogledi, bi lahko celo trdili, da je ta bila nerealna, previsoka. Naročništvo na revijo je bilo po eni strani tudi statusni znak intelektualno zahtevnejših srednješolcev, deloma pa lahko tudi izraz oportunističega prilagajanja mladih željam njihovih učiteljev.

Zamišljeni vsebinski koncept je uredništvo začelo opazno uresničevati že s prvo številko *Problemov*. Težišče uredniškega interesa se je premaknilo na področje znanstvene publicistike.

Obračun z mentorstvom

Očitno pa je uredništvo že eksplicitnim argumentom za novo revijo želelo dodati še stališča posameznih kvalificiranih sodelavcev, saj je v tretji številki objavilo še pet prispevkov (kasneje pa še enega), ki pojasnjujejo odnos revije do mlade generacije, ki ne more biti le »rahločutni

material« za pedagoške obdelave, temveč ima vse pravice, da se uveljavlja kot aktivni dejavnik vsega družbenega dogajanja, tudi kulturnega in literarnega.

Na prvem mestu je svojo podporo novemu revialnemu konceptu izrazil Miško Kranjec, s svojimi značilnimi pogledi, izvirajočimi iz predvojnega levičarskega koncepta družbene naravnosti, ki v novi uveljavljajoči se generaciji vidi predvsem pripadnost idealom njegove generacije. Ob tem mimogrede komentira tudi usodo prve povojne kulturniške generacije, ki se je zbirala okrog *Mladinske revije*, ki je bila na svojem začetku prav tako nekakšna mentorska revija, se je pa iz revije začetnikov dejansko razraščala v generacijsko revijo, kjer so bila idejna in ideološka vprašanja manj pomembna kot pripadnost generaciji. V senci te generacijske pripadnosti pa je rasla in postajala najbolj aktivna skupina okrog sedanjih *Perspektiv*, ki si je v nadaljnjem razvoju političnega in družbenega življenja ustvarila lastno revijo, utesnila svoj krog in ga hkrati skušala razširiti na prihajajoče sile, pri tem pa očitno ni uspela, kar dokazuje nastanek in preobrazba *Mladih potov*. *Mladinska revija* je prenehala izhajati, ko je morala izmenjati nekaj uredništev, pa še svoje ime in se zdaj nadaljuje pod imenom *Perspektive*, z meščansko miselnostjo. Levo orientirani del tiste generacije, čeprav številnejši, je takrat opustil vsakršno misel na kakšno svojo revijo, se porazgubil po službah, po raznih revijah in časopisih sodeluje le še priložnostno, ne da bi nanje določneje vplival.

Tudi mladina, ki se je zbrala okrog *Mladih potov*, je prerasla mentorski okvir, dokler se mentorstvu ne upre in želi iz revije napraviti glasilo svoje generacije. Upravičenost ali neupravičenost mentorske revije je vprašanje zase, je menil Kranjec, prav tako pa tudi vprašanje, kakšna naj bi bila takšna revija in kdo naj bi jo vodil. Zgolj literarno vzgajati mladi rod ne odgovarja več aktualnim razmeram, področje prizadevnosti mladega rodu je v skladu s celotnim razvojem postalo mnogo širše kot je bilo v času nekdanjih mentorskih revij, ko se je kulturno dogajanje vrtelo več ali manj okoli književnosti, književnost pa ni več poglobitveno področje človekove prizadevnosti. Prav tako ni presenetljivo, da so se k besedi priglasili vsakovrstni mentorji in pedagogi v silni skrbi za rodove, ki bodo prišli, in v silni jezi na dosedanje učence, ki so jim spodmaknili področje njihove prizadevnosti, ne da bi se hkrati vsaj malo vprašali, kaj je z generacijo, ki so jo vzgojili, ali ni ta že prerasla vsakršnega varuštva. Pozabili so, kaj se je zgodilo z generacijo ob *Mladinski reviji* in se ne zavedajo, da nova generacija ne bi nikjer imela svojega pravega zatočišča. *Naša sodobnost*, naj je še tako spoštovanja vredna in potrebna revija, ne more biti glasilo prihajajočih rodov, še manj so to lahko mariborska *Obzorja*. V krog *Naše sodobnosti* so mladi rodovi že od vsega začetka neradi vstopali, *Perspektive* pa so glasilo določene skupine.

Petnajst let po osvoboditvi bi bilo potrebno stvarjem, ki so se spletle okrog *Mladih potov*, pobliže pogledati v obraz. Umetniška beseda se je v povojnih časih iz raznih vzrokov na moč diskreditirala, ne gre za to, da književnost v našem družbenem življenju ne igra več tiste vloge, kot jo je nekoč, ko je bila skoraj edino področje kolikor toliko svobodnega prizadevanja človeka, je pa vključevala v svoj krog vse drugo, tudi politično prizadevnost. Beg v artistično oblikovanje in v psihologiziranje, s tem pa tudi v določeno nerazumljivost, a s tem v tolikokrat poudarjeno odmikanje od širokih množic, ima svoje nekoliko globlje vzroke, kakor zgolj hotenje ustvarjalcev, da bi bili za vsako ceno neumljivi, modernistični, sodobni. Umetnost ni mogla biti nikdar sama sebi namen. Toda ravno umetnost, ki se je trgala takšni miselnosti in se poskušala približati življenju, je bila v vseh povojnih letih deležna negodovanja, pa se je zaradi tega nezadovoljstva moral uveljavljati artizem.

Resnica je tudi, da se mladina po dvajsetem letu depolitizira in se iz politike umika v strokovnost svojega poklica. Politični profesionalci pa napredujejo uradniško in ni nobeno naključje, da ob tolikšni politični razgibanosti v vseh povojnih letih med mladimi nismo dobili vidnejših političnih predstavnikov, v katerih bi z veseljem videli prihodnjega predstavnika naših političnih stremeljenj in bi mu že zdaj z veseljem prisluhnili, ker govori v nekem svojem, a vendar globoko našem jeziku.

Pri bojih okrog *Mladih potov* ne gre več zgolj za literarno prizadevnost nekih mladih književnikov, pač pa za celoten kompleks vsega, kar je bilo v naših razmerah na ta ali oni način dušeno.

Če je bil boj pred nastankom *Perspektiv* upravičen in razumljiv obenem, tokrat ne gre več za nastajanje nekih novih *Perspektiv*, temveč za revijo, ki je levo orientirani del mladih ljudi iz prve generacije ni zmozel iz raznih vzrokov rešiti, za revijo, ki bo živo posegala v naše življenje, česar tudi *Naša sodobnost* danes niti ne poskuša več. Morda gre danes za pojav, da bi ravno revije, ki bi doumele naš čas, mogle koncentrirati v svojem krogu mlade ljudi, ki bi spregovorili v svojem pristnem, mladem jeziku. Mlad človek se je vedno otresal mentorstva, tembolj je to razumljivo, kadar gre za generacijo, ki je v svojih vsakdanjih življenjskih poklicih strokovno že dozorela, že stoji sredi našega življenja, v nečem pa jo še vedno potiskamo v okvire svojega varuštva. Kadar govorimo o naši mladini, govorimo v superlativih, toda ko ta mladina dorašča in naj bi vstopila na naša mesta, ko nas včasih celo poskuša potisniti s teh mest, takrat pa se pojavi naše nezaupanje do nje. Nehote nastane vprašanje, kdaj potem ta mladi človek sploh dozori, kdaj sme samostojno spregovoriti? Tako Miško Kranjec.

Boris Paternu je v svojem prispevku ugotovil, da je nova revija sprožila polemiko, ki se je osredotočila na tri problemske kroge: literarno mentorstvo, literarna revija za mladino in naposled pojav revije same. Kot

pravi, ga k nekim zaključkom vodi nekoliko nenavadno, a vendar močno poučno dejstvo, da je največ pozornosti vzbudilo vprašanje literarnega mentorstva. To izhaja iz tega, da imamo Slovenci dokaj močno tradicijo literarnega mentorstva, se pravi »poučevanja« pesniške in pisateljske veščine oziroma spodbujanja k njej. S sestavljanjem verzov ali proze v slovenskem jeziku se je svoj čas manifestirala narodna zavest slovenske mladine in ne samo mladine. Najpogosteje je šlo za pouk tehnične veščine, izpeljane iz pravil bolj ali manj šolske poetike, in za vsebinske pripombe, izhajajoče iz bolj ali manj spediagogiziranih nazorov o človeku in družbi in priznati je treba, da ta oblika spediagogiziranja današnjemu človeku ne ustreza več.

Ni samo preobremenjenost vzrok, da nihče od bivših literarnih mentorjev ni zmožgal nadaljevati s poučevanjem, niti v *Mladih potih* niti kje drugje. Tudi pogovor z dijaki II. gimnazije je pokazal, da ni nikakršne globlje vneme za pouk te vrste. Literarno ustvarjanje ni in ne more biti dejavnost, h kateri bi mlad človek težil iz nekih izrazito izvenumetniških nagibov. Spričo nešteti drugih možnosti bo ostajal na področju umetniških stremeljenj le tisti, ki nosi v sebi zares močno razvite zmožnosti, ki so sposobne za tovrstni spopad z življenjem. Vedno manjša bo potreba po umetnem usmerjanju sebe ali drugih. In vedno izrazitejše bodo tvorne energije tistih, ki bodo prihajali, ne pa silili na področje umetnosti. Kadar jih ne bo, jih tudi mentorstvo ne bo priklicalo k življenju. In bolje je, da jih ne.

Obstaja pa problem mentorstva v globljem, zahtevnejšem pomenu besede. Najbolj primerna je taka pomoč, ki ne docira, temveč čim bolj neposredno odpira naše in tuje življenje, odpira na vseh bistvenih koncih in tudi v sodobni umetnosti. Gre za to, da se odprejo in odklenejo najbolj žive resnice sodobnega časa in človeka, da se ostri zavesti o njima. Zato je prav, da *Problemi* svoj mentorski korak naravnajo v tej smeri. Neekskluzivna, preiščljena, čim bolj tenkočutna panorama našega resničnega življenja utegne koristiti tistim, ki žele z umetniškim peresom poseči v odnose med ljudmi. Če bo nova revija temu kos, jo bo življenje potrdilo. Če ne bo, jo bo prej ali slej izbrisalo. Nastala je organsko in spontano, zakaj bi ji pot v svet zapirali z resnično ali navidezno skrbjo nad usodo »mentorstva« za naše mlade, tako nekako je zapisal Boris Paternu.

Janez Dokler vprašanje mentorstva komentira v polemiki s študentskim listom *Tribuna*, ki je natisnila članek *O problemu Problemov*. Ta za krizo koncepta mentorske revije krivi uredništvo *Mladih potov*, »ki bi moralo stalno proučevati že obstoječe oblike dela z mladino, jih izboljševati in spreminjati, ne pa ostajati več let v istih šablonah, ki pri tako rahločutnem materialu, kot je mladina, nujno privedejo do občutka monotonosti«.

Po Doklerjevi oceni se »rahločutni material«, sporna mladina med petnajstim in dvajsetim letom, pojavlja kot nekakšna posebna zvrst človeka, ki ima nekakšen poseben status. In se sprašuje, zakaj ne do

šestnajstega leta, po katerem sme gledati vse, kar ji ponuja kino, ali do osemnajstega, ko postane polnoletna. Zakaj ne do dvajsetega ali petindvajsetega, ko zapusti mladinsko organizacijo. Zgornja meja, ko mlademu človeku priznamo določeno zrelost, ali ko mu odrečemo dobroto mentorstva, je zelo gibljiva. Kaj se je v zadnjih dvajsetih letih usodnega zgodilo s to mladino, da je iz revolucionarne avantgarde, sposobne sprejemati usodne odločitve in odgovorne naloge, iz zavestnih graditeljev itd. postala rahločutni material, ki ga lahko uniči ali vsaj zmede pri iskanju samega sebe nekoliko daljši članek s filozofsko vsebino? Ali pri tej skrbi za mladino ni zraven tudi nekoliko alergičnosti na filozofske članke in na »idejnoestetske koncepte«, za katere dvomijo, da bi bili primerni za mladino med petnajstim in dvajsetim letom.

Na Slovenskem se nekako vsi strinjamo, da je mentorska revija mladini potrebna, sporno pa je vprašanje, kakšna naj bi bila. *Tribuna* brani koncept, po katerem revija ne bi mogla imeti nekega ožjega idejnoestetskega koncepta, ki bi vezal njene sodelavce, nujno pa bi morala imeti določena idejnoestetska stremljenja, ki bodo predvsem politične narave in bodo sposobna mladino voditi, usmerjati in ji nakazovali pot, ob kateri si bodo mladi ljudje sami gradili in sprejemali svoja stališča. *Tribuna* ne pove, kdo naj bi bil v taki reviji nosilec idejnoestetskih stremljenj, predvsem politične narave, očitna pa je misel, da »rahločutni material« tega sam ne bi zmogel. Kdo torej? Mentorji, ki jih odlikujejo idejnoestetska stremljenja predvsem politične narave?

Kako je bilo s tem pri nas, bi bilo mogoče napisati več kot prenese gostoljuben časopis in potrpežljivi bralci, zagotovo pa je mogoče reči, da do nastopajočih pesnikov, pisateljev in publicistov nismo bili preveč širokogrudni.

Tačas tudi *Naši razgledi* široko odpirajo svoje strani polemiki o mentorstvu. Toda v desetih letih izhajanja mentorske revije niti ta ugledni časopis niti katerakoli revija ni našla priložnosti ali prostora, da bi na svojih straneh opazila *Mlada pota* in tako imenovane mlade talente, ki so že po več let objavljali svoje prispevke. Kulturna javnost je bila daleč od njih, kar so tako oni kot uredništvo dobro čutili. Nič čudnega torej, da so mnogi med njimi prišli na originalno misel, da je njihovo približevanje središču kulturnega dogajanja odvisno od njihove oddaljenosti od *Mladih potov*. Odhajali so, kot da se jim je zgodila krivica, ker je revija kdaj objavila njihove prispevke. In tudi obratni učinek ni izostal; malokateri javni ali kulturni delavec se je dal preprosi, da bi napisal prispevek za tako imenovani mentorski del revije.

Ni prav, če bi v pisanju mladih ljudi videli samo dobro voljo, da bi se približali literaturi ali se izurili v pisateljski veščini. Dokler ne vidimo potrebe, da bi koga v tem smislu spodbujali. Pobude mladega ustvarjalca so vedno globlje in tudi pogojene s specifičnim položajem mlade gene-

racije. Revija ima zanje smisel le, če more dati njihovim pobudam družbeno dimenzijo, in jih tako postavi v širši kontekst aktualnih kulturnih in družbenih vprašanj. Samo v takšnem kontekstu se vrednotijo in same dobivajo vrednost v očeh bralcev.

Matjaž Kmecl je objavil prispevek, ki je bil prav tako namenjen polemiki s študentsko *Tribuno*. V njem uvodoma ugotavlja, da je določen del kulturniške srenje novo revijo *Problemi* sprejel z dolgotrajnim moraliziranjem in veliko prahu. Tolikšna prizadevnost bi bila vredne vse pohvale, če ne bi v njej videli tudi nekakšne periodične kompenzacije za siceršnjo sterilnost. Ta kompenzacija nima kaj dosti opraviti z videzom zunanje objektivnosti. Tako za številnimi polemičnimi avtorji vidi nekatere, ki bi za ščitom mentorske zahteve radi izsiljevali druge, bolj privatne zamisli in želje, o katerih pa naravnost ne kaže govoriti.

Nato Kmecl polemizira z Ingom Pašem, ki je v *Tribuni* objavil tovrstna razmišljanja pod naslovom *Problemi – problem*, ki bi ga bilo treba širše zastaviti. Razmišljanja so turobno ubrana in jih spremlja izraziti pesimizem in so pravo nasprotje intervjuja, ki ga je imel isti avtor s Primožem Kozakom nekaj številčk prej. Jedro Paševe ugotovitve je, da je neki zelo ozki krog izbrancev odvzel mladini njeno in samo njeno revijo. V nadaljevanju pa se trudi dokazati izredno, že naravnost škodljivo ožino koncepta, tako, da bo nova revija dostopna le redkim izbrancem. O barvi koncepta samo namiguje, lahko bi rekel »rdeča«, a tega ne stori, ker je dobro vzgojen in zato ve, da je to za našo meščansko (evropsko) kulturo že vsaj od pretekle vojne sem psovka. Ker bo revija tako katastrofalno ozka, je zaključek jasen in logičen: *Problemov* ne bi smelo biti, ker bodo samo za škodo. Če pa kljub temu bodo, je seveda za to kriva naša revialna politika, ki kaže vse preveč smisla za »taborništvo« in opredeljenost. Ne kaže pa prav nobenega posluha za mlade literate. Položaj je za naše literarne talente in za naše kulturno življenje nasploh naravnost neznosen. Kmecl zatrjuje, da Paš vidi pred seboj jasno in lahko rešitev tega nerodnega položaja; treba je ustanoviti neko »skupno avantgardistično revijo, v kateri bi lahko bila zastopana najbolj ekstremna stališča, katere skupne poteze pa bi bilo »poštenje in resnično umetniško hotenje«. Za ostvaritev tako široke revije upošteva samo personalni vidik, ustrezno oblikovanje uredniškega odbora, kar je navsezadnje tudi zanimivo. Širokogrudna širina pa je v resnici nekonkretna in na nivoju ostalih tovrstnih polemičnih zapisov. Branje med vrsticami razkrije, da je za zelo vidnim predlogom za spoznanje manj vidno namigovanje na neke dozdevne nepoštenosti in »umetniške neresničnosti«, ki da se pletejo okrog nove revije. Pot je dobro nakazana, je samo ena in še ta zelo ozka, na Slovenskem jo že poznamo, zaključuje Kmecl.

Nekaj številčk kasneje se razmišljanjem o potrebi nove revije pridruži še Jože Derganc, ki argumentom uredništva doda še nekaj novih. Razprava

o kulturnih potrebah mladine je pri starejši generaciji preozka. Je bolj dediščina preteklosti kot rezultat sedanjosti. Nacionalna zgodovina je bila v preteklosti v preveliki meri zreducirana na nacionalno literarno zgodovino, pri tem pa ni bil dan ustrezen pomen drugim dosežkom v nacionalni skupnosti. Ti poleg literarnih vsebujejo tudi druge sestavine. Sem sodijo dosežki materialne kulture, napredek v načinu dela, tehnologiji, v znanosti, misel in akcija na političnem, gospodarskem in drugih področjih. Za formiranje sodobnega človeka je potrebno poznavanje celotne preteklosti. Smiselna se mu zdi takšna revija, ki bo odgovarjala na človekove potrebe v čim širšem obsegu. Dobro je imeti revijo, v kateri bodo ljudje lahko povedali tisto, kar imajo povedati, kjer bodo komunicirali drug z drugim in z družbo, se drug od drugega učili, iskali rešitve ali vsaj formulirali vprašanja, ki jih je družba polna, tako na kulturnem kot na ostalih področjih.

Tej razmeroma obsežni in izčrpni razpravi o mentorstvu je uredništvo dodalo še svoje sklepne ugotovitve pod naslovom *Korak naprej*. Pri tem citira del ugotovitev, s katerimi je uredništvo *Naših razgledov* zaključilo razpravo o mentorstvu na svojih straneh. »Govorniki niso prišli kaj dlje od ugotovitve, da je staro, preizkušeno, predvsem literarno mentorstvo anahronizem v dinamiki sodobnih družbenih procesov, da je tedaj sodobno mentorsko vlogo prilagoditi tem procesom, zlasti pa ob tem razumeti novega doraščajočega človeka«.

Citirani sklep uredništva *Problemov* pospremi z ugotovitvijo, da ne bi bilo tako malo, če bi se zdaj res vsi strinjali v ocenjevanju starega, preizkušenega, predvsem literarnega mentorstva. To bi bil sprejemljiv rezultat, čeprav bi mu bilo mogoče očitati, da je skupaj s polemiko prišel le na pogreb dejstev. Za sodelavce in urednike *Problemov* je spoznanje o zastarelosti mentorstva že bradata resnica, ni pa njihova krivda, da je v javnost prišla tako pozno, najbrž pa le njihova zasluga, da je do tega sploh prišlo. Anahronistični mentorski koncept je že najmanj pred dvema letoma doživel krizo. Tako stanje je bilo ugotovljeno in z njim so bili seznanjeni vsi, ki bi ga lahko rešili, če bi za to čutili vsaj najmanjšo potrebo. Ko je bila stvar tako daleč, je del sedanjega uredništva *Problemov* izrazil pripravljenost, da se loti urejanja revije. Takrat se ni oglasil nihče drug, ki bi bil pripravljen prevzeti to delo. Novi uredniki so o mentorstvu tradicionalnega tipa že tedaj povedali skoraj dobesedno tudi to, kar zdaj za ugotovitev svoje razprave navajajo *Naši razgledi*. Dlje od gole ugotovitve pa so prišli pri urejanju desetega letnika *Mladih potov* in prvih števil *Problemov*. Z njihovega stališča je to poskus realizacije sodobnejšega koncepta revije za mladino, ter na določen način vključuje tudi literarno mentorstvo. Bilo bi neskromno, če bi trdili, da tej realizaciji ni mogoče nič očitati. Toda v polemiki niti trenutek ni šlo za to. Na njenem začetku in na njenem koncu neomajno stoji trditev: vzeli ste mladini revijo, dajte revijo nazaj.

Takšna trditev pa v kontekstu lahko pomeni le prepričanost njenih avtorjev, da je poskus realizacije sodobnejše revije za mladino doživel popoln polom. Nobeno uredništvo ne bi zlahka pristalo na sodbe take vrste, ne da bi se sodniki prej lotili kake stvarne analize. Mar cel letnik revije, ki je skušala napraviti korak naprej od anahronizma starega in preizkušenega mentorstva, ne more postati vsaj jedro in izhodišče za razpravo o tem, ali je treba iti naprej po tej poti ali pa se je res po vsej sili treba vrniti nazaj? Zdi se, da je te volje zmanjkalo ravno zaradi prevelike zagledanosti v staro. Kritiki *Problemov* so nekritično povzeli sklep, da je bila mladini odvzeta revija. Odvzeta naj bi ji bila predvsem zato, ker je uredništvo nove revije v nekem smislu poostrilo kriterije in jo tako skušalo približati središču kulturnega dogajanja. Prepričanje, da to pomeni likvidacijo revije za mladino lahko izvira samo iz anahronističnega pojmovanja mentorstva. To pojmovanje pa tiči prav v prepričanju, da je pisanje mladih ljudi že samo po sebi nekaj, kar je treba pozdraviti in spodbujati, čeprav ima zelo skromno družbeno resonanco ali pa je sploh nima. Izkušnje iz preteklih let kažejo, da smo s premajhno kritičnostjo marsikdaj povzročili več škode kot koristi. Mlad »pesnik« ali »pisatelj« je deloval v zavetrju revije, ki ni imela svojega mesta v splošnem kulturnem dogajanju. Ustvarjal si je sodbo o lastni vrednosti, ta pa je bila glede na splošno dogajanje močno relativna. Zaostritev kriterijev pomeni, da se revija enakopravno vključuje v kulturno življenje, kar pomeni možnost uspešnejše afirmacije stališč in pogledov mlade generacije.

Ostrejši kriteriji nikakor ne pomenijo, da naj bi revija postala glasilo ozkega kroga, skupine, grupe. Razen seveda za tiste, ki si kulturnih procesov ne znajo predstavljati drugače kakor skozi prizmo grup. Ti vidijo v vsakem prizadevanju po novem samo izraz skupinskega egoizma in ozke ekskluzivnosti. Ost kritike *Problemov* je utemeljena prav v tem stereotipnem »grupnem« pristopu. Takšna kritika poskuša vreči senco na motive in namene nove revije in uredništvo že ob prvih korakih izolirati od bralcev in širšega kroga sodelavcev.

Vprašanje, ali je neka revija »zaprta« ali »odprta«, je mogoče reševati le z analizo prakse te revije, oceniti ga je mogoče le po določenem času. Če so kritiki *Problemov* težnje revije že vnaprej označili kot grupaške, so ravnali po metodi, ki bi jo težko imenovali objektivna, še manj pa mentorska. Odprtost za prispevke mladih in njih volja po sodelovanju pa slej ko prej ostane pogoj za opravljanje sodobnejše mentorske vloge. Treba pa je povedati naravnost, da je vse prevelik del sodobne slovenske literarne produkcije sodoben le po času nastanka, mnogo manj pa po tem, koliko se orientira v dejanski duhovni situaciji sodobnega človeka. V prvi vrsti torej gre za vprašanje, kaj novega in specifičnega za mlado generacijo prinašajo v kulturno življenje mladi avtorji. Prav glede tega smo do mladih avtorjev kazali preveliko strogost, ki se je nenazadnje izražala v slabo pojmovanem mentorstvu, ki je lahko vsako novo in

nekoliko nenavadno stališče s svojega namišljenega podstavka tudi razvrednotilo. Posledic tega ne čuti le mlada generacija, občutne so tudi v kulturnem življenju nasploh, kot pomanjkanje dinamičnosti in angažiranosti pri resnično sodobni problematiki.

O sodobnejšem mentorskem konceptu govorimo torej tudi s stališča potrebe po pozitivni kulturnega dogajanja, ki vse preveč očitno kaže željo po idiličnem trajanju. Zato tudi trpi zaradi »bradatih« in »preizkušenih« stališč in takšna zahteva tudi od mladih ljudi.

Sprememba koncepta v publicističnem delu *Mladih potov* je bila sprva predvsem konsekvence krize. *Mlada pota* so se s svojim literarno-mentorskim konceptom obračala za prispevki predvsem k starejšim, tako ali drugače renomiranim avtorjem. Ti pa so v določenem obdobju izgubili interes za mlado publiko in jih ni več mikalo sodelovanje v reviji. Ko pa se je revija odprla mlademu rodu publicistov, se je nenadoma pokazalo, da na področju publicistike nekateri »principi« klasičnega mentorskega koncepta delujejo še bolj učinkovito, da mora tudi marsikateri publicist še čakati na umik mentorja.

Uredništvo si prizadeva, da bi koncept publicistike razširilo na vsa področja kulture in družbenih vprašanj. To nedvomno pomeni afirmacijo novih imen in novih stališč, s tem pa uredništvo prihaja nasproti tudi problemom novih generacij in vzgojnim prizadevanjem reformirane srednje šole. Gre tudi za razbijanje notranjih ovir, ki mlade avtorje zadržujejo, da se ne odločajo za esejistično in publicistično obravnavo aktualne problematike.

Na ravni sodelovanja v reviji nastajajo tudi zanimive interakcije med publicisti različnih strok in se ustvarjajo pogoji za medsebojno sodelovanje in skupinsko delo, kar je tudi ena od objektivnih potreb časa in družbe. Uredništvo želi čimbolj sistematično raziskati dejanske potrebe mlade generacije in njena prava stališča do teh vprašanj. Hkrati pa uredništvo meni, da sodobna revija ne sme biti le pasivni odmev trenutno obstoječih potreb, ampak mora tudi sama vzbujati določene potrebe, ki naj mladega človeka vodijo k širšemu vidiku kulturnega in družbenega življenja. Izdajanje revije je javna zadeva, v kolikor so javni pokazatelji v stvarnosti utemeljeni in javno izraženi argumenti, ki kažejo nevzdržnost nekega koncepta in potem nihče nima pravice vztrajati pri njem, zaključuje svojo sklepno besedo o mentorstvu uredništvo.

Preverjanje kritičnih izhodišč

Z razpisom teme *Vloga kritike v kulturnem življenju* je uredništvo *Problemov* odprlo novo poglavje aktualne kulturološke problematike, z namenom, da strokovnjaki s posameznih področij raziščejo obstoječe stanje in s svojimi pogledi pomagajo vzpostaviti kvalitativno višji nivo kritičnega presojanja in vrednotenja vseh dosežkov slovenske duhovne ustvarjalnosti.

O svojih izkušnjah s kritiko, z vrednotenjem njihovega dela nasploh, naj bi spregovorili tudi umetniški ustvarjalci sami in tako odkrili nekatere mehanizme, ki vplivajo na njihovo umetniško dejavnost.

Povabilu so se odzvali štirje literarni »praktiki«: Gitica Jakopin, pisec tega pregleda, Jože Snoj in Alojz Rebula ter trije literarni teoretiki: Matjaž Kmecl, Boris Paternu in Franc Zdravec, svoje misli o glasbeni kritiki pa je prispeval Andrej Rijavec.

Povabilo očitno ni dalo povsem zadovoljivega rezultata, saj uredništvo po objavi naštetih avtorjev svojih ugotovitev ni izreklo. Povabilo morebiti ni bilo ob pravem času ali pa tema ni bila dobro zastavljena, saj iz nadaljevanja istega letnika vidimo, da se je razpisani temi kasneje približalo še več avtorjev, vendar na svoj način in s takšnim pojmovanjem kritike, ki zajema malodane vsa področja umetniške ustvarjalnosti, kulture v celoti, s tem pa tudi družbe.

Prispevki že omenjenih avtorjev so bili objavljeni strnjeno, pod skupnim naslov *Vloga kritike v kulturnem življenju*, čeprav je iz povabila, objavljenega pod tem naslovom, očitno, da je uredništvo imelo v mislih predvsem kritiko, ki se nanaša na sodobno slovensko književnost.

Matjaž Kmecl je na začetek svojega prispevka postavil tezo, da umetnost razkriva človekovo resničnost, kritika, ki vrednoti umetnost, pa je potemtakem arbiter med življenjem in umetnostjo. V vsakem trenutku je dolžna nepodkupljivo povedati s kakšnim poštenjem, s kakšno prodornostjo in s kolikšno mero prave ustvarjalnosti, v katero je všteti tudi estetski čut v ožjem smislu, izpoveduje resničnost človeka umotvor, ki si je nadel zunanjo obliko literarnega dela. Ne samo resničnost človeka v navzkrižju zunanjih faktorjev, temveč tudi njegovo interno bistvo, smisel občutljivega instrumenta, ki se mu pravi človek. Takšno resničnost kritika lahko razkriva v različnih nivojih in različnih plasteh umetnine, formalnih in vsebinskih, ali pa se izključno podredi impresiji umetnine v celoti. Slovenska povojna kritična praksa je ta tip kritike načelno zavrgla.

Na podlagi tradicije ter bolj ali manj trdnega poznavanja nekaterih teoretskih postavk moderne kritike današnja kritika goji nekaj različnih tipov kritike. Nekaj časa je doživljala močan razcvet tako imenovana sociološka kritika, ki je razkrivala predvsem resničnost in adekvatnost družbene pogojenosti umetnine. Ob njej kljub sporadični degeneraciji vztraja kot afirmativni instrument določene generacije vidmarjevska estetska kritika. Tako imenovana »kritična generacija« pa ukine tip klasične literarne kritike in jo vključi v območje filozofskega traktata. Posamična umetnina je ne zanima več v smislu zaokroženega, suverenega mehanizma, temveč le v tem, do kakšne mere lahko v njej odkrivamo inkarnacijo določene filozofske teze. Ob literarnih delih se ustavlja pregledno, da bi v seriji odkrila določeno gibanje, ki bi ga lahko posplošila v

določeno filozofsko tezo, ali pa si literarno delo poljubno izbira za argumentacijo k določeni tezi.

Med temi nazirani se lovi tako imenovana univerzalna kritika, ki je že po svoji naravi najbolj izpostavljena nevarnostim formalizma. Univerzalna kritika približna pozna vse metodološke prijeme in se do umetnine skuša prebiti iz vseh smeri. Pod težo ambicij pa se pogosto zruši in ostane na površju. Če pričakujemo resničnost od umetnine, jo še toliko bolj pričakujemo od kritika.

Kot tipičen primer nedoslednosti samemu sebi, Kmecl navaja Kermaunerjevo interpretacijo pesmi Daneta Zajca. Dokler je iskal njen smisel po filozofskih ali psiholoških kanalih, je opozoril na pomembna križišča te poezije, ko pa je skušal prodreti v njene oblikovne kvalitete, pa tega ni zmožgel.

Kritik mora v uporabljanju metode slediti predvsem »odprtosti« lastnih registrov, ugotavlja Kmecl. Če bo pošten, se bo približal umetnini s tiste strani, ki jo najbolj vidi. Kljub poudarjanju kritikovega poštenja, kritika ne bo resnična, če ne bo zasnovana na trdnem odnosu do lastnega početja. Sodbo lahko natakne na kopito te ali one filozofske doktrine, tega ali onega družboslovnega nazora, lahko umetnine tudi noče razumeti, vse to so lahko do umetnine zelo nemoralna dejanja. Svet kritikove morale pa postaja še bolj kompliciran, ko prehaja na področje kritikove ustvarjalne moči in nemoči.

Boris Paternu začenja svoja razmišljanja o problemih naše kritike s trditvijo, da je eden od temeljnih problemov literarne kritike še vedno njen moralni problem. Redke so kritike domačih literarnih del, ob katerih bi kritiki prestopili tisti mentalni prostor, ki zares omogoča svobodno in globlje osvajanje resnice. To je tisti nesrečni prostor osebne ujetosti v »kulturno politiko« te ali one literarnopublicistične skupine ali skupinice. Takšnih združb je več, grupirajo pa jih bolj interesi zasebne in praktične kot pa obče in resnično načelne narave. Kulturni »prijatelji« postajajo ljudje, ki imajo skupne »kulturne« interese in včasih ne mnogo več. So pa tudi kritiki, ki žele svoj krog zožiti predvsem na lastno zasebnost in se tako dvigniti nad ostale zasebnosti. Nekatere ocene in polemike tega kova so celo toliko prostodušne, da niti ne skrivajo svoje resnične narave zasebnih prepričanj in bojov za kulturni prestiž.

Druga, bolj izobražena oblika zasebne ali skupinske »kulturne politike«, obvlada dokaj višjo terminologijo in tudi teoretsko aparaturo. Izza kritične strogosti in načelnosti pa vse prepogosto zaštrli tisto, kar že vemo, še preden kritiko preberemo do kraja. Če gre za avtorja, ki je v pritrdilnem odnosu do pisca kritike, kritični aparat služi predvsem odkrivanju pozitivnih vrednot, v nasprotnem primeru pa kritična modrost ubere druga pota.

Drugi problem je problem kritične metode s strokovne plati. Dve skrajnosti sta, ki ju lahko uvrstimo med metode velikega tveganja. Eno

so sodbe, izpovedane pod vtisi osebnega okusa. Druga skrajnost pa je v izrazito deduktivnem postopku, ki skuša svet umetnine preverjati z bolj ali manj apriorno miselno shemo, zreducirano na nekaj idejnih kategorij. Naj se ti postopki še tako deklarativno postavljajo v nasprotje z nekdanjim dogmatizmom »marksistične« kritike, vendar so si z njo glede metode v marsičem zelo blizu.

Seveda je resnično nesmiselna in nemočna tista kritika, ki jo najbolj motijo abstraktne sheme, s kakršnimi nastopa omenjena smer. In prav tako sterilni so očitki, ki se pod zastavo esteticizma in umetništva zaganjajo v idejno kritiko nasploh. Kot da je področje estetike nekaj docela avtonomnega, kar obstaja izven siceršnje človekove zavesti. Skratka, tisto, kar naši kritiki najbolj škoduje, je ožina njenih osnovnih izhodišč, pa naj bo to ožina idejne, estetske ali čisto zasebne narave.

Seveda bi bili na napačni poti, če bi mislili, da je kritika sploh lahko docela objektivna do teksta, ki ga obravnava. Težnja po čisti objektivnosti bi prej ali slej privedla do druge skrajnosti, do pozitivističnega popisovanja leposlovnega teksta. Navsezadnje je precej res, da kritik ne more dosti več, kot da nam objekt odkriva v tisti meri, v kakršni se lahko izraža njegov subjekt. Vendar tudi v literarni kritiki obstaja delovni postopek, pri katerem so možnosti samovolje precej skržene. To je postopek takozvane integralne interpretacije. Bistveno je, da se kritik prebije skozi vse plasti leposlovnega teksta ter ujame temeljno strukturalno zakonitost celote. V njej je bistveno zajeta umetnikova slika sveta. Meje med vsebino in obliko se zabrišejo. Vse plasti so dialektično razločljiv kontekst enega žarišča. Šele potem, ko smo se prebili do strukturalne resnice, ki poraja celovitost z vsemi njenimi problemi, o njej lahko sodimo. Tako delo zahteva mnogo strokovnega znanja in skrajno pozorno opazovanje teksta. Vsaj v analitični fazi je potrebno mnogo več pozornosti nameniti tujemu delu kot pa nestrpni težnji po izpovedi lastnega jaza. In spet smo pri moralnem problemu današnje literarne kritike. Kaj je lažjega kot pisati svoje bolj ali manj zasebne sodbe o literaturi? Tako Boris Paternu.

Franc Zadavec pa je svoj prispevek k razpravi posvetil razliki med estetsko in idejno kritiko. Začel je z ugotovitvijo, da vprašanje idejne kritike pri nas še ni rešeno. Eni se odločajo zanjo, drugi pa jo proglašajo za dogmatično sredstvo, s katerim nekateri škodujejo umetnikom in umetnosti. Idejnega in ideološkega kritika uvrščajo med najpreprostejše dogmatike, ki o umetnosti pišejo iz drugotnih, vselej pa iz izvenestetskih stališč. Idejni kritiki pa nasprotujejo estetski kritiki, ki ocenjuje delo samo s pozicij, ki so temu delu lastne ali pa mu jih je določil ustvarjalec sam. O dialektični enotnosti vsebine in oblike v umetnosti, o njuni zlitosti res ne kaže razpravljati in povsem zgrešeno je vprašanje, katera kritika je edino zveličavna, ali idejna ali estetska. Težko je razumeti, zakaj bi se po zamislih novejše estetske kritike kritik moral omejevati na ugotovitev, ali

je neka stvaritev umetnina ali ni, v vprašanju, kakšno resnico prinaša o človeku, življenju, svetu, pa gledati nekaj, kar ni vredno razmišljanja, ker rezultat nima nič skupnega s specifično naravo umetnosti. Ta estetični nauk očitno ni usklajen s kriteriji, ki so jih pokazali pomembni svetovni kritiki. Ti v umetnosti niso gledali samo estetskega fenomena, ampak tudi spoznavnega, etičnega in tudi idejnega.

Kritična sodba o umetnini je samo polovična, če se kritik omejuje samo na formo ali pa samo na vsebino. Po drugi strani pa ni nič manj tvegan nazor, da se mora kritik omejiti na »predpise«, ki mu jih daje umetnina. Ta nazor skriva v sebi tudi zahtevo, da mora kritik ohraniti razmerje ugotavljalca, zlasti pa ne idejnega kritika. Kako drugače, če ne s spoznavno-teoretsko, idejno kritiko, bi na primer lahko odkrili dekadenco v obliki »socialističnega realizma«?

Proglašati vsako idejno kritiko za dogmatsko, pomeni biti ravno tako daleč od resnice stvari, kakor verovati v vsepovedno moč estetske kritike. Če je vsaka idejna kritika dogmatska, kako si naj potem razložimo, da je slovenski človek v največji preizkušnji tako močno citiral Prešerna in Cankarja? Mar samo zaradi estetskih vrednot njune literature?

Dogmatska je idejna kritika samo v primeru, ko zaradi idejnega stališča nasprotno strukturirane umetnine ne priznava in zaradi svojega idejnega ideala zataji tudi estetske dragocenosti. Dobra literarna kritika je vedno poskušala združevati oboje, umetniško idejo, načrt življenja in estetsko uresničitev te zamisli.

Pri nas se nobena od obeh kritik ni v zadostni meri zoperstavila poplavi literature, ki je doslej samo na nekaterih mestih estetsko zažarela in greje. Postajala je megljena, tako idejni kot estetski kriteriji so postajali vse bolj nejasni. Tega je bila kriva tudi kritika, zaradi premajhne angažiranosti kritikov. Ivo Brnčič se tega ni bal. Ker je bil sam ustvarjalec, je vedel, da mora kritik združevati estetsko, idejno, psihološko in etično sodbo in jih soočiti z resnico konkretnega sveta.

Kritik bi se moral zavedati tudi tega, da ni odgovoren umetniku, temveč umetnosti in družbi. Upirati se mora vsaki ideologiji, ki napleta človeku brezperspektivnost boriti se proti cinizmu, proti vsebinski dekadenci in tudi proti formi, ko ta ni več estetsko kristalizirana govorica.

Probleme sodobne glasbene kritike je v reviji predstavil Andrej Rijavec in opozoril, da je to precej mlada veja človekove duhovne dejavnosti, saj produktivnega in reproduktivnega umetnika spremlja od sredine 18. stoletja. Vsak kritični duh, ki s svojimi kritikami vpliva na tok glasbenega razvoja, pa v svoji sodbah ni tako svoboden, kot bi se na prvi pogled zdelo. Nanj vplivajo sodobne družbene strukture, njihov razvoj in idejna usmerjenost.

Glasbeni kritik 18. stoletja se je razlikoval od kritika iz dobe romantike. Kritik romantike, ki je črpal snov iz lastnega čustvenega navdušenja pa

še ni izumrl. Njegove odmeve je čutiti tudi v 20. stoletju. Tak kritik v naglici zapisuje svoje vtise in njegova naravna inteligenca zasveti le za trenutke. Čeprav je literarno ustvarjalen, pa njegova kritika le malo prispeva k tehtnejšemu vrednotenju in odkrivanju bistva glasbene umetnine. Gre torej za metodo dela oziroma za kriterije, ki naj jih kritik uporablja pri svojem delu.

Glasbeno življenje se nenehno spreminja. Dan za dnem se pojavljajo nove oblike, novi stili in nove osebnosti. Vsaka novost že izoblikovan okus spravlja v negotovost. Zato mora biti kritik v določeni meri tudi zgodovinar, da lahko analizira vsako novo dejstvo in razišče njegove pojavne vzroke. Glasbeni zgodovinarji presojuje glasbeno renesanso, barok ali impresionizem z istimi nepristranskimi očmi. Glasbeno življenje antike zanje ni nič manj zanimivo, kot sodobna glasbena iskanja.

Objektivna je lahko samo zgodovinsko pogojena kritika, saj ni nobene sedanjosti, ki bi bila neodvisna od preteklosti in nobene nove glasbe, ki ne bi bila povezana s preteklostjo.

Glasbeni kritik kot zagovornik umetnostne resnice in pospeševalec glasbenega življenja mora imeti tudi osebni etos. Samo etično zasnovana kritika, ki bo upoštevala razvojne zakonitosti, je lahko objektivna in samo v taki obliki lahko pospešuje glasbeni razvoj.

V značilnem četverkotniku komponist, reproduktivni umetnik, občinstvo in kritik, ima glasbeni kritik prav posebno mesto. Njegovo presojanje in razumevanje je drugačno od poslušalčevega. Komponist in izvajalec stojita znotraj umetnine same in imata do lastnega dela subjektiven odnos, občinstvo pa v splošnem nima tiste izobrazbe in objektivne zrelosti, ki bi mu omogočala objektivne sodbe in je glasbena kritika glavni vir njegovih sodb. Kritik se mora približati tistemu, kar glasba »pove«, odkriti kaj se skriva za formalno zgradbo, prodreti v bistvo specifičnosti glasbene govorice. Tako bo kritika postajala vse bolj objektivna, znanstveno utemeljena, koristna in upravičena.

Nedvomno lahko rečemo, da na začetku šestdesetih let na Slovenskem ni bilo glasbenega teoretika, ki bi bil v probleme kritičnega vrednotenja glasbe prodril dlje in globlje od Andreja Rijavca, zato je bilo njegovo sodelovanje v *Problemih* še posebej opazno in s strani uredništva še posebej spodbujevano.

Rekli smo že, da so se razpravljanja o kritiki udeležili tudi štirje literarni »proizvajalci«, ki so javnosti (in kritikom) lahko posredovali predvsem svoje osebne izkušnje.

Gitica Jakopin je ugotovila, da kritika v kulturnem življenju ne igra skoraj nobene vloge. Kritika na primer enoglasno obsodi domače literarno delo, vendar avtor udari javnost po glavi že po enem letu z novim in še manj kvalitetnim delom. Javnost ga sprejme z isto spoštljivo apatijo, kot je on sprejel kritiko. Potolaži se s prepričanjem, da od tistega, ki je kritiko napisal, česa drugega sploh ni mogel pričakovati, saj je njegovo vrednotenje prav nasprotno od avtorjevega.

Kritika je v glavnem taka, da spredaj bije in zadaj gladi. Vsakih nekaj let pa se kritiki splašijo in kakega novega pisatelja razglasijo za genialnega, ne da bi mogli prepričljivo utemeljiti to njegovo genialnost. Ocene v časopisih in revijah so polne zavite puhlosti, ki nadomeščajo jasno, pošteno besedo in zanesljivo merilo.

Nekateri kritiki kritizirajo tudi iz maščevalnosti, po naročilu, za boljši kruh, prijatelju na uslugo, ki bo ob prvi priložnosti vrnjena. V našem kulturniškem jedru je že kar ustaljeno nepomirljivo kritično razpoloženje do vsega domačega, slovenskega in jugoslovanskega.

Jože Snoj je prispeval *Načelno gloslo h kokretnemu pojavu*. Povod zanjo je bil pregled *Slovenska književnost 1961*, ki ga je v *Perspektivah* objavil Vital Klabus in za katerega Snoj pravi, da mu je markiral najugodnejši sestop z vrha katerekoli »idejne« do nižin katerekoli »družinske« zaveznosti. Idejnosti kot merila v literarni kritiki si ni mogoče zamišljati brez hkratne estetsko etične presoje in zato sodi, da je med »idejno« in idejno kritiko bistven razloček, ki »idejno« kritiko potiska h kritični dezorientaciji, k pre-dimenzioniranju postavk skupine, generacije, ki z zornega kota estetskih in etičnih precenjevanj ne morejo pomeniti osrednjih sestavin v strukturi umetnine. »Idejni« kritik v delu najprej poišče njegovo »idejnost«, šele nato pa se ozre po njeni estetski uresničitvi. Ravnanje je zaporedno in med seboj ločeno. Kritik take vrste se z muko pregrize skozi »estetsko« lupino, poskusi jedro, t.j. preceni izluščeno idejo dela ter ugotavlja, v kolikšni meri je zanj sprejemljiva. Če je jedro po njegovem okusu, tudi lupina ne more biti slaba. Če mu jedro ni po volji, se ne ukvarja z lupino in delo nemudoma zavrže. »Idejna« kritika s staro racionalistično delitvijo leposlovnega dela na njegovo vsebino in obliko lahko zavrne vsako, še tako resnično umetnino in povečuje umetniško dvomljive literarne poskuse.

Snoj svoje poglede na »idejno« kritiko sooča z že omenjenim spisom Vitala Klabusa, ki pravi, da kritikovo vodilo zahteva, da presega samega sebe in literarno delo. To se zgodi, če delo dojame ne samo v njegovih posameznostih, temveč hkrati in predvsem kot celoto, če to delo vključi v višje celote, v silnice duhovnega in družbenega dogajanja. Takoj nato pa to merilo bistveno poruši z analitičnim postopkom oziroma vrstnim redom vrednotenja sestavin leposlovnega dela. V delu razločuje idejo, vsebino in obliko zato, ker delo najprej doživlja kot manifestacijo neke ideje in šele nato kot estetsko realizacijo. Pomembna estetska lupina brez pomembne resnice v vsebini ni možna.

Po Snojevem mnenju je kritiku tako odprta ena sama pot: skozi abstraktno doumljeno »idejnost«. To pa mora neizogibno poenostaviti in osiromašiti, saj je znano, da je idejnost v umetniškem delu vedno opredmetena z izbiro motiva, v izpeljavi dejanja, interpretaciji značaja, v pomenskih in slogovnih relacijah razdelkov, stavkov in besed. Resnična pot k bistvu umetnine se ponuja skozi njeno celotno estetsko in vsebin-

skoidejno strukturo. Kritika, ki je takšnega prodora v umetniški organizem zmožna, je torej tudi in edino objektivno idejna.

Ker Klabus v svojem kritičnem postopku najprej opravi z »idejnostjo«, lahko pri delu, ki z njim idejno ne sozvanja, spregleda pravkar nakazane poti do spoznavanja bistva umetnine, lahko priznava njeno formalno lepoto, ne zna in noče pa je vrednotiti s stališča kompleksne pojavnosti umetnine. S podrejanjem estetske lupine zapravlja tudi priložnost, da bi ugotovil, ali obravnavano delo je umetnina ali ni. V podkrepitev teh ugotovitev nato navaja citat iz Klabusove ocene, kjer pravi, da je vsaka kritika razpeta med dve skrajnosti, odločitev med njima pa je osnovno vprašanje kritične volje. Če je umetnina kritiku všeč, bi jo najraje povzdigoval do neba, ko pa se tega zave, se mu zahoče, da bi vse raztrgal in tako samemu sebi dokazal objektivnost in poštenost. Snoj opozarja na občutek neznansko lahkotnih in neodgovornih oblik »nihanja« »kritične volje«. Kritikova izpoved pa se mu zdi dragocena za razmišljanje o kritikovem ravnanju, saj očitno pušča odprto vprašanje, zakaj je umetnina, četudi odklonjena, vseeno umetnina.

Ko Klabus zavrača »poljubno zbrane starikave in izmišljene vrednote«, kot so umetniška osebnost, izpoved, doživetje, iskrenost, spoznanje, človečnost itd. odreka ustvarjalcu natanko iste vrednosti, ki jih kot bistveno moralno opravičilo ohranja sebi kot kritiku. Drugo vprašanje je v tem, ali umetnikova osebnost, z družbenim okoljem, ki ga je porodilo, tudi ni ena izmed poti k razlagi njegovega dela, ali ni kritikovo ugotavljanje umetnikove iskrenosti in moči doživljanja tudi del vrednotenja njegove etične potence. Končni namen Klabusovih kritičnih analiz pa razkrivajo naslednje trditve: literarna kritika se ne ukvarja z vprašanjem, ali je umetnina lepa ali ni lepa. Stališče, da je umetniško nekaj, kar je v prvi vrsti in v bistvu lepo, za sodobni svet ne more biti sprejemljivo. Lepota ni avtonomen pojem in ne more biti podlaga literarne kritike.

Snoj svoje razmišljanje sklene z ugotovitvijo, da nima namena in se tudi ne čuti zmožnega, da bi z enim stavkom odpravil enega osrednjih filozofskih problemov, vprašanje avtonomnosti ali neavtonomnosti lepote. Priznava veliko relativnost lepotnih norm, registrira pa tudi čedalje večjo zmožnost sodobnega kultiviranja, da nemoteno sprejema različne zvrsti umetnosti in iz različnih obdobj.

Zanimiva in osebno profilirana so tudi stališča Alojza Rebule z naslovom *Intelektualna poštenost*. »Močvara, kako pa naj takšno stanje imenujem?« vzklíkne takoj na začetku. Močvara kritične produkcije je po njegovem razvidna iz jasnega dejstva, da si bralec literarnih revij, uveden v zemljepis resentimentov, ki so porazdelili našo kulturo, lahko že ob sami platnici anticipira sodbo, ki jo bo ta publikacija o obravnavanem avtorju izrekla. Kritika *Naše sodobnosti* o avtorju iz *Perspektiv* je prav tako predestinirana kakor sodba kritika *Perspektiv* o avtorju iz *Naše sodobnosti*.

1

PROBLEMI

REVIJA ZA KULTURO IN DRUŽBENA VPRAŠANJA

VLADIMIR KAVČIČ: STOLP V BABILONU, JACK KEROUAC: NA
POTI, MIROSLAV KOŠUTA: PESMI, MILOŠ MIKELN: ADMINISTRA-
TIVNA BALADA, BOJAN PIŠK: PESMI, FRANCE FIBERNIK: PESMI,
BREDA SMOLNIKAR: SEDEMINDVAJSETA DIMENZIJA Z NEFRE-
TETE KLOBUČKOM NA GLAVI — JANEZ DOKLER: O VREDNOSTI
TEME, BORIS PATERNU: LIRIKA JOŽETA UDOVIČA, E. PETRIČ:
VZNEMIRLJIVA PRIZADEVNOST, NIKO TOŠ: METODOLOŠKE RE-
SITVE, OCENE IN POROČILA, OGLEDALO SLOVENSKE KULTURNE
USTVARJALNOSTI, LIKOVNA PRILOGA STOJANA BATIČA — 1982

Abnormnost tega stanja je na dlani in postavlja v ospredje vprašanje intelektualne poštenosti človeka, ki si pripisuje poklic, da piše literarne kritike. Se mar pošten kritik rodi, kot se rodi pesnik? Vprašanje je absurdno, nazorno pa osvetljuje redkost določenega tipa intelektualca. A ne gre za nič drugega kot za preprosto človeško moralo. Brez intelektualne poštenosti ne gre, a kam z njo, če ni zraven nekaj inteligence. To vidi v široko sprejemljivi skromnosti pred vsem spoznavnim v človeku in izven njega, pred misterijem danega. O kulturi je skoraj odveč govoriti, ker prave inteligence ni brez nje. Gre tudi za odprtost do neliterarnega, za metafiziko, za ekonomijo, za psihologijo. Ta kultura stika tudi za neobjavljenim, za komaj snujočim se po glavah ustvarjalcev, za skrivnostmi miznic, zanima jo tuja publikacija in naloga domačega višješolca. Tudi nekaj okusa je treba, nekaj občutljivosti, malček krhkih živcev, nekaj finejše psihične kondicije, nekaj talenta za humor, za navdušenje in za obup, za skrajne možnosti doživljanja, brez česar je umetniško vživljanje nemogoče.

Prispevek *Varljivi obraz kritike* je napisal pisec tega pregleda. Ko navede znano Vidmarjevo stališče, da velike kritike ne more biti brez velike literature, ugotovi, da je po drugi svetovni vojni slovenska literatura zelo napredovala in se modernizirala, izgubila del svoje nacionalne barvitosti in se usposobila za izražanje totalnih življenjskih manifestacij. Po moji tedanji sodbi pa je kritika zaostajala za literaturo in v svoje izdelke ni vložila tolikšnega miselnega napora kot literati. Umetniška ustvarjalnost se tudi razlikuje od kritiške, če je prva spontana, je druga bolj racionalna, znanstvena, zato obstaja velika možnost kritikovega nezadostnega razumevanja literarnega izdelka, velika možnost, da pisatelj ostane nerazumljen. Bi pa kritik moral biti pronicljivejši v razumevanju literarnega izdelka in omogočati nove, poglobljene vpoglede v strukturo umetniškega dela, to pa se zgodi le redko, saj slovenski kritiki v svoje delo le izjemoma vlagajo večji napor. Večina kritik je tudi subjektivno obremenjenih. Udvorljivi komplimenti med prijatelji, sicer pa brezobzirno nerazumevanje, celo podtikanja in nesramnosti.

Ob takšnem stanju slovenske literarne kritike je »ustvarjalcem« večinoma lahko samo nerodno, če so pohvaljeni.

Vprašanjem kritiške problematike v tedanji slovenski kulturi in zavzemanju stališč do nje v *Problemih* sem namenil več prostora zato, ker je v uredništvu vladalo stališče, da je odnos do teh vprašanj za idejni in duhovni profil revije zelo pomemben. Uredniki in drugi sodelavci so o njih večkrat razpravljali interdisciplinarno, z vključevanjem različnih akademskih strok, saj se je večina udeležencev že pripravljala, da zasede določena mesta med univerzitetnimi učitelji in je bil vsakdo od njih strokovnjak za določeno področje. Te razprave so potekale strpno, argumentirano, čeprav večkrat pozno v noč. Nikoli se niso zaključile s sklepi, ki bi kogarkoli

zavezovali k morebitnim skupnim stališčem, edina moč, ki se je tu izražala, je bila moč argumentov.

Vse to velja poudariti tudi zaradi tega, ker smo bili v določenih krogih kulturniške inteligence večkrat označeni za dogmatike, ziherlovce in celo za izvajalce partijske politike. Duhovna širina, ki smo jo ustvarjali v takšnih razpravah, je v resnici bila vedno visoko iznad in daleč zunaj vsakdanjega političnega prakticizma, katerega nosilci so bili tako ne-usmiljeno neizobraženi, da je bilo pogosto težko krotiti jezik in se vzdržati ostrih konfrontacij. Kljub temu pa je do njih prihajalo in ve se, da so v takih primerih vedno zmagovali argumenti moči.

Neizkoriščene možnosti

Sredi obravnavanega letnika *Problemov* sem objavil članek z zgornjim naslovom, pobudo zanj pa sem nedvomno našel v *Naši sodobnosti*, oziroma v zapisu Dušana Pirjevca *Resnica neresničnosti*, kjer je med drugim razmišljal o podobi sodobnega slovenskega izobraženca in ugotovil, da ta izobraženec postopoma prestopa bregove kulturniških debat in se od bolj oddaljenih vprašanj bliža osrednjemu jedru številnih značilnosti naše sedanje eksistence. Odgovori nanja dobivajo širši, nacionalni pomen, čeprav se vsi skupaj zavedamo, da narod ni zadnji okvir, v katerem se naša problematika spočenja in razrešuje.

Od zunanjih dogodkov, ki vplivajo na njegovo zavest, je navedel celo tako daljni dogodek, kot je bil Stalinov aranžma fifty-fifty, kominform in Jugoslavija, usoda grških partizanov in Marcosa, dogodki na Poljskem, upor na Madžarskem in tako naprej.

Soglašal sem, da so vsi omenjeni dogodki pomembno vplivali na našo družbeno in zasebno zavest, saj ne mečejo samo sence na svetlo pot revolucionarnih gibanj Evrope, temveč nas tudi obvezujejo k najbolj vsestranski kritični obravnavi naše lastne preteklosti in sedanjosti. Menil sem, da bi vsesplošno dialektično povezanost pojavov tu in tam kazalo presekati in se posvetiti preučevanju bližnjih dejstev, tistih, ki nas neposredno najbolj vznemirjajo. Vzroki za ta dejstva so večinoma kar dosegljivi. Drobne praktične in prakticistične birokratske in druge avtoritativne odločitve so na pasivizacijo slovenskega izobraženca vplivale vsaj toliko kot pokol na Madžarskem ali sovjetsko-kitajski odnosi. Izgubili smo zaupanje v marsikaterega predstavnika socialističnega sistema in v marsikatero ustanovo, ki se je kitila z atributi naprednosti in revolucionarnosti. Današnjemu bralcu je treba pojasniti, da naše, v tem primeru moje tedanje priseganje na socializem ni bilo nikakršno sprenevedanje. Razmere, v katerih smo živeli, so bile za nas trdo zabetonirana realnost brez alternative. Spomin na predvojne razmere je bil še tako močan, da si vrnitve v tedanji sistem nikakor nismo mogli ne želeli ne predstavljati.

Vsi, ki smo izšli iz revščine in z revolucijo dobili možnost za socialno emancipacijo, smo v teoriji socializma videli in branili svojo dejansko perspektivo. To pa ni pomenilo, da bi brez kritike sprejemali »socialistično« prakso. Prej nasprotno. Zelo hitro smo ugotovili, da je ta praksa daleč od teoretičnih izhodišč, na katera se sklicuje, da bi se legitimirala kot revolucionarna in napredna. Splošne predpostavke socializma so nam bile kar trdno in taktično domišljeno izhodišče za kritiko vladajočega režima, za razliko od tistih, ki so si želeli vrnitve v stare čase.

Kljub temu, sem zapisal, da pritrujemo razvojni smeri družbe, pa to ne more zamegliti našega kritičnega pogleda nanjo. Je bilo vse storjeno na najboljši način, ali ne bi mogli storiti več? So bile vse žrtve upravičene, vse stranpoti in deformacije nujne? Kaj smo storili, da bi bilo v prihodnje drugače? S čim so bile pogojene subjektivne slabosti in zakaj jih ni bilo mogoče odstraniti, preden so nastopile negativne posledice? Ali v naši družbi primanjkuje mehanizmov, ki bi omogočili demokratično reševanje problemov? Ti mehanizmi obstajajo, toda inteligenca jih ne pozna in jih ne uporablja. Ponekod predlagajo nove oblike samoupravljanja in družbenega upravljanja, toda noben sistem samoupravljanja ne more avtomatično zagotoviti demokratičnega razreševanja življenjskih vprašanj. Nihče ne analizira nezadovoljive udeležbe v družbenih mehanizmih. Za nedelovanje teh organov so običajno krivi njihovi člani. Je vzroke za to iskati v njihovih subjektivnih lastnostih? Niso pravi ljudje na pravem mestu?

Kljub temu, da sedanji družbeni organizaciji ni mogoče postaviti nasproti neke druge, diametralno nasprotna, pa se je treba zavedati, da noben mehanizem sedanjosti ni več in dokončen. Nastajali bodo novi, adekvatni novim življenjskim situacijam. A zaradi tega ne potrebujemo delitve duha, o kateri na Slovenskem nekateri že pišejo kot o dejstvu. Tam, kjer so nekateri videli potrebo po ločitvi duhov, sem jaz videl potrebo po enotnosti, ki bo trajnejša, perspektivnejša in trdnjša od prejšnje, povojne. (Moje izkušnje z ostrimi delitvami duhov so namreč bile bridke, tako medvojne, kot povojne, golotoške, zaradi katerih sem izgubil najboljše prijatelje. Pri vsem javnem delovanju me je vedno vodilo prepričanje, da so naše medsebojne razlike dejansko manjše, kot so videti skozi politično optiko, da moramo razpoložljive moči združevati, čeprav le na minimalnih skupnih izhodiščih, ne pa razlik pojmovati kot večne in dokončne).

Zapisal sem, da našemu družbenemu cilju ni bila postavljena nobena alternativa, zato se mi tudi naše medsebojne razlike kažejo le kot prizadevanje, ki služi istemu namenu. Zavzel sem se torej za konstruktivno sodelovanje izobražencev, v konkretnem primeru smo bili mišljeni tisti, ki smo se tedaj zbirali okrog različnih revij in seveda tudi drugi. Zapisal sem, da je naš cilj še vedno skupen in se vprašal, kaj bi mogla biti bolj jasna konsekvence ločitve duhov, če ne ravno cilj, in pripomnil, da nimam

namena anticipirati prihodnjih stanj. Politične delitve me tako ali tako niso nikoli zanimale, bil pa sem vselej opredeljen za socialno državo in narodnostno perspektivo.

Nasprotoval sem delitvi na »kritično« in »kritizirano« generacijo, delitvi, ki so jo v publicistiko vnesle *Perspektive*. Njeni publicisti so si kot kritična generacija lastili primat v kritičnem obravnavanju družbenih vprašanj, s kritizirano generacijo pa so označevali starejšo kulturniško generacijo, ki pa si, po mojem, omalovaževanja in peyorativnih oznak ni zaslužila. Poznal sem kar nekaj njenih predstavnikov, predvsem tistih, ki so bili socialno orientirani levo, vse, kar je bilo izrazito desnega je tako ali tako emigriralo v Argentino in sem vedel, kakšna je bila njihova življenjska pot tudi v duhovnem smislu. Večina, ki je preživela vojno, se je izogibala novim travmam, izogibala se je konfliktom in želela živeti dostojno, v miru. Tudi za ceno kompromisov z oblastniki in oblastjo. Za nekatere mlade je to najbrž bilo nenačelno, za tiste, za katere je bila cilj oblast, pa so bili tako in tako le gradivo, s katerim in na katerem se gradi oblast. Tedaj še nisem vedel, da je sla po oblasti tudi za mnoge kulturnike najmočnejše družbeno gibalno, nasploh sem bil tedaj še prepričan, da oblast in oblastništvo ne moreta biti cilj, temveč le sredstvo za humanizacijo družbe. Zato so bila moja prizadevanja naivna in – neučinkovita, tudi neodmevna.

V obravnavanem članku sem zapisal, da k inteligenci štejem vse tiste, ki so dosegli določeno stopnjo izobrazbe ter so v družbenem življenju aktivni in ustvarjalni, razume se, da v smislu socialnega angažmana, saj politika nikoli ni bila moj cilj, ne praktično ne teoretično. (Tisto, kar z njo pridobiš, ni vredno tistega, kar z njo izgubiš.)

Vprašal sem se, ali je vzrok za nemoč naše inteligence tudi v njenem družbenem položaju, da kot sloj v zgodovini ni nikoli zastopala svojih lastnih interesov, temveč je vedno le služila vladajočim. Morda se je degradirala sama, ker s svojim delovanjem ni v zadostni meri zagotavljala razvojnih možnosti, te pa se ustvarjajo tudi z delovanjem od spodaj navzgor in ne le z direktivami od zgoraj navzdol.

Nasprotoval sem domnevi, ki je bila prisotna v razpravi o demokratizaciji in debirokratizaciji, namreč da sta že od nekdaj obstajali dve zavesti. Ena mračna, nečloveška, birokratska, druga humanistična, z jasno perspektivo. Nekakšno nasprotje med dobrim in zlim. Povedal sem tudi, da je bila revolucionarna teorija adekvatna in družbeno produktivna ob svojem času, da pa je zdaj tudi že jasno, da marksizem ni zbir večnih resnic, ki bi jih bilo treba le sprejeti in že bi imeli ključ do vseh človeških skrivnosti, tudi do prihodnosti. V kolikor so starejše generacije kulturnikov v svoji praksi uveljavljale tak dialektični materializem, so tudi odgovorne, da se mlajši od njega, in sploh od marksizma, odvrčajo. Izrazil sem prepričanje, da je čas apriornih reakcij mimo, da družbena misel sama postaja znanost in postaja sposobna odgovarjati na najbolj subtilna vpra-

šanja. Kar zadeva kulturo, bi se morali vprašati, kakšna je slovenskemu narodu sploh potrebna in se tudi na tem področju izogibati zgolj subjektivnim merilom.

Med sklepnimi mislimi sem zapisal, da se (tedanja) sedanjost kaže kot stanje neizkoriščenih možnosti v obstoječih družbenih mehanizmi in tudi kot kriza teh mehanizmov samih. Doživeli bomo še marsikatero pregrupacijo subjektivnih sil. Te bodo v svojem času, pod pogoji, ki bodo tudi posledica njihovih prizadevanj, storile, kar bodo mogle.

Štiri desetletja kasneje bi lahko rekel, da sem tedaj še premalo vedel o naravi človeka in družbe in da nisem razumel mehanizmov, s katerimi so si ljudje zagotavljali svoj položaj v družbi. Tako imenovani kulturniki nič bistveno drugače kot ostale vrhne plasti družbe. Zdaj mi je tudi jasno, zakaj se diskusija o socialnih razsežnostih naših tedanjih nasprotij, kot so se ta izražala v revialnem tisku, ni mogla nikoli razživeti. Velika večina zanje sploh ni bila zainteresirana. Imela je lastne, bližnje cilje.

Kultura v tem smislu, kot o njej govorijo njeni etabrirani predstavniki in proizvajalci, je v bistvu prestižna, politikantska zadeva, v bližnjem sorodstvu z meščanstvom, zlasti malomeščanstvom, ki ima izrazito razvite ambicije po privilegiranem materialnem položaju, s prepričanjem, da mu ta daje tudi visok duhovni status.

Za jasna načelna izhodišča

Trasiranje samostojne in izvirne »idejne« in »duhovne« smeri, tretje poti med *Našo sodobnostjo* in *Perspektivami*, je v *Problemih* iz številke v številko postajalo bolj razvidno, izraženo s preglednimi stališči, odprto do novih pogledov, dostopno argumentom, soočanju stališč. Očitno je bila večina uredništva prepričana, da smo priča nekemu duhovnemu gibanju, da je marsikaj od tistega, kar je oviralo naša razpravljanja v preteklosti, za vselej premagano, da smo premagali klikarstvo in grupaštvo, da tudi administrativni posegi v kulturo pripadajo preteklosti. Šibkost uporabljenih argumentov, neborbenost, nezadostna orientacija in individualistična lagodnost pa so le spremljajoče sence prej omenjenih pojavov. Če hočemo še naprej spreminjati obstoječe stanje, se moramo zavestno ograditi od razlogov, ki so ga pogojili. Umetniška in kulturna produkcija, ki jo spremljamo, je v glavnem nastala po letu 1948, ko je občutek večje svobode poglede ustvarjalcev usmeril na zahod in so moskovske kriterije zamenjali pariški. Izbira estetskih idejnih in drugih tokov je pravica vsakega ustvarjalca. Določeni pojavi v kulturi ne bi bili zavzeli ugotovljenega obsega, če ne bi imeli določene publike, svojega naročnika in odjemalca. Naročnik takih pojavov je bil tudi pri nas doma. Umetnost in kulturo spremljajoče družbene znanosti so temeljito dokazale svojo nemoč, kljub temu pa imajo vse te znanosti tudi zaslugo, da je danes mogoče zastaviti marsikatero novo vprašanje.

V kulturni politiki se ne moremo sprijazniti z dejstvom, da imamo v deželi, ki se je pred svetom afirmirala s pomembnimi umetniškimi stvaritvami, še vedno opraviti z znatno nepismenostjo, da smo v zadnjih letih reducirali humanistično vzgojo in pokazali premajhno zavzetost za formiranje lastnega duhovnega vzdušja in se prehitro zadovoljili s tujimi vzori. Občutek odgovornosti do prihodnosti je vse bolj bledeel. Najbolj negativni odtenki zahodne mentalitete so pri nas našli plodna tla za svojo rast.

V prihodnje se moramo zavzemati za takšno kulturno politiko, ki bo dvigala splošni izobrazbeni nivo prebivalstva. Množični mediji morajo razvijati takšno atmosfero, ki bo dvigala interes za najvišje kulturne in moralne vrednote, družbene znanosti pa na sodoben način spremljati omenjene pojave. Prizadevati si moramo ustvariti takšno duhovno atmosfero, ki bo omogočala kar najbolj sproščeno ustvarjalnost, osvobojeno vsakega trenutnega pragmatizma, ki bo služila humanizaciji človeških odnosov in omogočala kar najbolj kompleksno spoznavanje človekovega sveta.

Vprašanja umetniških stilov in smeri, odnos med vsebino in obliko ter vprašanje vrednotenja so imanentno strokovna vprašanja in jih ni mogoče reševati ne intuitivno ne aktivistično. Družbi, ki ima za cilj svobodnega, totalnega človeka, ne more škoditi nobena misel, nobena duhovna kreacija, dokler za njo ne stojijo realne družbene sile, ki skušajo že doseženo stopnjo humanizacije odnosov obrniti v negativno smer. Vsakršno drugačno obravnavanje umetnosti in kulture bi nas vračalo na položaje, ki smo jih zapustili po letu 1948, ali pa bi nas zadrževalo v stanju, ki ga skušamo zdaj preseči.

Kot beremo, razpis nove diskusijske teme ni bil naravnani polemичno, uperjen ni bil proti nikogar, ne proti kakšni konkretni osebi ne proti konkurenčnim revijam, čeprav se ob obravnavanju konkretnih stališč soočanju z drugačnimi pogledi ni bilo mogoče izogniti. Življenjsko moč enih in drugih stališč pa naj bi razkrila argumentirana diskusija.

Na temo *Za jasna načelna izhodišča* se je prvi odzval Janez Dokler z razmišljanjem o odnosu med umetnino in stvarnostjo. Po njegovem moramo v vsesplošnem ugotavljanju slabosti v našem kulturnem življenju, slej ko prej pristati na ugotovitvi, da sta za večji del teh slabosti odgovorni umetnostna teorija in kritika oziroma «deficit» na teh dveh področjih. Pri umetnosti je jasno, da se slaba dela ne bi mogla uveljaviti, če bi obstajala učinkovita kritika, za zaostajanje občinstva za kvalitetno produkcijo pa je spet kriva teorija, ki ni iznašla interpretacijskih metod, s katerimi bi tako umetnost uspela približati občinstvu. Izvor «krivde» umetnostne teorije in kritike bi morali iskati prav tam, kjer najdemo razloge za zagovor umetniškega ustvarjanja kot spontane subjektivne dejavnosti, ki ji ni mogoče predpisovati nalog in pravil. V zvezi s tem citira Kanta: «Vsaka umetnost namreč predpostavlja pravila, na podlagi katerih se šele neki produkt, če naj se imenuje umetniški, kaže kot mogoč.» Vendar lepa umetnost ne

more sama sebi izmisliti pravila, po katerem mora proizvesti svoj produkt. Po Kantu genialnost sama ne more opisati ali znanstveno razložiti, kako proizvaja svoje delo in tudi spočetnik nekega produkta, za katerega se mora zahvaliti svoji genialnosti, ne ve, kako se v njem nahajajo ideje zanj, prav tako pa ni v njegovi moči, da bi si jih po volji in načrtu izmišljal in drugim sporočal takšna pravila, ki bi jih napravila sposobne, da ustvarijo ravno takšne produkte. Po Doklerju je Kantova »narava v subjektu« tista kritična točka, kjer se odpirajo najširše možnosti vseh mogočih špekulacij in se nam slej ko prej pokaže kot nerodno izvedena sekularizacija ljubega boga. Iz tega naredi sklep, da se nobena dosledno mišljena nemarksistična estetska teorija ne more izogniti agnosticističnim ali metafizičnim konsekvencam. Takšna pa je domala vsa meščanska umetnostna kritika, domala vsa naša kritika.

Razpoznavni znak obravnavane umetnostne teorije in kritike je predvsem to, da ne poznata skupnih nadrejenih pojmov, iz katerih bi izvajali vse serije odnosov, ki sta jih v danem trenutku sposobni dojeti v umetniški produkciji. Večina nadrejenh pojmov, s katerimi operirata, so zgolj sinonimi za »naravo v subjektu«. Dani so a priori in ne posredujejo razvidnih zvez s celotno stvarnostjo in z zgodovinskimi spremembami v njeni strukturi, kar pa je osnovni pogoj za objektivnost, osnovni pogoj za znanstveno metodo. Umetnostna teorija (in z njo kritika) kot znanost o umetnosti bo morala v sami stvarnosti, v njenih strukturah in njihovih zgodovinskih spremembah najti tiste zakonitosti, ki s posredovanjem »narave v subjektu« določajo tudi pravila »na osnovi katerih se šele neki produkt, če naj se imenuje umetniški, kaže kot mogoč«. In šele, ko bo ta zveza med umetnino in stvarnostjo vzpostavljena, bo umetnostna kritika z zadostno zanesljivostjo lahko ugotavljala, kako umetnina v konkretni stvarnosti učinkuje, kakšno je njeno mesto, kakšna je njena vrednost.

Borisu Paternuju se je zdelo potrebno, da svojim razmišljanjem o vlogi literarne kritike v kulturnem življenju, že objavljenim v eni od predhodnih števil istega letnika *Problemov*, doda nekaj stališč *O literaturi in literarni kritiki*. Prvo in najširše izhodišče za presojo sodobne literarne umetnosti je po njegovem načelo ustvarjalne svobode. Družba, ki sprošča tak odnos do umetnosti, sprošča tudi izvirnost pesnikovega in pisateljevega pričevanja o svetu ter hkrati s tem izvirno moč njegovega jezikovnega izraza. Samo od sproščene in svobodne ustvarjalne klime lahko pričakujemo književnost, ki ne bo nikjer zaprla vrat pred zapletenimi problemi časa in sodobnega človeka, takšna književnost bo živa in angažirana. Seveda je vsaka osebna umetniška izpoved tudi javno, družbeno odgovorno dejanje. Logika resničnih socialističnih odnosov zahteva, da je dialog svobodno odprt tudi z druge strani, s strani bralcev, kritikov in naposled humanističnih oziroma družbenih znanosti. Vsaka kritika, ki si lahko nadene to ime, izhaja iz nekega nazora o umetnosti in navsezadnje iz neke hierarhije življenjskih vrednot sploh. Drugače tudi ne more.

Eno izmed bistvenih izhodišč marksistične kritike je spoznanje, da umetnost kljub svoji posebni naravi ni docela avtonomno področje človekove dejavnosti, ni odtegnjeno idejnim frontam sodobnih družbenih procesov, čeprav gre tu za zelo specifične, subtilne in včasih težko dostopne oblike idejnih trenj. Kritika se sredi teh specifičnih estetskih oblik opredeljuje v interesu osvobajanja človeka ter človeške družbe, v interesu realnega humanizma.

Toda to načelno izhodišče lahko zaide v lastno negacijo, se zoži v ideološko doktrino ali celo v prakticistična politična merila. Naša kritika ima za seboj tudi to obdobje. Pomagala je roditi drugo nasprotje, ki ni nič manj sterilno, popolni relativizem v presoji umetnosti, liberalistični kult njene avtonomnosti in socialne neodgovornosti.

Toda bilo bi pretirano, če bi literaturo samo preveč vezali na pota in stranpota literarne kritike. Večji del naše književnosti je in hoče biti idejno angažiran v procesu človekovega osvobajanja in njegove humanizacije. Težnja po ohranitvi človekove humane eksistence je pri »realistih« seveda mnogo bolj racionalistična in speta v bolj pregledne koordinate časa in prostora, pri »modernistih« pa po navadi bolj iracionalna, nihajoča med poraženostjo in iluzijo, zaprta v nekoliko teže dostopne labirinte čustev ter asociativnega namesto logičnega izraza. Umetnost ni znanost in ne filozofija, zato ima v načelu pravico do obojih izhodišč.

Pojavi, ki se kažejo v mejah tradicionalnega izraza, so razmeroma nazorni. Poseben in teže dostopen problem predstavlja vprašanje humanizma v literaturi tistih ustvarjalcev, ki so se tradiciji iztrgali in se do kraja odprli zapletenim procesom sodobnega človeka in družbe. To njihovo stremljenje je v načelu najbolj sprejemljivo in obetavno. Rezultati so odvisni od idejne ter izrazne zmogljivosti vsakega avtorja posebej. Toda napak bi bilo, če bi tu prezrli določene pojave, ki prav tako, le z druge strani kot tradicionalistom prete s stagnacijo ali razkrojem.

Meje med razkrojem nečesa preteklega in začetkom nečesa bodočega pa ponavadi teko po razdrtem terenu. Dokler je takšno stanje avtentično, živo in odprto na vse strani, je lahko obetajoče. Kakor hitro pa izgubi notranjo dinamiko in se zapre v kult »absurda« »strahu«, »alienacije«, stagnira, otrdi v doktrino. Naloga kritike je, da sledi problemu in krizam humanizma v naši književnosti. Toda s strpnim očesom za neštete možne variante umetnikovega upiranja zoper človekov razvoj, tudi za varianto negacije.

Toda kritika, ki naj bi bila kritika socialistične ere, ne bi smela nastopati drugače kot z argumenti idejnoestetske analize, nikakor pa ne z zahtevo neke za vselej dane »idejne« oziroma »ideološke« čistosti. Uspela bo predvsem takrat, kadar bo zmogla dokazati, da stagnacija ali razkroj humanističnega jedra umetnine povzroči tudi stagnacijo in razkroj na njenem najbolj avtonomnem področju, v njeni umetniški oziroma estetski kvaliteti.

V razpravo je posegel tudi Janez Pirnat s prispevkom *Naša ustvarjalnost ali družbeni napredek*. Že uvodoma ugotovi, da je razmerje med družbo in likovno umetnostjo ocenjeno kot osrednje in osvetljeno z mnogih, zelo različnih vidikov. To mu pomeni, da odnos do likovne umetnosti ni jasneje določen. Če ne bi bilo tako, likovna umetnost ne bi bila v nevarnosti, da postane samo okras, s katerim umetniki reprezentirajo družbo, kot je v zadnjem času ugotovila že prenekatera kritika. Obstaja tudi pojmovanje, da je likovna umetnost nekaj avtonomnega, od celotne družbe neodvisnega. Jasnost in trdnost našega razmerja do likovne umetnosti je treba doseči prav tam, kjer je bila doslej najbolj odsotna, v neposredni zvezi med občinstvom in ustvarjalcem.

Danes umetnino razumemo kot posebno interakcijo, ki nastane ob kipu, sliki ali grafiki kot neposredna zveza med gledalcem in umetnikom. Kot stik v čisto določenem prostoru. Ta prostor je duhovne narave, skupen gledalcu in umetniku na podoben način, kot je skupna materialna baza, na kateri se razvijajo vse družbene oblike človeških aktivnosti. Umetnine so časovno relativne, ta relativnost pa izgine tisti hip ko kip, slika ali grafika v prostoru učinkuje kot umetnina.

Če umetnino razumemo kot interakcijo med gledalcem in ustvarjalcem, potem so aktivni in ustvarjalni vsi člani, ki v umetnini sodelujejo. To je prostor, katerega struktura je povezana z globalno strukturo družbe. Vprašanje, na kakšen način je povezana, je temeljno vprašanje ustvarjalne kritike. Zahteva po neposredni zvezi med ustvarjalcem in gledalcem, je zahteva po umetnosti, ki je tudi izhodišče za nadaljnje delo. Kritiki se odpirajo možnosti, da iz nje gradi ustvarjalno, marksistično metodologijo za razumevanje določenih pojavov, praksi pa, da v skladu z metodologijo izdela prioriteto lestvico perečih vprašanj. V skladu z ustavnimi načeli in programom zveze komunistov je vsak državljani hkrati enakovreden odjemalec kulturnih dobrin, na drugi strani pa velja načelo o svobodi umetniškega ustvarjanja. Prizadevanja, da bi razvili materialno osnovo do tiste stopnje, ki bo sposobna uresničiti omenjeni načeli, so hkrati tudi kulturna prizadevanja. Dolžni smo določiti prioriteto področij, ki razvijajo likovno kulturo ljudstva.

Na prvem mestu je tu nedvomno celoten sklop šolstva, osnovnega in srednjega. Sedanje stanje je tu slabo. Na drugem mestu je izvenšolsko izobraževanje, na tretjem mestu so obstoječe institucije, ki se namensko ukvarjajo z likovno umetnostjo. Večja angažiranost v tej smeri tako imenovani visoki kulturi lahko le koristi, koristila pa bo tudi temeljnemu prizadevanju naše družbe, da bo vsak državljani postal enakovreden odjemalec kulturnih dobrin.

Za jasna izhodišča v odnosu do glasbe je svoje poglede ponudil Andrej Rijavec. Zapisal je, da so vsi, ki spremljajo povojno dogajanje na področju jugoslovanske glasbene produkcije in reprodukcije, opazili, da je tudi

glasbeno življenje v skladu z vse večjim osvobajanjem posameznika in njegovega duhovnega dela od administrativno usklajajočih ukrepov, spreminjalo svojo vsebino in pojavno fiziognomijo. Kar velja za druge umetnostne zvrsti, velja, ob upoštevanju specifičnih značilnosti, tudi za glasbeno umetnost, čeprav se nepoučenemu zdi, da je glasba hodila svojo pot. Lok, ki se pne od nešteti pesmi borbe in izgradnje do najavantgardnejšega letošnjega dogodka, mednarodnega festivala sodobne glasbe v Zagrebu. Ta je samo glasbeni pendant likovnemu snovanju našega časa, ki ima svoj začetek nekje v heroičnih statuah prvih poveljnih let in doživlja precej nepričakovana nasprotja v razstavljenih delih kakega ljubljanskega grafičnega bienala. To je dokaz svobodnega ustvarjanja, ki je cilj vsake napredne družbe. Se pravi: biti odprt do vsega, kar se dogaja v glasbenem svetu v najširšem smislu. Tako odpiranje proti vsakovrstnim glasbenim tokovom pa nosi v sebi tudi kal nevarnosti. Gre namreč za to, da ne pride do nekritičnega, mehničnega in modnega posnemanja, ki ne bi bilo odraz iskrenega hotenja in potrebe komponista.

Glasba, posebno sodobna, izgubi svoj smisel, ko se razblini zveza med ustvarjalcem in odjemalcem. Kadar komponistu postane kompozicija njegova subjektivna zadeva in ne izpovedno sredstvo, takrat je ravnotežje med produktivnim umetnikom in poslušalcem porušeno. Obstaja tudi nevarnost, da bi v iskanju našega sodobnega glasbenega izraza zašli v nasprotno skrajnost in glasbo vključili v golo sredstvo organizirane skupnostne vzgoje.

Izhod je iskati v angažirani, etično pogojeni in objektivni kritiki, ki pa nam, ravno pri najnovejših glasbenih stvaritvah uhaja iz rok zaradi pomanjkanja znanstveno utemeljenih kriterijev, ki bi bili sposobni vsaj relativno objektivno oceniti vrednost določene kompozicije za naš čas. Tu gre iskati ključ za pravilno vrednotenje ustvarjalne svobode in njenih rezultatov.

K oblikovanju jasnih načelnih izhodišč, ki naj bi bila značilnost *Problemov*, je sodil tudi prispevek Nika Grafenauerja, ki je svojo pozornost usmeril na kritične metode, ki se »zadnji čas v naši književnosti čedalje močneje uveljavljajo«. Od teh metod je naštel deskriptivno, ki se zvečine zadovoljuje z opisovanjem kritičnega subjekta, analitično, ki se v snov ne pogloblja, impresionistično, ki pristaja na esteticizmu, in racionalistično filozofsko, ki nastopa z izdelanim idejnim konceptom, obravnava predvsem idejno strukturo dela, zanemarija pa njegovo oblikovno realizacijo. Ta zadnji tip kritike je pogosto dogmatski, saj sprejema le tisto, kar se pokriva z njenimi idejnimi razmerji, odklanja pa vse, kar temu konceptu nasprotuje.

Med navedenima skrajnostima pa eksistira še cela vrsta manj ekstremnih kritičnih sistemov, ki z večjim ali manjšim uspehom skušajo spoznati in občutiti kritični predmet. Pri tem je pogosto čutiti estetski eklekticizem, fragmentarnost kritičnega spoznanja.

Kritika je književna zvrst, ki mora svoj predmet proučevati in ga tvorno interpretirati, osnovna razmerja do kritičnega dela izoblikovati v kritični sistem, ki se izraža v upoštevanju obeh bistvenih komponent umetniškega dela, ideje in njene formalne realizacije. Temeljna komponenta take kritike je projekcija umetniškega dela v časovno resničnost. Večina sodobne kritične misli zapada v najrazličnejše anomalije. Tod je iskati vzrok, da pogosto ne more obseči v celoti in akceptirati resnice kritičnega objekta, temveč se zadovoljuje z ugotavljanjem njenih posameznih elementov. Večinoma tudi ne more zadostiti ustvarjalcu, ki si želi, da bi kritika javnosti posredovala objektivne vrednote njegovega dela. Kritika pa je nepopolna in enostranska, zato je zvečine ne more pomembneje učinkovati na ustvarjalčevo nadaljnje delo.

V tem oziru je naslabotnejša deskriptivna kritika, saj je pogosto intuitivna. Pri strogo idejni kritiki pa je zapostavljena čustvena vsebina predmeta. Velik del sodobne slovenske kritike se pogosto zateka h kompromisu in daje potuho prav nič zavidljivim književnim težnjam, kaže na svojo familiarnost, kar lahko srečamo tudi na drugih umetniških področjih. To je izraz stanja na tistem delu naše književnosti, ki je zvečine inerten in umetniško neučinkovit. Kritično pobudo so prevzele ustvarjalnejše kritične sile in kritika ne more ujeti pravega kontakta s predmetom, ki ga ima v lasti mlajša kritična garda, ki si je ustvarila svoja lastna kritična merila.

S tem, da se kritika delu približa z aspekta osnovnega ontološkega razmerja in ga skuša tudi po estetski plati obseči, opravlja pomembno družbeno vlogo. Če je neadekvatna, ni krivda za to v umetnosti, temveč v njeni lastni nedoraslosti času in resničnosti, nad katero v svoji duhovni omejenosti nima pravega pregleda. Sleherno veliko kritiko je navdihovalo spoznanje lastne resnice, ki se vedno poraja na relaciji med svetom in individualno resnico. Resnica kritike je zategadelj lahko duhovno pomembna v vsakem primeru, pa če imamo opraviti z veliko ali majhno umetnostjo. Nedvomno je temelj vsake kritike prav resnica, ki jo razodeva.

Polemike

Specifično različnost so *Problemi* izražali tudi v polemikah. Te so se nanašale na različne osebnosti in na širok krog vprašanj s tako imenovanega kulturnega področja. Tako sta se Božidar Debenjak in Franc Zdravec neodvisno drug od drugega soočila s Kocbekovo interpretacijo Ernsta Blocha, objavljeno v *Naši sodobnosti*. Zdravec je ugotovil, da tisto, kar Kocbek v svoji interpretaciji proglašja za marksizem, ni združljivo z naukom Karla Marxa, Debenjak pa je skušal dokazati, da je omenjena interpretacija netočna in da izkrivlja Blochovo misel.

V nadaljevanju polemike Debenjak oporeka tudi Kocbekovi polemični metodi, saj se Kocbek niti ni potrudil, da bi obračunal s stališči enega in drugega, ampak samo izmenoma citira iztrgane besede iz enega in iz

drugega, jih postavlja v povsem nov kontekst in pri tem zapiše, da posameznih moralnih in umskih vozlov ne kaže razpletati, zato se bo omejil le na prikaz Blochovega eshatološkega nagnenja, njegovega razumevanja religije in tistih odrešilnih manifestacij človeškega duha, ki jim je posvetil premalo razlage. O Zadravcu in Debenjaku pravi, da se izražata na konservativen način, vendar sta toliko previdnejša, kolikor se iz določenih drugih razlogov ne moreta poistovetiti vzhodnonemško kritiko Blocha.

Debenjak je Kocbeku poočital, da ga potiska med tiste Blochove kritike, med katere ne sodi, vendar je Bloch zdaj bolj zdaj manj intenzivno obsojal reakcionarni razvoj v Zahodni Nemčiji in pobijal pojmovanja posebno reakcionarnih zahodnih pojmovanj. Ob tem pa je Goldmann postavil tezo, da se je bil Bloch samo približal marksizmu, ne da bi se mu kdaj povsem pridružil. Gropp, vzhodnonemški maksistični profesor, pa je Blocha proslavljal kot najpomembnejšega borca in predstavnika novega, socialističnega humanizma, kot misleca optimizma, že nekaj let kasneje pa ga je moral razkriti kot socialistično zakrinkanega eksistencialista in revizionista, ki hoče z bojem proti dogmatizmu uničiti dialektični materializem in ga obsodil kot misleca z religioznim temeljnim značajem.

Že nekaj let kasneje, za Blochov sedemdeseti rojstni dan pa je Groop zapisal, da ga prijatelji in kolegi slave kot osebnost, ki strastno izraža svojo pripadnost humanizmu, zgodovinskemu progresu, socializmu. Ta pohvala po Debenjakovem mnenju pomeni samo to, da je Bloch pomemben mislec, ki se je opredelil za socialistično preobrazbo Nemčije in socialistični humanizem, ne pa da je najpomembnejši prvoborec in predstavnik novega socialističnega humanizma.

Sicer pa Kocbeku očita, da v vzhodnonemških filozofih vidi le trobila vzhodnonemških oblastnikov, vsakršno drugačno tretiranje pa se mu zdi po tej logiki konservativno, izvirajoče iz določenih drugih razlogov. Pomeni onemogočanje dialoga in žalostno izjemo med jugoslovanskimi marksističnimi teoretiki. Poziva ga, naj on sam in neprizadeti bralci presodijo, kdo si je svojo sodbo preveč olajšal, ko je svoje pripombe razvil v prestižno in politično prizadetost. Kocbeka tudi opozarja, da se je v svojem drugem članku previdno izognil tezi iz prvega, češ da Blochu »religija na primer ni več praznoverje in opij, temveč eno izmed resnih koprnjenj po absolutnem«.

Kar je pozitivne vsebine, jo vidi v splošno znani resnici, da prihaja čas, ko bo moralo vse človeštvo stopiti na pot smotrne družbene akcije. Družba bodočnosti bo ali komunizem ali barbarstvo. Po Marxu je komunizem lahko le plod zavestne družbenorevolucionarne akcije, zavestnega spoznanja o možnosti in nujnosti takšne preobrazbe. Realnost barbarstva pa se kaže z grožnjo atomske katastrofe. Vera in upanje nas lahko v tem zgodovinskem trenutku le razorožujeta. Vera je pač lahko le mnenje,

prepričanost, ki pa se že od Grkov sem ceni mnogo manj od znanosti. Marksist ne more biti sopotnik revolucije, kar je Bloch vendarle bil in ostal. Zaradi svoje naklonjenosti marksizmu pa tudi ni nikoli prišel do uveljavljanja vere in upanja kot osnovnih gibal družbenega razvoja.

Kocbek je skušal dokazati, kako velik pomen je Bloch pripisoval veri in upanju ter predvsem krščanstvu, Debenjak pa pravi, da je Bloch religiozne utopije jemal kot utopije in v zgodovini religije iskal predvsem tiste pojavne oblike, ki so »izraz stvarne bede« in »protest proti stvarni bedi«. Če petdesetkrat navaja biblijo, evangeliste in preroke stare zaveze, se priznava za njihovega dediča, to ne pomeni nič drugega, kot da z žarom umetnika zbiralca registrira vse oblike hrepenenja tlačenega človeštva po rešitvi od zla. Biblijo spremlja kot umetniško pričevanje o koprnjenju tlačenega človeštva. Tudi Miroslav Krleža je nekoč izjavil, da mu je najljubši literarni tekst *Sveto pismo stare zaveze*. Ko Bloch rešuje pozitivno vsebino religij (še zdaleč ne samo krščanskih), dela isto, kar je delal že Feuerbach in kar je v osnovi sprejel že Marx. Naslednji korak teh filozofov je bil, da se v tostranstvu, v solzni dolini, najdejo razlogi za to, da se je izoblikoval človeku tuji svet onstranstva. Kocbek je v svojem članku prišel do zanimive ugotovitve, da nereligiozni Bloch predstavlja največji vzpon religioznega duha. Toda tega umskega vozla nikakor ni uspel razvozlati. Kocbek tudi ni odgovoril na vprašanje, zakaj se je izognil Blochovemu delu *Avicenna in aristotelovska levica*. Tudi tu si Kocbek pomaga s spreminjanjem predznaka, ne drži pa tudi njegova teza, da je novo Blochovo pojmovanje materije v tem, da je posrednik med subjektom in objektom.

Zanimivejša se mu zdi Kocbekova ugotovitev, da se odpira nova meja v človeštvu. Med teisti in ateisti se odpira ontološka integracija in kontra-reifikatorske simpatije. Na obeh straneh, po Kocbeku, delujejo nevarni procesi bitne skleroze in pojemanja darežljivosti. Ob Blochu zlasti marksisti čutijo alternativo, ali se bo marksizem razvil v resnično totalno, ekstatično in mesijansko resnico vsega človeštva, ali pa se bo izrodil v aleksandrijski racionalizem.

Toda ta enotna fronta nikakor ni tako nova, sodi Debenjak in kaže na našo revolucijo, na razcep med samimi krščanskimi socialisti, ko je levica šla v Osvobodilno fronto, desnica pa v Slovensko zavezo. Kocbekova izvajanja, da mora marksizem postati ekstatičen in mesijanski, da bi bil totalen, da bi nekoč mogel stopiti na mesto religij, ga spominja na tistega Francoza, ki je ateista vprašal: »Vaša religija je torej ateizem?«

Debenjak zaključí z ugotovitvijo, da je namen polemičnega dialoga (med marksisti in nemarksisti) lahko le ta, da razvije lastna stališča in z močjo svojih argumentov prepriča sogovornika.

Franc Zadravec piše, da ga je uredništvo *Naše sodobnosti* pozvalo, naj odgovori na nekaj vprašanj, ki jih je zapisal v članku *Ali marksizem ali*

idealizem. Uredništvo ga sprašuje, na kaj misli, ko uporablja pojem »materialistična filozofija«, ali res misli, da del slovenske inteligence skuša zmanjšati pomen marksizma, in kakšno vlogo bi v »meglenem ideološkem stanju« utegnili imeti revija *Naša sodobnost*.

Glede prvega vprašanja odgovarja, da si je uredništvo dovolilo intelektualistično igro, ki jo lahko najbolj točno povzame beseda ironija. Da pa bi stvari le bilo zadoščeno, naj pove, da pri omenjanju materialistične filozofije ni mislil na miletske kozmologe Talesa, Anaksimandra in Anaksimena.

Da del slovenske inteligence zmanjšuje pomen marksizma, pa je prepričan tudi poslej. Vzpodbudo za takšno oceno daje tudi član redakcije *Naše sodobnosti* Dušan Pirjevec v članku *Resnica neresničnosti*. Piše namreč o krizi, ki jo preživljajo »vse naše humanistične vede«. Je ta kriza mogoče posledica dejstva, da je bila marksistična materialistična metoda v humanističnih vedah že totalno preizkušena, pa se je pokazalo, da za vnaprej ni več porabna in se je slovenski humanistični znanstvenik znašel pred velikim hiatom?

Pomen marksistične filozofije skušajo zmanjšati tudi nekatera filozofska iskanja, tveganja, modrovanja in posredovanja. Zadravcu se zdi, da bi o tem morali spregovoriti zlasti filozofi.

Na vprašanje, koliko *Naša sodobnost* sama sodeluje v tem zanimivem ideološkem stanju, pa Zadravec navaja, da poleg Kocbekove interpretacije Ernsta Blocha sem sodita še članek Šege *Nekaj kritične bilance*, ki večkrat zapiše enačaj med ideološko in dogmatsko kritiko. Sprašuje se, ali kritika načelnega skepticizma, dekadence, narcisovstva v književnosti škoduje razvoju umetnosti? Ali ideal harmoničnega človeka, ki je vsebinski cilj marksistične umetnostne ideologije, ruši zakone umetnosti in je izrazit izvenumetnostni kriterij? Dušan Pirjevec pa je v članku *Resnica neresničnosti* zapisal, da se nam poleg raznih političnih oblik in gibanj, ki so povezane z marksizmom, predvsem prikazuje kot problem tudi »marksizem in leninizem, historični in dialektični materializem«. V kolikor je slovenska inteligenca nastopala in se borila tudi v imenu marksizma, potem je treba reči, da je v krizi tudi interpretacija marksizma.

Zadravec zoper te trditve postavlja svoja vprašanja: Ali je neka ideologija v krizi, če jo del inteligence pojmuje in razlaga drugače, kot zahteva njena narava? Če del inteligence razlaga marksizem napačno, se s tem odpira samo vprašanje njenega odnosa do marksizma ali pa se odpira vprašanje odnosa do marksizma nasploh?

Polemične zapiske *Relativna »stvarnost«* je v revijo prispeval Matjaž Kmecl, izhajajoč iz čisto osebnih izhodišč. »Doslej sem imel čast, da so me z različnih strani opremili z različnimi primki: ždanovist, stalinist, pesisovec druge stopnje, politikant, birokrat ipd, Janko Kos pa je revijo, v kateri sodelujem, zelo določeno označil za »ziherlovsko-dogmatistično.«

Vse takšne in podobne oznake, ki jih uporabljajo Kermauner, Jerovšek,

Kos, Pirjevec so ob vsebini, ki jim jo pripisuje »famiarnohumanistična« grupacija življenjski arhaizem in seveda relativizem, ugotovi Kmecl. Samozvana »kritična, neprilagodljiva generacija« je po zapletih z *Besedo* in *Revijo* leta 1980 dobila novo revijo *Perspektive*, ki jo prevzame v založbo Državna založba Slovenije in ji dodeli »za naše revialne razmere relativno bogate suvencije«, da se skupina *Perspektiv* brez posebnih birokratskih ovir posveti vsesplošni kritiki in prevetritvi slovenskega stanja. Pri tem je izhajala s stališča, da na Slovenskem živi in niha sredi na veliko razširjene prilagodljivosti in konformizma večje število skupin, »čred«, zadrug, družin, ki jih kljub njihovi kominformistični podstati kaže med seboj razlikovati. Te skupine so zaradi preglednosti opremili z nazivi: sentimentalni humanisti, liberalistični polaščevalci, oblastniki, pessisovci različnih stopenj ipd.

Zase so prihranili naziv »kritične« oz. »neprilagodljive« »generacije«. Pri tem so izhajali iz svoje zgodovine, saj je njihova skupina že nekaj časa bila člen državne institucije, zavarovana pred zunanjimi posegi. Svoj boj z birokracijo je povišala v mit in ga začela vsiljevati stvarnosti, tada takšna birokracija, kot jo v svojih teznih interpretacijah prikazujejo famiarni humanisti, je preteklost. V ognju skupnega nastopa je morala skupina famiarnost kmalu občutiti kot globljo eksistencialno prvino. Kako se je ta občutek pokazal navzven, je razvidno iz kriterijev, ki jih je ustvarila za svojo arbitražno politiko in kritiko. Oprti so na eno samo filozofsko shemo, ki naj predstavlja izhodišče vsemu. Z njo so začeli meriti umetnost, ki se jim v nobenem primeru ni zdela dobra, če v njej niso zasledili avtorjevih prizadevanj po izpovedovanju filozofsko zaključenega sveta, seveda prav določenega.

Čemu umetnost sploh še obstaja, če jo je treba neprestano nečemu podrejati? Možnosti interpretacije v famiarnih rokah postanejo zelo različne, zelo raztegljive. Interpretatorjeva spretnost izbije na čelo človeka iz familije in popolnoma zavrže družinskega sovražnika.

V nadaljevanju pisec postavlja vprašanje, kolikokrat so doslej avtorji *Perspektiv* začeli kakšen »dialog«, ne da bi sobesednika že vnaprej ne označili s kakšno peiorativno, tudi politično obarvano oznako: birokrat, denunciant, liberalist ipd. Ter ga s tem že vnaprej diskvalificirali?

Naša sodobnost pa se je kot zvest in natančen seizmometer družbenih tokov in različnih premikov z dvema člankoma Dušana Pirjevca prijazno približala kritičnim pogledom na slovensko stvarnost, kakršne so *Perspektive* izoblikovale v kratkem času svojega obstoja. V nadaljevanju pravi, da ga prvenstveno zanima, kako je z »birokracijo« in »politikantstvom«, ki se v diskusijah pogosto uporabljata. Če bi na primer kdo hotel nasprotovati Pirjevčevi oceni slovenskih intelektualcev, bi se še kako moral izpostavljati različnim epitetom. Edina možnost, da nas takšna nevarnost ne doleti je, da se s formulacijo molče ali naglas strinjamo. Sicer preidemo med denunciante. Na podobno taktiko naletimo tudi pri *Perspektivah*.

Pri vsem tem kaže poseči tudi v zgodovino. Očitati nekomu, da želi nazaj administrativno-birokratska ukrepanja, pomeni imeti o tem čisto določeno izkustveno predstavo. Tudi ti ukrepi niso bili metafizično dani, imeli so svoje nosilce, vzornike. Vse doslej se je v publikacijah pisalo zelo megljeno, konkretne nosilce takšnih družbenih tendenc se skuša odkriti šele naknadno, najpogosteje med ljudmi, ki s konkretnimi pojavi, ki služijo pri tem za izhodišče, pogosto nimajo prav nikakršne zveze. Takšno naknadno nalaganje krivde je seveda demagogija in nemoralnost. Če na primer danes Zadravcu v zvezi s Kocbekom pripisujejo administrativno-ukinjevalna poželenja, potem bi kazalo najprej razčleniti vso stvar, ki se je zgodila s Kocbekom leta 1952, si z zgodovinskega stališča ogledati vlogo, v kateri sta se takrat pojavila recimo Josip Vidmar ali Janko Kos (*Zapiski s svinčnikom*).

Prav tako relativen se v zgodovinski luči pokaže pojem »pessisovstva«. Taras Kermauner je v članku o tem pojavu iz svojih dveh napačno interpretiranih stavkov izpeljal cel niz samovoljnih zaključkov. Zaman pa je v razpredelnici iskal, kam sodi Janko Kos, ki bi ga morala slovenska povojna zgodovina po tozadevnih kriterijih pač nadvse dobro poznati kot enega prvih »pessisovcev«, če ne celo osnovatelja tega gibanja pri nas. Nekaj poljubnih citatov iz zgodnjega Kosa to jasno pokaže. To je opozorilo tudi Tarasu Kermaunerju, da v svojih razpredelnicah in svojem razdeljevanju naslovov kljub navidezni zgodovinski izčrpnosti ni dosleden.

Ob nekaterih diskutanskih metodah pa še vprašanje: Ali ne prehaja slovenska intelektualna kultura počasi in neopazno iz ene shematske skrajnosti v drugo? Ali gre za izmenjavo ali sožitje mitov? In končno vprašanje, ki se tiče interpretacij marksizma: Ali more biti marksist samo dogmatik ali tudi še kaj drugega, pa čeprav ne kliče vsak trenutek na pomoč Heidegerja ali Merleau-Pontya?

Resničnost je vendar veliko bolj mnogoobrazna, kot pa se slučajno kaže temu ali onemu intelektualcu, ki je imel to srečo (in še kaj povrh), da je že nekajkrat dobil štipendijo za študij v Parizu. Navsezadnje lahko korespondiramo na različnih nivojih. Zakaj komurkoli karkoli vsiljevati? Tako Kmecl.

(Omemba pariških štipendij, domnevam, ni slučajna. Pariz se v publicistiki omenja tudi v zvezi s Pučnikom. Medtem ko je on šel v zapor, so nekateri njegovi prijatelji študirali v Parizu. Dopuščam možnost, da se v tej zvezi Pariz pojavlja tudi kot očitek nedoslednosti borcev proti birokraciji, ki so od te iste birokracije sprejemali pomembne usluge.)

Polemični prispevek Borisa Paternuja se je nanašal na pamflet *Vse za vero dom, cesarja*, ki ga je v *Perspektivah* objavil Veno Taufer, obravnaval pa je blejska predavanja o sodobni slovenski književnosti v predhodnem letu in še posebej Paternujev referat o povojni liriki. Ko Paternu povzema Tauferjeva stališča, pravi, da je ta za uvod postavil do kraja plastično

metaforo: mojstrsko poezijo nesrečnega Simona Jenka vidimo spet v rokah cesarsko-kraljevega rodoljuba in pesniško gluhega peresarja Luke Svetca, ki to poezijo sodi, ne da bi jo hotel ali mogel razumeti. Torej spet nesrečno srečanje med geniji in cesarsko-kraljevimi literarnimi uradniki, med Tauferji na eni strani ter »asistenti, predavatelji in docenti slovenske univerzitetne stolice« na drugi. Paternu zavida Tauferju, da mu je ta meja med samouresničujočimi se geniji in uradniki tako do konca jasna. Še bolj mu zavida, da je tako pristržno prepričan o svojem mestu sredi te duhovne geografije, geografije, ki so jo čez ves slovenski svet in preko vsake glave posebej enkrat za vselej potegnile *Perspektive*. Po tisti študiji, ki jo je o slovenskem intelektualcu v *Perspektivah* objavil Veljko Rus in nato isto tezo v *Naši sodobnosti* ponovil Dušan Pirjevec, je treba priznati, pravi Paternu, da sodi med tiste nesrečnike, ki so po Rusu »zapisani hudiču«. Če je o tem še poskušal nekoliko dvomiti, mu je poslednji dvom pregnal Veno Taufer, moti pa ga to, da Taufer želi, da bi se zapisal tudi njemu.

Potem pove, da resnično ceni Tauferjeve pesmi, da pa v kratkem referatu o povojni poeziji njegovega opusa ni mogel pozorneje predstaviti. Rad bi ga pomiril s sporočilom, da pripravlja obsežnejšo študijo, kjer bodo stvari mnogo bolj jasne in razčlenjene. Opozori pa tudi, da se na nekem bistvenem mestu s Tauferjem nista čisto dobro razumela. Taufer je namreč hud, ker da je nekje »prebrisano skrito« povedal, da je njegova lirika in lirika njemu najbližjih povojnih pesnikov »izven naše stvarnosti, izven sodobnega življenja, kompleksnosti eksistenčnih problemov sodobnega človeka«. S Tauferjem se strinja glede »kompleksnosti eksistenčnih problemov«, v nadaljevanju pa navaja, da je literarna veda že od nekdaj tista veda, ob kateri je marsikaj dovoljeno. O njej lahko piše, kdor hoče, kar hoče in kolikor hoče. Gorje samo tistemu, ki je uradnik in na dan nima štiriindvajset ur časa, da bi polemiziral in polemike analiziral, kar si predvsem nekateri želijo.

Pred blejskim zborovanjem je v *Perspektivah* nastopil Janko Kos in skušal javnosti dopovedati, da vsa literarna stroka tiči v idejno jalovem, nepopoljšljivem pozitivizmu oziroma neopozitivizmu. Pri tem je namenoma prezrl mnoge pojave, ki so pozitivistični koncept že zdavnaj prerasli. Blejsko zborovanje je nato dovolj prepričljivo demantiralo njegovo skrajno poenostavljeno sliko stvari. Ob tem pa dobiva vtis, da bi marsikomu izmed »kritične generacije« bilo kar pogodu, če bi stroka ostala v mejah spodobne filatelistične tradicije. Če so prej v *Perspektivah* upoštevali vsaj pravila logičnega razpravljanja, je tak postopek na novi kritični ravni izgubil vsako veljavo. Taufer se je povzpел celo do trditve: »Slavistična znanost boluje od strahu, da bi z analizo sodobne slovenske umetnosti stopila v stvarnost naših družbenih problemov.« Zdi se, da je uradniški strah čednost, ki mora ostati monopol slavistike. Tako so sklenile *Per-*

spektive in tako bo. Morda bo ob tem »kritični generaciji«, ki postaja ob vsaki opoziciji nekam sumljivo živčna in glasna, ostalo nekaj več poguma. Če nekdo podvomi vanje ali napiše ostrejšo besedo, postane javno zaznamovan obrekljivec, politični denunciant, cesarsko-kraljevi birokrat, marksistični dogmatik in tako naprej. Birokratizem je skupino nekoč rodi kot svojo opozicijo in nekam čudno je, da ji je to očetovstvo po dolgih letih še tako potrebno za njeno nadaljnjo veljavo. Komično namreč postaja dejstvo, kako zlahka *Perspektive* odkrivajo in rojevajo na svojih straneh nove in nove birokrate, politične ovaduhe, primitivne dogmatike v vseh strokah ipd. s katerimi je naravnost zagrnjeno nebo slovenske kulture.

Taufer mu hudo zameri, da se je v referatu pomudil tudi ob nekaterih mlajših pesnikih, ki prihajajo za »njegovo« skupino, še posebej pa mu ne oprostí domneve, da gre verjetno za prehod v novo obdobje naše lirike. Početje mlajših pesnikov namreč Taufer označi za »egocentrični in narcistični beg v lepotnost čarobnega sveta, negibnega miru, slasti in luči esteticizma, prividnosti lepote same po sebi«. To je zanj »pesniški Munchen pred problemi sodobnega človeka in družbe na robu dokončne atomske alienacije«. Tauferju na koncu svetuje, naj vzame v roke svoje pesmi in se zamisli nad svojimi verzi:

*sonce sonc, ki si sije v svoje lastno veliko oko
oko očes ki gleda samo vase in neprenehoma slepo vse vidi*

S stališči *Perspektiv*, konkretno s pogledi Janeza Jerovška, se je spoprijel Franc Zdravec v *Še enkrat o metodi kritike*, ker mu je Jerovšek na šestih straneh revije »zagotovil popularnost dogmatika, stalinističnega birokrata in političnega denuncianta«. Zdravec »si dovoljuje javno ugotoviti, da Jerovšek v svojem članku samo variira tiste simpatične termine, ki so lep čas krožili po naših malomeščanskih krčmah na račun tako imenovanega »blejskega kroga« mlajših literarnih zgodovinarjev, ki so si drznili spregovoriti besedo tudi o povojnem slovenskem literarnem dogajanju.

Jerovšek ga dolži, da kliče na pomoč oblast, ki naj administrativno reši problematična dogajanja v naši kulturi in filozofiji. Šteje ga za najbolj nevarnega predstavnika birokratične in dogmatične kritike in polemike, obenem pa se opravičuje, ker ne ve, kakšne so njegove znanstvene in filozofske pozicije in se mora odpovedati tisti polemiki, ki lahko svojega nasprotnika presega in prerašča ter ob njegovi poziciji postavi nekaj svojega. Zdravec sprašuje, koga je v svojih dveh inkriminiranih člankih denunciral in kje predlaga administrativne ukrepe. Dokler Jerovšek svojih denunciacij ne utemelji, ga bo štel za provokatorja, s katerim bi mu bil sleherni človeški pogovor neprijeten.

V *Eksperimentu s TV kritiko* Janez Pirnat obsežno razčlenjuje televizijsko oddajo o Bachu, oziroma televizijsko gloslo, ki jo je objavila Dragana

Kraigherjeva, vendar jo zaključí z načelnimi stališči, kakšna naj bo dnevniška kritika, kar je za nastajajočo fiziognomijo televizije nedvomno prispevek.

Dnevniški zapis izraža implicitno vsa temeljna izhodišča, postavke, trditve in domneve, ki so lahko razvite ali nerazvite. V obeh oblikah so bolj ali manj trdne, v obeh primerih so dostopne presoji. Aktualna je zahteva po trdnosti, razvidnosti in temeljitosti izhodišč. Zahteva ne zadeva nasprotja med kritičnim zapisom in razpravo, med gloso in esejem, zadeva pa nasprotje med trdnim in manj trdnim temeljem, med strokovnim in manj strokovnim pristopom k predmetu obravnave. V tem smislu je zahteva upravičena. Odtod nujnost, da se sporna kritika obravnava bolj pozorno, kot to na prvi pogled zasluži.

Tine Hribar je v obsežni razpravi *Stvarno, resnično in dejansko sodobne slovenske intelligence* izčrpno in na filozofski ravni analiziral stališča Dušana Pirjevca, Toneta Kermaunerja in Veljka Rusa, »prisilne zakone«, ki jih čutijo »perspektivni intelektualci *Naše sodobnosti* in sodobna intelektualca *Perspektiv*« kot »svoje imanentne gonilne nagibe«. Zunanji opredeljujoči elementi so za Pirjevca v izvoru »tiste skrivnostne sile, ki paralizira večino pobud«, skritem »pravzaprav ravno v strahu pred praznino«. Za Kermaunerja je to »osnovna človekova ujetost v stvarnost, ki ni istovetna z resničnostjo in je sestavljena iz svetlobe in mraka, iz resnice in slepil, iz biti in niča.« Oba preseže Rus z dojetjem: »Usode se ne da zanihati, ampak jo lahko le človečimo.«

Bistva bi ostala bistva, torej skrita, če ne bi dobila svoje pojavne oblike v ponašanju intelligence. Po Pirjevcu je posebna logika navsezadnje povzročila izolacijo intelligence in inteligenca, o kateri je govora, je začela nihati med uradno oblastjo in praznino, med tem, kar uradno je in ničem. Po Kermaunerju je dokaz ujetosti intelligence »ravno zapiranje v intimni svet privatnosti, ostvarjanje zasebniške družbe, koeksistenca zasebnikov«. Rus je doslednejši: »Postati konkreten, družbeno angažiran, pomeni zapisati se hudiču, ostati intelektuallec pa pomeni prepustiti se niču.«

Vsi trije že poznajo pot, ugotovi Hribar. Pirjevec zagotavlja: »Iz krize vodi ena sama pot, to je pot iskanja oziroma pot tveganja.« Kermauner mu pritrjuje: »Odpovedati se temu naporu neprenehoma novega orientiranja, tipanja, poskušanja, udarjanja, tehtanja, pomeni prilagoditi se končanemu času, zaprtemu svetu, zadelanim možnostim, dejansko pa pomagati konservativnim silam.« Rus nekoliko drugače: »Imanentni imperativ dane situacije sili intelektualca, da se posveti ukinjanju družbenih mehanizmov, da sodeluje pri obratnem procesu, ki se danes odvija, da se bori proti politizaciji družbe, da sodeluje pri razvoju ORGANIZACIJE kot novega kulturniškega tipa združevanja ljudi. Zahteva jo tako samoobstoj intelektualca kot tudi samoobstoj družbe.«

Intelligenca je družbi nujno potrebna, ker je nosilka neusmiljene kritike. Samo od nje družba lahko izve, kakšno je trenutno razmerje med kvaliteto

in špekulacijo, pravi Pirjevec, Kermauner pa: »Pokazati mora resnico celotni slovenski kulturi, javnosti, da bo spoznala, iz česa raste, kaj je njena osnova in resnica, njena subjektivna krivda, objektivna tragika, kaj je njena perspektiva in kaj lažno mamljiva pot v prepad.«

Potemtakem, oceni Hribar, je slovenska družba na nepoznani, toda vnaprej zagotovljeni dobri poti. Vendar vsakdo ne verjame, da je sveta trojica en sam bog, čeprav se lahko sprašuje, če ni sveta trojica en sam hudič. Sodobni človek je že od Descartesa naprej razrvan po metodični skepsi in dvomljivec v besede. Ogleda si besede same in stopi v dialog z njimi. Strah pred praznino, ničem, občutek ujetosti v stvarnost, usoda in skrivnostne sile niso samo izraz tesnobe, bojazni, ampak odražajo predvsem nezaupanje v stvarnost, odpor proti stvarnosti, razkol s stvarnostjo. V razkolu s stvarnostjo je nemogoče bivati, zato takšno zavest stvarnost razkolje v bit in nič, da lahko potem na bit navezuje svoje bivanje. Nič jo neprestano straši in zato je zavest sama v sebi razklana, raztrgana. Bit pomeni zanjo: biti se. Pomiritve ni.

Preraščanje tega razkola se pri Rusu sprevrže v »ukinjane družbenih mehanizmov«. On in družba se ponovno znajdeti v razkolu. Po Rusu problemi inteligence postanejo problemi vseh evropskih intelektualcev. V ostvaritvi njegove resnice je njegova samouresničitev in samouresničevanje družbe. Čim bolj pospešuje lastno korist, tem bolj koristi splošni blaginji. To je zakon vsake družbe, zasnovane na nasprotnih interesih in deluje kot zunanji prisilni zakon in je prišel na dan kot notranji gonilni nagib. Ta pa prerašča na novi nivo, kjer plačana dvorna opozicija (Rus!) izgublja svojo pomembnost.

Na tej točki Hribar dialog z besedami prekinja. Da bi opredelil dejansko vsebino inteligence in njene situacije, mora začeti pri človeku. Človek pa je to, kar je, po svojem delu. Delavec nadzoruje menjavo snovi med seboj in stvarnostjo. Delo je zavestna dejavnost, ki izraža enotnost delavca in človeka.

V tej točki je Hribar prekoračil Rubikon, se postavil na socialistično stran in se v nadaljevanju približal Kardelju, saj povzame njegovo misel, da smisel samoupravljanja »dejansko ni v prenašanju funkcij na delovne organizacije in ustrezne organe samoupravljanja, temveč v tem, da se skozenj izražata in jamčita novi položaj in vloga osvobojenih proizvajalcev ter drugih delavcev«.

Bodočnost zato ni samo prihodnost, temveč splet prihajajoče nujnosti in naše zavestne dejavnosti. Kopičenje duhovnih sil na strani inteligence je bilo možno zaradi njihovega istočasnega izginevanja pri delavcih, v kapitalizmu preoblikovanih v proletariat. Kar je izginjalo, se je pojavljalo kot tuja lastnina in vladajoča sila nad njimi. V samoupravljanju pa si delavec duhovne sile povratno prisvaja, ne prilašča, se kultivira, zbližuje znanost s svojim delom ter jo ukinja kot samostojno proizvodjalno silo, ločeno od dela. Čim bolj ta proces napreduje, tem manj je potrebna

vzgojiteljska vloga intelligence, vse bolj se prerašča inteligenca kot poseben stan.

Ne borba proti »procesu, kot se danes odvija« zavrača Hribar Pirjevca, če vzamemo samoupravljanje kot mehanizem, »ampak borba za prozorne in enostavne družbene odnose med občani in njihovimi deli, za ukinjanje postvarelih odnosov med ljudmi in personificiranih odnosov med izdelki... neposredno za dejansko samoupravljanje, proti samoupravljanju, ki je samo sredstvo v rokah ozkih skupin ljudi za dobivanje profita, od katerega največji del odtrgajo zase... proti mehničnemu videzu družbenih opredelitev dela. Samoupravljanje ni dirigirani mehanizem niti perpetuum mobile, torej spet mehanizem. Samoupravljanje je negiranje vsega mehanizma, dejavnost osvobajajočih se delavcev. To je njegovo bistvo, dejanski zdajšnji proces se ne sme zamenjevati z njegovim videzom. Kdor bo zamenjal bistvo za videz, ne bo mogel delovati drugače kot zaviralno, kot apologet danosti. (Velja za Rusa). Kar delaš, za to se ne boš odločal, pravi v nadaljevanju. Ne boš izbiral med hudičem in ničem, ampak ju boš preraščal, če ju že tako ocenjuješ, delal boš za odpravo enega in drugega.

Usmerjenost dela kulturniške in prosvetljujoče intelligence v našem dogajanju zahteva socialno opredeljenost, če hoče biti opredeljeno njeno delo. Neopredeljeno delo še nikoli ni porajalo opredeljenih izdelkov. Če se intelektualci zave samega sebe, se lahko zave svoje nedoločenosti. Ob nastopu dilematične situacije, ki se v vsaki deželi porodi skupaj z zavestnim delavskim gibanjem, se formalna neomejenost spremeni v dejansko omejenost. Nihanje prehaja v izdajstvo sil prihodnosti. Neopredeljenost postaja dejansko določenost, naj se intelektualci tega zaveda ali ne. Morala hinavščine in izbiranja si nujno zastavlja vprašanje: ali je morala nezgodovinska ali pa je zgodovina nemoralna? Takšen intelektualci svojo neetičnost podtika zgodovini in jo personificira z lastnostmi svoje (ne)osebnosti.

Kulturniška in prosvetljujoča inteligenca se tej možnosti lahko izogne samo z vključevanjem svoje dejavnosti v občo revolucionarno prakso, s tem se danes vsakdo strinja, toda formalno strinjanje je dejansko nestrinjanje, ker dejavnost in prakso različne grupe različno interpretirajo. Pirjavec in Kermauner individualno dejavnost ali celo nedejavnost enačita s prakso, Rus je za grupno dejavnost, za grupe, ki se organizirajo v organizacijo, torej molekularno. Organiziranje novih družbenih grup z istimi nalogami, kot jih imajo dosedanje, pa bi razklanost poglobljalo, ne pa preraščalo, ker bi razbijalo integriranje razpoložljivih sil. Revolucionarna praksa bi se utapljala v »praksi« molekularnih grup. Formalno organiziranje bi prehajalo v dejansko neorganiziranost.

Zato revolucionarna praksa kot tok dejavnosti ne more biti nič drugega kot splet zavestnih in smotrnih revolucionarnih dejavnosti organiziranih individuov, tudi intelektualci in obstoječih sil danosti. Intelektualec, ki noče pripadati silam danosti, mora biti revolucionar, ki prerašča sebe in s

tem pogaja preraščanje organizacije sil revolucionarne prakse. Čeprav je med njegovo resnico in dejanskim razpon, med njima ni razkola, ker ve, da s svojo svobodno dejavnostjo dejansko na stvarnosti in že dani dejanskosti. Išče vse možnosti za dejansko rast samoupravljanja, čeprav se zaveda, da ni cilj samoupravljanje samo, ampak preraslost upravljanja nad ljudmi sploh, sklene svoje razmišljanje Hribar.

Novi pristopi, nove vsebine

Ob doslej obravnavanih vsebinah prvega letnika *Problemov* kaže opozoriti na še nekatere prispevke, ki so afirmirali sodoben pristop k obravnavani problematiki ali odpirali povsem nova področja preučevanja.

Na področju kritike in umetnostne teorije sta bili opazni razpravi Borisa Paternuja o Strniševem *Odiseju* in Tauferjevemu *Jetniku prostosti*. Matjaž Kmecl in Janez Dokler sta poglobljeno obdelala problem »saganovščine«, ki se je obelodanil v delih Elze Budau in Marlene Umek Pehani, v prvih dveh zvezkih zbirke *Pota mladih*, ki jo je začela izdajati Mladinska knjiga, kot tudi samostojna, avtentična prizadevanja, kot sta jih spoznala v delih Petra Kavalarija in Brede Smolnikar. Novo interpretacijo življenja in dela Miška Kranjca je prispeval Franc Zadavec.

Politologijo kot novo znanost na Slovenskem je v revijo uvedel Adolf Bibič z razpravo *Politična država in nova jugoslovanska ustava*. Problemi so bili med splošnimi (nespecializiranimi) revijami prvi, ki so začeli objavljati rezultate empiričnih socioloških raziskav. Pripomniti velja, da je bila tedaj sociologija v vsem zahodnem svetu na pohodu kot družbena znanost, ki je sposobna na objektiven način razumeti družbena gibanja in dajati usmeritve za nadaljnji družbeni razvoj ter s tem omejevati vpliv ideološkega voluntarizma in na ideologijah temelječe politike. V prvem letniku sta sociologa Bogdan Kavčič in Zdravko Mlinar objavila rezultate svojih terenskih raziskav, prvi *Vpliv zaposlitve in zakonskega stanu na dejavnost mladine v organizacijah in društvih*, drugi pa spoznanja o *Nekaterih problemih družbene integracije v lokalnih skupnostih*.

Odmevna je bila tudi razprava Jožeta Žizka *Kje je meja, kadar gre za človeka?* V njej je ustavna načela primerjal s konkretno prakso šolskih oblasti in neprincipielnimi odnosi do konkretnih delavcev, kot se kažejo v poskusih kompromitiranja s tako imenovanimi polresnicami, trdovratnim molkom o pozitivnih straneh prizadetega, v podcenjevanju njegovih uspehov, nezakonitosti postopkov proti njemu, ter strahu pred javnostjo, ki bi lahko razkrila resnične pobude, vzroke, nosilce in metode v postopanju nasproti prizadetemu.

Problemi v letu 1964

Če bi sodili po »bilančnem« poročilu, po letnem kazalu drugega letnika revije, je svoje »poslanstvo« opravljala uspešno. Svoje profilirane literarne

izdelke, na kvalitetnem nivoju, ki je sodil v vrh aktualne tovrstne produkcije, je v njej objavilo štirinajst proznih piscev in sedemnajst pesnikov. Članke in eseje je objavilo sedemnajst avtorjev, prav toliko avtorjev pa je prispevalo tudi prevode tuje poezije, člankov in esejev s področja umetnosti. Opazno se je uveljavljala tudi družboslovna publicistika. Problemi so postajali samostojen kulturni dejavnik, ki pa je organizirane družbene sile spravljajl v določeno zadrego. Dokumentirana je izjava tedanje vodilne partijske političarke Vide Tomšič: »Te revije nismo ustanovili mi.« S spremembo vodstva mladinske organizacije tudi v CK LMS ni bilo več nobenega funkcionarja, ki bi bil reviji kakorkoli zavezan. Nasprotno, revija v formalnem okviru organizacije je bila stalna, bolj ali manj prikrita grožnja za težave, ki jih bodo povzročili ljudje, povsem neodvisni od organizacije. Tudi problematike, ki jo je revija obravnavala, ni naročil noben politični forum, sprejeta stališča pa so presegala okvire dnevne politike ali bila z njimi v polemičnem odnosu, kar je vnašalo nemir med kadre, zveste Partiji. Novo mladinsko vodstvo je težo tega bremena poskušalo vsaj delno prevaliti na študentsko organizacijo. Za soizdajatelja revije so razglasili Univerzitetni odbor Zveze študentov Jugoslavije. To soizdajateljstvo pa je bilo zgolj formalno. Uredništvo tej spremembi ni nasprotovalo, UO ZŠJ pa se tudi ni menil ne zanj ne za revijo. Tudi sklicevanje na marksizem, uradno tedaj vodilno ideologijo, h konsolidaciji statusa revije, ni nič prispevalo. Partijski marksizem namreč se zdaleč ni bil identičen z marksizmom kot družbeno znanostjo, kakor so jo pojmovali mladi filozofi in sociologi, sodelavci revije. Vladajočemu političnemu pragmatizmu je bil marksizem le idejno kritje, mladim pa načelno izhodišče za urejanje družbenih razmer po meri človeka. Tako je bilo mogoče z Marxom kar uspešno oponirati tekoči politiki, ki dejansko Marxove teorije ni nikoli obvladala. Tako je bila tedaj znana Popitova krilatica, da marksizma ni zunaj Partije. Boris Zihelr kot vodilni partijski ideolog, pa se je nad uredniki *Problemov* naravnost razhudil: »Nehajte že s tem Marxom!«

V tej, za zunanjega in ne preveč pozornega opazovalca ne preveč pregledni situaciji, si je Taras Kermauner lahko privoščil naslednjo oceno *Problemov*: »Problemi poskušajo nemogoče, vzbuditi videz, da načenjajo in podpirajo družbeno problematiko, obenem pa delati kariero v bolj ali manj birokratskih ustanovah, biti apoteoza splošnih okvirov družbe in kritika delnih posameznosti, zraven pa veljati za pravega družbenega borca.«

Takšna in druga stališča o aktualnem dogajanju na slovenski kulturniški sceni, objavljena v *Perspektivah*, so podpisanega spodbudile k polemičnemu zapisu, v obravnavanem letniku *Problemov* najbolj obsežnem spopadu z ideologijo *Perspektiv*, z naslovom *Zavestno potvarjanje dejstev?* Povod zanj je bil Kermaunerjev zapis o slikarstvu Staneta Kregarja, v katerem je z »zanj značilno publicistično samozavestjo in po-

manjkljivo argumentacijo znova razdelil slovensko kulturniško inteligenco na generacije in skupine, tem pa v skladu z lastnimi intencijami in v skladu s položajem ožjega in širšega občestva, ki mu pripada, dodelil vloge in funkcije, ki naj bi jih te generacije in skupine imele v sedanjih kulturni in politični stvarnosti na Slovenskem. Pri tej razdelitvi generacij in vlog, sem očital Kermaunerju, je že na prvi pogled očitno dejstvo, da je največ zaslug za razvoj slovenskega kulturnega in drugega javnega življenja pripisal skupini, ki ji pripada. Torej tudi samemu sebi. Podobna stališča je pred tem objavil tudi Janko Kos. Izrazil sem pomisleke nad naglico, s katero si ti mladi ljudje pišejo svojo lastno zgodovino in utemeljujejo svojo javno eksistenco. Saj človek ni tisto, kar misli da je, temveč tisto, kar je v resnici. O tem pa ne more soditi sam in avtoportretni panegiriki ne morejo spremeniti njegove objektivne podobe.

Pisanje lastne zgodovine pa je mogoče razumeti tudi kot utvaro o lastni pomembnosti, poslanstvu, mesijanstvu in mučeništvu, kaže pa tudi, da prepričanje ni trdno niti pri avtorju niti ni osvojilo javnosti, pa ji ga zainteresirani ponujajo kar sami.

V zadnjih Kermaunerjevih ocenah se je razmeroma dobro odrezala tako imenovana srednja generacija, torej krog, ki se zbira okrog *Naše sodobnosti*. Pripadniki te skupine, na straneh *Perspektiv* še do nedavno žigosani kot sentimentalni humanisti, za katere je značilen razcep med javnim in privatnim mišljenjem, so se »popravili« takoj, ko so objavili nekaj prispevkov, v katerih so se avtorji približali nekaterim stališčem *Perspektiv* (Pirjevc, Šega, Kocbek). Prejšnja zaprtost vase, ekskluzivnost in napadalnost *Perspektiv* si je očitno skrhala osti, ko so njihovi sodelavci ugotovili, da se tudi biološko približujejo srednji generaciji in so se pripravljali priznati celo za njeno naslednico, saj po Kermaunerjevi oceni že zdaj opravlja določene servisne naloge za to generacijo. To se je zgodilo potem, ko se je *Naša sodobnost* javno odrekla spopadu in polemiki z idejnimi, kritičnimi in drugimi značilnostmi *Perspektiv*. Kaže, da se bo vzpostavilo novo hierarhično razmerje med generacijami in bodo *Perspektive* dobile tisto javno priznanje, po katerem tožijo že nekaj let. Da perspektivovski generacijski boj in zdaj aklamirana pot zbliževanja nima idejne osnove, pokaže Kermauner tudi s tem, da podobnega statusa nikakor ne more priznati tudi *Problemom*, ob stališčih, ki se podobna tistim v *Naši sodobnosti* ali *Perpektivah*. Odpiranje socialne problematike in kritika družbe je v *Problemih* zgolj navidezno, tudi če se sklicujejo na iste in enake argumente kot *Naša sodobnost* ali *Perspektive* same.

Kermauner sodelavcem *Problemov* očita celo njihova delovna razmerja in kot birokratske opredeli vse ustanove, v katerih sodelujejo, od RTV, gledališč do časopisov in založb, pri katerih pa te diskvalifikacije odpadejo, če v njih delujejo sodelavci *Perspektiv* in *Naše sodobnosti*. Kermaunerju očitam, da se želi institucionalizirati, takšno afirmacijo pa mu lahko

zagotovi le srednja generacija. *Problemi* v tem pogledu ne morajo nikogar afirmirati, če se ne bo uveljavil sam, s svojim delom. *Problemi* ne sodelujejo v generacijskem boju in ne predstavljajo stopnice v hierarhiji generacij, *Perspektivam* so lahko le idejni nasprotnik.

S *Perspektivami* tudi ni mogoče soglašati v oceni birokratizma, saj ga po potrebi ožijo in širijo in pod birokratizmom razumejo vsako politično aktivnost, ki ni enaka njihovi, ali pa vso administracijo ustanov in društev, ki jih perspektivovci niso uspeli osvojiti v naskoku. Kateremu nasprotniku so sploh priznale poštene namene? Komu priznajo tisto, kar terjajo zase? V navideznem boju z dogmatizmom so formirale najdoslednejši kulturniški dogmatizem, kar smo jih poznali v povojnih letih in v primerjavi s katerim je bil dogmatizem socialističnega realizma pravo strašilo za vrabce. Kar zadeva gmotni, socialni položaj sodelavcev te ali one revije, pa je treba naglasiti, da so sodelavci *Perspektiv* vedno uživali opazne prednosti. Njihov revija je v primerjavi z drugimi dobivala in dobiva večje subvencije, honorarji njenih sodelavcev so višji kot drugod. Nekateri, publicistično bolj aktivni, imajo od svojega pisanje večje dohodke, kot bi jih imeli v delovnem razmerju. Dejstvo, da niso v delovnem razmerju, je dejansko privilegij.

Kermauner sodelavcem *Problemov* tudi očita, da nimajo kritičnega odnosa do stvarnosti in so takorekoč apologeti obstoječih razmer. Dejanski vpogled v prispevke, ki so vzbudili nasprotovanje javnosti, kaže povsem drugačno sliko, Kermaunerjevi očitki pa so odraz povsem apriornih sodb, kakršne so na primer bile izrečene s strani Janka Kosa že po izidu tretje številke *Problemov*. Ti so bili takorekoč vnaprej obsojeni in mnenja o njih nič ne more spremeniti. Po drugi plati pa je Veljko Rus bodočim sodelavcem odsvetoval, da bi sodelovali v *Problemih*, saj to za njihovo afirmacijo v javnosti ne bi bilo primerno. Na srečanjih v Novem Sadu in Beogradu so se sodelavci *Perspektiv* posluževali enakih metod in diskvalifikacijskih prijemov, kot so jih proti njim uporabljali nekateri pripadniki starejših generacij. *Probleme* so diskvalificirali s politikantskimi oznakami, brez utemeljevanja s konkretnim gradivom. Ti so se s perspektivovci znašli na isti ravni, ko so pod videzom, da branijo mentorstvo, dejansko odklanjali revijo, nad katero oni ne bi imeli monopola. S strani birokratskega aparata so bila *Perspektivam* vedno zagotovljena visoka sredstva in reden dotok denarja, medtem ko so se *Problemi* morali z izdajateljem pogajati za izid vsake številke posebej. Toliko napadana birokratska država je zagotovila tudi sredstva za nemoteno delovanja Odra 57. Je to ista birokracija, zoper katero bijejo tako ogorčen boj? Javnosti ta dvojni odnos do državnih institucij ni ostal prikrit in je *Perspektive* označila za »plačano dvorno opozicijo«.

Tudi ob ocenah razprav o osnutku nove ustave so perspektivovci uveljavljali dvojna merila. Sodelavci *Problemov* naj bi »skoraj do pike«

branili nedotakljivost osnutka, spreminjevalne predloge pa naj bi dajali le sodelavci *Perspektiv*. Toda kakšni so bili ti spreminjevalni predlogi? V bistvu so predlagali uvedbo korporativističnega sistema (že preizkušenega v fašizmu) in so pod vplivom stališč sodelavcev drugih dveh revij opazno spremenili svoja stališča. Ta so se v svoji prvotni obliki izkazala za vsaj nerealna tudi na stražilovskem srečanju. Svoj polemični zapis sem zaključil s prepričanjem, da dopolnjuje podobo »tretjega dela povojnega rodu«, ki je po besedah Tarasa Kermaunerja ves čas nastopal na dveh frontah: zoper liberalizem srednje generacije in zoper birokratizem kulturnih oblastnikov in njihovih mlajših učencev. Pokazal sem, da je bil ta »boj« neprincipiellen in da podoba tretjega dela povojnega rodu le ni tako svetla, kot se v romantičnem zanosu prikazuje Tarasu Kermaunerju, in podoba drugih ne tako temna kot bi si želel on.

Ko po petintridesetih letih obnavljam te naše »boje« in »bitke«, se ne morem znebiti vtisa, da njihov pomen in vlogo nehote zmanjšujem in celo minimaliziram. Morda zato, ker sem se že tedaj, ko smo bili sredi njih, zavedal, da mi, pesniki in pisatelji, publicisti vseh strok in uredniki najrazličnejših revij, ki naj bi po mnenju slovenske kulturniške elite oblikovali duhovni svet slovenstva in bistveno vplivali tudi na njegov politični razvoj, nismo prav nič pomembni. Zase z vso gotovostjo trdim, da nisem bil nikoli prepričan, da sodelujem pri spreminjanju sveta ali da bi se ta svet lahko spreminjal po meri mojih prijateljev in po moji meri. Kljub temu pa nisem nikoli brez pomislekov in brez odpora sprejemal rešitev, ki so jih ponujali drugi, zlasti ne tistih, ki jih je ponujala politika. Insinuacije, da sodelujem v politiki ali da sem celo njen apologet, sem vedno sprejemal kot absurde. Takšni očitki so prihajali s strani tistih, ki so zgodovinsko in biološko pripadali ustvarjalcem komunizma na Slovenskem. Komunizem si je »izmisllila« ljubljanska gospoda, to se ni zgodilo v Poljanski dolini. V politiko sem bil potisnjen, ko sploh še nisem bil zmožen razsojati o njeni naravi in njenih ciljih, politika mi je stregla po življenju, ko sem imel komaj osem let. Da bi sploh preživel, sem se moral družiti z njo in življenjske pogoje mi narekuje do današnjih dni, ne da bi mogel nanje pomembneje vplivati. Vedno pa sem bil prepričan, da se ji je treba upirati in opozarjati na njeno škodljivo delovanje.

»Druge sile vodijo ta svet, ne drobne pesmice« je nekoč zapisal Peter Levec. Dejansko mi vsi, ki smo v šestdesetih letih sodelovali v teh kulturniških polemikah, »bojih in spopadih«, nismo bili nič drugega kot zlagalci drobnih pesmic, sile, ki so vodile naš svet, so bile drugeje. Delovale so po nam neznanih zakonitostih in logike tega delovanja ni bilo mogoče ne razumeti ne predvideti. Informacije o zakulisnem dogajanju so se razkrivale počasi in trajalo je cela desetletja, preden so se razjasnile in pojasnile, če se sploh so. O marsičem so ostala različna mnenja vse do današnjih dni. Nekdanji sodelavci *Perspektiv* so vsak zase in vsi skupaj

vsaj trikrat »pojasnili« svojo vlogo v tem dogajanju, kar mi je vedno vzbujalo dvom o njihovi verodostojnosti, resničnem poznavanju tedanjega dogajanja in korektnosti odnosov do tistih, ki so tedaj mislili drugače. Kako bi me mogli prepričati, da je bil njihov odnos do *Problemov* verodostojen, ko pa smo jim že v samem toku dogodkov neštetokrat dokazali, da so bili slepi za resnico drugih in so svoji aktivnosti pripisovali pomen, ki ga dejansko ni imela. Kot se bo izkazalo, ne v enem ne v drugem primeru ni šlo za številčno pomembne skupine. V enem in v drugem »taboru« so obstajala trda jedra, sestavljena iz nekaj posameznikov in problematična za vladajočo politiko. Večino sodelavcev ene ali druge revije pa so sestavljali delovanja in afirmacije željni pisci, ki bi zlahka sodelovali pri isti reviji, če bi ta imela na razpolago toliko prostora, da bi zmogla objavo vseh njihovih del. Z njimi politika ni računala, zanjo je bil to nezanimiv del političnega obrobja, s katerim so lahko manipulirali po mili volji. In tudi so. Zdaj z eno, zdaj z drugo skupino, kajti politika se lahko uveljavlja le z manipulacijo živega človeškega materiala. Tudi politična promocija vedno novih povzpeticov je možna le ob manipulaciji z drugimi, tudi s svojimi sovrstniki in tudi iz izmišljenih razlogov, saj politična elita svojih dejanj ni dolžna utemeljevati na objektivnih ali vsaj razvidnih dejstvih.

Ukinitev Perspektiv

V juniju 1964 so bili *Perspektive* ukinjene. Državna založba Slovenije se je javno odrekla izdajateljstvu, sklad za pospeševanje založništva pa je reviji ukinil dotacijo. S tem je bilo nadaljnje izhajanje revije dejansko onemogočeno. Formalno je bila ukinitev izvedena po samoupravnih poti, vsakomur pa je bilo jasno, da za temi odločitvami stoji vrh slovenske politike, torej Partije.

Za boljše informirane kulturne delavce, predvsem pa za urednike osrednjih kulturnih revij, ta politični akt ni bil nepričakovan. Vedelo se je, da so uredniki *Perspektiv* pred tem imeli več »pogovorov« s tedanjim šefom ideološke komisije CK, Stanetom Kavčičem, ki je urednike *Perspektiv* pozival k večji zmernosti in spoštovanju partijske politike.

V kulturni javnosti, bolje rečeno v javnosti in v medijih, ukinitev revije ni povzročila večjega vznemirjanja. Večina starejših kulturnikov se je ob tem obnašala apatično, nezainteresirano. Kot pripadniki odpisane generacije in s strani *Perspektiv* diskvalificirani kot »sentimentalni humanisti«, so zdaj to ljubezen vračali s tiho privoščljivostjo. Mitja Mejak je to stališče javno in v prijazni obliki izrazil z ugotovitvijo, da so bile *Perspektive* ustanovljene na birokratski način in so po enaki poti tudi odšle s tega sveta. Ukinitev *Perspektiv* je dobila tudi nekaj bolj medle podpore v *Naših razgledih*, v *Teoriji in praksi*, nekaj tudi v dnevnem časopisu.

Uredništvo *Problemov* je ob tem zavzelo svoje, specifično stališče. Ukinitev revije je bilo za nas nedopustno administrativno in politično

poseganje v kulturni prostor, ki bi moral delovati relativno samostojno. Različna mnenja o javnih vprašanjih so pogoj vsakršnega napredka. Na kulturnem področju naj bi veljali le argumenti strok in javni interes, ki ga ni mogoče podrediti eni sami idejni ali politični opciji, s ciljem da se možnost zmote čimbolj zmanjša, kot je to na filozofski način artikuliral Božidar Debenjak. Izjavo z jasno izraženimi stališči do teh vprašanj in z zahtevo, da se omogoči nadaljnje izhajanje revije, s stališči katere se večinoma nismo strinjali in smo bili z njimi v neprestanem plemičnem odnosu, so podpisali vsi člani uredništva razen enega. Izjavo smo poslali številnim medijem in političnim forumom. Sodeč po spominu ni bila nikjer objavljena, tudi v samih *Problemih* ne. Odmev nanjo je bil v skladu s tedanjo splošno situacijo. Večina kulturniške srenje se ni bila pripravljena javno zavzeti za nobeno stvar. Nekateri so se intimno sicer strinjali z nami, a niso verjeli v možnost javnega delovanja ali pa so jim bile osebne koristi prva skrb. Nekateri so nam še vedno zamerili transformacijo *Mladih potov* v *Probleme*, drugi so v nas videli le eno od mladostniško in povzpetniško zagnanih skupin, ki se bori za oblast na kulturnem območju. V tem primeru jim je bila stara Partija ljubša, z njo so bili generacijsko povezani, z njo so živeli v sožitju, čeprav se z njo niso strinjali. Skratka, položaj je bil v skladu s pregovorom, da se Slovenci lahko sporazumejo le o tem, da naj sosedu crkne krava. Ko je crkavala zdaj temu zdaj onemu, so ob tem čutili celo nekakšno tiho, prikrito zadovoljstvo. Objektivno je to pomenilo, da se širi prostor za njihove možnosti. V vsem socialističnem obdobju nisem doživel niti trohice solidarnosti, ne v Društvu pisateljev ne kje drugje, razen v ožjem, prijateljskem krogu, od katerega pa tako ali tako nisi mogel pričakovati, da bi se javno eksponiral, se izpostavljaval v svojo škodo, saj koristiti tako ali tako ne bi mogel nikomur.

Tudi tisti član uredništva, ki izjave v zagovor *Perspektiv* ni podpisal, se je modro distanciral od nje z ugotovitvijo, da njegov podpis ne bi koristil ne njemu ne izjavi. Kot priznan strokovnjak je imel pred seboj še vse možnosti za bleščečo kariero in te možnosti ni bil pripravljen zapraviti ne zaradi *Perspektiv* ne zaradi *Problemov*. Drugi, ki smo izjavo podpisali, smo zasedali manj pomembna delovna mesta in s podpisom nismo eksistenčno tvegali. Brez tveganj in brez posledic pa naša stališča vendarle niso bila. Preizkušnja, na kateri smo se znašli, pa tudi ni bila prva (ne zadnja) in za svoje življenjske poti večinoma odgovarjamo sami. Bile so takšne kot smo si jih izbrali v okvirih danih možnosti.

Izvenkulturniška javnost, izobraženci vseh strok, tako imenovana tehnična inteligenca pa je bila za naše spore in dileme povsem gluha in nezainteresirana. Oni so se ukvarjali z realnimi, »stvarnimi« vprašanji, z investicijami, s tehnologijami, z znanostjo, in kulturniškim razprtijam niso pripisovali nobenega pomena. Po njihovem je bil vsakršen napredek odvisen le od gospodarstva in znanosti.

Izjava uredništva *Problemov* pa ni bila spregledana v sferi politike. Znova, kot že večkrat poprej, smo bili povabljeni na pogovor k predsedniku ideološke komisije Stanetu Kavčiču. Ti pogovori, kot tudi ta zadnji, so bili mučni, saj nam je razlagal svoje »teoretične« poglede na družbo, ki pa so bili v notornem nasprotju z viri, na katere se je skliceval. Nizkemu teoretičnemu nivoju je bilo težko ugovarjati na vljuden način. Znamenita sintagma, s katero je med pogovorom večkrat »argumentiral« svoja stališča »dialektika in njena sestra selekcija« pač ni mogla nadomestiti dejanskih argumentov in ne podkrepiti teoretičnih izhodišč, ki so jih mnogi med nami poznali bolje kot on. Toda vse te duhamorne lamentacije so se vselej končale s preprostim političnim pritiskom: »Imate le dve možnosti, s Partijo ali proti njej.«

Kakšen mesec kasneje nam je prišla v roke ciklostirana brošura formata A4, napisana v srbohrvaščini z naslovom *Informacije Organizacijsko-političnega sekretariata CK ZK Slovenije* in z vsebino *Informacije o Perspektivah in nekaterih pojavih v zvezi z njihovo ukinitvijo*. Datum: 29. VI. 1964.

V uvodu te *Informacije* je bilo rečeno, da nekateri pojavi v zvezi z ukinitvijo *Perspektiv*, čeprav očitno niso politični ali akcijsko razširjeni, zahtevajo analizo idejno-politične orientacije *Perspektiv*, oziroma njihovega političnega jedra, njihovih teoretičnih postavk in praktičnih akcij, predvsem pa opozorilo na tiste probleme sedanosti, ki bi mogli izzvati stranpoti v socialističnem družbenem razvoju, če jim ne bi posvetili pravočasne pozornosti.

Družbena koncepcija vodilnega kroga *Perspektiv*, je rečeno v nadaljevanju, je zasnovana na starejših in novejših buržoaznih teorijah o intelektualni eliti. Osnovna nasprotja sodobne družbe, še posebej naše, so zanje v nasprotju med inteligenco in birokracijo, v katero se je preobrazil tudi del inteligence. Na čelu boja proti birokratizmu pa je tako imenovana kritična humanistična inteligenca, ki je praktično omejena na krog *Perspektiv* in njihovih somišljenikov. Sodobna protislovja lahko rešuje, v kolikor je sploh možno, da se odstranijo, le elita kritične inteligence. Značilno za njihove »sociološke analize« je, da razvijajo idealizirano »participativno« demokracijo, hkrati pa izjavljajo, da je takšna demokracija iluzorna, za njeno neuresničljivost pa so odgovorne zaostale množice ali birokracija. Njihove »analize« so usmerjene v dokazovanje, da neposredne demokracije pri nas ni in da se od nje celo oddaljujemo. Kot edini izhod iz te situacije priporočajo »institucioniranje opozicijskih napetosti« oziroma meščansko večstrankarsko demokracijo. Čeprav grmijo proti birokraciji, je njihova ideologija usmerjena v boj za oblast, za politični monopol in za odločujočo družbeno vlogo birokracije, kar skrivajo pod frazami o obrambi interesov inteligence. Usmerjena je na spodkopavanje temeljnih institucij, odnosov in perspektive samoupravljanja ter neposredne demokracije, ki

predstavlja edino realno alternativo proti boju za oblast in delitvi ljudi na vladajoče in vladane. Njihov »radikalizem« je kapitulantski radikalizem, kar danes in tu ni uresničljivo v največjem obsegu, zanje ne obstaja.

Skupina okrog *Perspektiv* je nastopala proti temeljnim načelom našega socialističnega gospodarskega sistema in gospodarske politike. Zamolčala ali negirala je izredne uspehe, ki smo jih dosegli v vseh smereh naše družbene izgradnje. V svoji eklektični in kompilatorski ideologiji ni zmogla nič drugega, kot da je odpirala plitve in reakcionarne perspektive buržoaznega liberalizma 19. stoletja. Želeli ali ne, zagovarjajo politiko gospodarske stagnacije proti politiki pospešenega gospodarskega razvoja naše države. Nastopajo proti socializaciji in modernizaciji kmetijstva s širjenjem socialističnega sektorja proizvodnje in vključevanja kmetov, idealizirajo razvojne možnosti individualnega zemljiškega lastništva, zahtevajo družbene investicije v privatno lastništvo in zagovarjajo najpreprostejše in najbolj zaostale patriarhalne odnose na vasi.

Zatrjujejo, da sistem delavskega samoupravljanja vodi delavstvo v položaj lastnika-delničarja in razvijajo teorijo o konfliktu med delavcem-lastnikom in družbo upravljalcev. Kritika socialistične prakse v Jugoslaviji je to skupino privedla na državno-kapitalistične pozicije in razvijanje tehnokratske teorije »človeka organizacije«.

Kritika se sicer skriva za »socialistično« in »samoupravno« frazo, v bistvu pa je bila usmerjena proti ustavnim osnovam našega družbenega sistema. Pod geslom »demokratizma« so negirali vodilno vlogo delavskega razreda in hoteli to vodstvo zamenjati za anarhistično vladno inteligence kot »soli naroda«, v bistvu pa s političnim monopolizmom večstrankarskega sistema in brezpravnostjo delovnih ljudi.

Filozofska fasada glavnih sodelavcev *Perspektiv* je obvladovanje marksizma s pomočjo eksistencializma. Z nekaj elementi heglovstva in marksizma, ki so ga napaberkovali in prekuhal v eklektično zmedo, ki je filozofska podlaga njihovega političnega negatorstva in anarhizma. Marksizem je zanje predvsem »eshatološki mit«, mit o človekovi končni odrešitvi, zato ga skupaj z drugimi miti slovenske zgodovine – odklanjajo. Pri tem so ti ljudje sebe in *Perspektive*, deloma zavestno, deloma po inerciji razvijali v borbena politično antisocialistično postojanko. Ustvarjalni razvoj marksistične misli v Jugoslaviji so dosledno ignorirali.

Na ožjem področju kulture (prosveta, znanost, umetnost) je za politično jedro *Perspektiv* značilen oster negativen odnos do celotne dosedanje kulturne ustvarjalnosti na Slovenskem. Omalovažujejo delo vseh kulturnih delavcev, ki so kakorkoli povezani s stvarno demokratično in revolucionarno tradicijo, zase pa zahtevajo priznanje in položaj edine ustvarjalne kulturne sile, kar jih povezuje z reakcionarno in protisocialistično tradicijo evropskega buržoaznega liberalizma.

Takšnim mahničevskim metodam je podobna tudi metoda prepričevanja ljudi o neuresničljivosti demokratičnih socialističnih družbenih

odnosov, s ciljem, da bi jih demoralizirali in demobilizirali v prizadevanjih za njihovo uresničitev. Ni torej slučaj, če v *Perspektivah* srečamo trditev, da Slovence prav katoliška vera še danes povezuje in vključuje v Evropo. Pri *Perspektivah* torej ne gre za uresničevanje ali obrambo kulturne ali umetniške svobode, temveč za svobodo določenega usmerjanja politične akcije. Zase zahtevajo pravico, da odredijo idejno-programsko smer in personalno politiko za vse kulturne ustanove. Tako se njihova nihilistična kritika povezuje z birokratsko-monopolističnim konceptom kulturne politike.

Perspektive so bile ustanovljene na pobudo majhne skupine publicistov in književnikov, z željo, da bodo ena od tribun svobodne diskusije o problemih kulturne ustvarjalnosti v socializmu in spremljale sodobne idejne tokove.

Vsi poskusi, da se sodelavce opozori na družbeno škodljivost poti, ki jo je izbral del sodelavcev, ki se je razhajal z naporji za razvoj socialističnega sistema demokracije, so ostali neuspešni. Razumeli so jih kot slabost socialističnih sil in stopnjevali svojo reakcionarno akcijo tudi v KUD Tomaž Linhart in Odru 57.

Perspektive so vse bolj očitno postajale reakcionaren pojav in bil je skrajni čas, da se je Državna založba odrekla izdajanju revije in odtegnejo sredstva sklada za založniško dejavnost. Krivda za takšen razvoj revije v celoti pada na njeno politično jedro, ki je zavestno delovalo v ugotovljeni smeri. Ob nerazvitem in slabem delovanju družbenih organov, založniških svetov, upravnih organov ter drugih institucij in njihovi popustljivosti, je bilo mogoče, da se je v *Perspektivah* formirala klika. Slabosti idejnega in političnega delovanja so omogočile, da so *Perspektive* sploh dobile kakšen odmev med neinformiranimi kulturnimi delavci in enim delom študentov, ko je revija po ukinitvi poskušala preiti na ilegalno izdajanje svojih pamfletov ter tako pogojila sprožitev administrativno-sodnega postopka zoper sebe.

Pod geslom, da je ogrožena svoboda kulturne ustvarjalnosti in svoboda kritike, je del sodelavcev na razne strani razposlal izjavo, da iz protesta zoper postopke proti reviji, v Sloveniji ne bo več objavljaj svojih del. Ta izjava je bila ob spominu na kulturni molk v času okupacije globoko žaljiva, v kolikor ob resnih dvomih slovenske kulturne javnosti v kulturno poslanstvo *Perspektiv* ne bi bila smešna.

Začeli so iskati tudi zaveznike po celi Jugoslaviji in so provokatorsko pripravili še izvedbo Rožančeve *Tople grede*, ki predstavlja dramski politični miting proti socializmu, napisan z namenom, da bi prerasel v protestne demonstracije, pri čemer so doživeli polom z istimi sredstvi, s kakršnimi so hoteli sami vplivati na javnost.

To je povzročilo zmedo tudi pri nekaterih dobronamernih ljudeh in članih ZK, ki niso zaznali razlike med konstruktivno kritiko kot gibalom napredka in reakcionarno-politično akcijo. Krivda za to deloma leži tudi v zaostajanju idejne in politične akcije ZK in SZDL, ki nista zagotovili javne

diskusije, izmenjave mnenj in razjasnjevanje problema. Brez takšnega razčiščevanja se konzervativno mišljenje vzdržuje tudi pri delu slovenske intelligence, ki se zaradi nacionalne in državne nesvobode nikoli v preteklosti ni čutila odgovorne za reševanje problemov skupnosti.

Ni nepomembno, da je bila ob ukinitvi *Perspektiv* dovoljena mobilizacija v njihovo obrambo predvsem slabo obveščenim, družbenoekonomsko neizobraženim in politično kratkovidnim posameznikom iz vrst intelligence. Ti so se opredeljevali, ne da bi vedeli za dejanske vzroke ukrepov proti *Perspektivam*. Značilno je, da so ob tem vzbudile simpatije preživelih reakcionarnih in konservativnih elementov in pri belogardističnih emigrantskih krogih v tujini.

Politični vodilni krog *Perspektiv* je izkoristil protislovje razvoja socialistične družbe in posamične konfliktne situacije, da bi diskreditiral sistem socialistične demokracije. Ocena značaja in akcije *Perspektiv*, ki je podana v tej informaciji, je zapisano v njenem sklepnem delu, se nanaša na objektivno vlogo revije, kot je ta prišla do izraza v zadnjih številkah revije, in na subjektivno politično informacijo posameznikov iz kroga te revije, ki so dobili možnost, da orientaciji revije vtisnejo svoj pečat. Niz drugih sodelavcev je bil v ta razvoj pritegnjen zaradi svoje politične naivnosti, družbenoekonomske in strokovne nepripravljenosti ali nizke ustvarjalne sposobnosti, pa tudi zato, ker v drugih organizacijah družbenega življenja niso našli dovolj možnosti za širšo razpravo o problemih našega kulturnega in družbenega življenja nasploh. Bilo bi zgrešeno, če bi v obsodbi *Perspektiv* nastopali frontalno in izpustili karkoli, kar bi zavedenim postopoma odprlo oči, da bi uvideli svoj lastni položaj v našem družbenem dogajanju. Zato ni potrebna nikakršna kampanja, niti sodni pregoni, temveč le odločen in brezkompromisen odpor ter hitra akcija povsod tam, kjer bi se razbita politična aktivnost *Perspektiv* poskušala ponovno uveljaviti. V tej smeri kaže usmerjati tudi dejavnost v organih družbenega samoupravljanja naših kulturnih ustanov. Tako Organizacijsko politični sekretariat CK ZK Slovenije.

Ne spominjam se, da bi bili zanj slišali že kdaj prej ali še kdaj kasneje. Tudi ni znano, da bi bil poleg te izdal še kakšno Informacijo. Videz kontinuitete pa ji daje podatek: Broj 7, godina 1964. Zgovorno je tudi dejstvo, da je natisnjena v srbohrvaščini in je bila torej namenjena predvsem partijski centrali v Beogradu. To niti ni presenetljivo, če se zavedamo, da je bila tako slovenska ZK kot tudi vse državotvorne institucije, vključno z organi represije, pod stalnim pritiskom, da ni dovolj odločna pri uveljavljanju skupne politične linije, da preveč popušča nacionalističnim tendencam, saj je bila tudi sama pod večnim sumom separatističnih teženj. Informacija je dokazovala, da je slovenska politika vendarle odločna proti raznim nesocialističnim in liberalističnim tendencam, da je torej na skupni jugoslovanski liniji, hkrati pa je to linijo tudi

mehčala, saj je naravnost odsvetovala administrativne ukrepe proti *Perspektivam*.

V informativnem pogledu, v pogledu dejstev, ki so spremljala nastanek in delovanje *Perspektiv* pa je Informacija tudi zavajajoča, saj zamolči svoj delež oziroma delež najvplivnejših partijskih funkcionarjev, kot je bil na primer Boris Kraigher, pri ustanavljanju in vzdrževanju revije.

Boris Kraigher je bil v svojem času spiritus agens zlasti za tisti del slovenske politike, ki je lahko delovala relativno samostojno in je bila le načelno vezana na skupne jugoslovanske programe. On ni bil samo iniciator dachauskih procesov in nečloveškega ravnanja z obsojenci na teh procesih, on je bil tudi pobudnik za Slovenijo zelo koristnih upravnih in gospodarskih sprememb, kot je bilo na primer odpiranje meja proti zahodu in varovanje zahodne meje s slovenskimi miličniki. *Perspektive* je ustanavljal verjetno v funkciji predsednika izvršnega sveta. Tako bi se dalo sklepati po objavljenih zapisih nekaterih udeležencev srečanja, na katerem so se dogovorili za novo revijo in dobili zagotovilo, da bo njej izdajatelj Državna založba Slovenije. Njen direktor Ivan Bratko je bil Kraigherjev prijatelj, če ne celo gimnazijski sošolec, sklad za pospeševanje založništva pa naj bi zagotovil potrebna finančna sredstva. Nisem zgodovinar in citiram po spominu, kar je nekoč zapisal Dane Zajc: »Sedli smo za mizo z Borisom Kraigherjem in vrgli karte...« Postopek je bil seveda za tisti čas običajen in ni si mogoče predstavljati, da bi lahko bil bistveno drugačen. Najprej so se na nekem forumu dogovorili, da je novo revijo treba ustanoviti, kakšna bo, kdo jo bo vodil, kako bo poslovala, pa naj se Boris dogovori z zainteresiranimi. Prostor, sredstva, izdajatelja in podobne okoliščine je Boris uredil s kratkimi pogovori po telefonu, saj na odločujočih mestih ni bilo nikogar, ki ne bi bil pripravljen spoštovati »partijske linije«.

Politik, kot je bil Boris Kraigher, je, razumljivo, pri tem sledil političnim ciljem. Njegov interes ni veljal umetniški ali kakšni drugi kulturni ustvarjalnosti, svoboda izražanja ali celo možnost afirmacije različnih pogledov mu je bila malo mar ali pa si ju je predstavljal pod okriljem partijske dominacije. Je pa slovensko politiko v nekem smislu bremenila predhodna ukinitvev dveh revij, *Besede* in *Revije* 57. Administrativni ukrepi so v kulturni sferi zapustili neko travmo, ki sicer ni bila politično nevarna, je pa opozarjala na neustreznost takšnih rešitev, vzdrževala je neke »zamere«, ki jih tudi politiki niso mogli povsem ignorirati. Nova revija bi potisnila v ozadje stare probleme in mladim kulturnikom dala nove možnosti. Pod mladimi in tistimi, ki jim je treba dati še eno možnost, seveda niso razumeli tistih, ki so leto za letom odraščali v gimnazijskih klopih in se v javnosti začeli pojavljati kot književniki, publicisti ter likovniki. Za sodelovanje v politiki so se zanimali predvsem publicisti. V republiškem centru pa je bilo treba vedno znova misliti na tista imena, ki so bila tesno povezana z vrhovi slovenske politike, predvojnega partijskega delovanja

in osvobodilnim bojem. Kozak, Kermauner, Rus so bila imena, na katera je morala slovenska politika v vsakem primeru računati. Na relaciji kultura-politika se kontinuirano pojavljajo že nekaj desetletij, udeležena so bila tako pri nastanku kot pri ukinitvi *Perspektiv*.

Pomemben dejavnik pri formiranju nove revije je bil tudi odnos med kulturniki, udeleženci narodnoosvobodilnega boja in Partijo. V tem odnosu so bile vedno določene napetosti. Nekateri kulturniki, ki so sodelovali v narodnoosvobodilnem boju, so se šteli za enakovredne sobesednike kate-remukoli partijskemu funkcionarju, Partija na oblasti pa je vse bolj uveljavljala avtoritarnost, absolutno avtoriteto. Ob nastanku Osvobodilne fronte je bil plenum kulturnih delavcev pomembna organizacijska in moralna postavka fronte in bi kot kulturni »parlament« lahko deloval tudi v povojnem obdobju, a so ga na zahtevo politike ukinili, z izgovorom, da mora biti slovenska SZDL poenotena s to organizacijo v drugih delih Jugoslavije. Poenostavljeno rečeno, politika kulturnikov ni več potrebovala, zlasti ne tistih z resentmentom na predvojno in medvojno sodelovanje. Za politike na oblasti so bili njihovi pogledi na družbo tudi že zastareli. Oznaka »sentimentalni humanisti«, ki jim jo je nadel perspektivovski krog ali kar Taras Kermauner osebno, je bila v politični sferi sprejeta s tihim odobravanjem, privoščljivo. To nalogo so lahko opravili le mladi in v partijskih krogih je veljalo prepričanje, da so mladi vedno revolucionarni, da se je pri spreminjanju družbe treba nasloniti predvsem nanje. In jih, seveda, voditi, ker sami še niso dovolj izkušeni. Z obvladovanjem mladih si je Partija zagotavljala podaljševanje svoje oblastniške pozicije. To ji je določen čas uspevalo tako, da je med mladimi rekrutirala ambiciozne in prilagodljive posameznike in jim zagotovila privilegirani položaj v družbi. V tem kontekstu postane razumljiva tudi sintagma, ki je bila pogosto izrečena na račun *Perspektiv*, da so »plačana dvorna opozicija«.

V oceni, kaj od vodilnega kroga *Perspektiv* lahko pričakujejo, so se razhajali tudi vodilni komunisti. Študenti tretje stopnje smo v seminarju Borisa Ziherla na primer lahko večkrat slišali namige in stališča, ki so bila v nasprotju s forumskimi odločitvami. In kljub temu, da je na področju kulture veljal za nesporno partijsko avtoriteto, je dal vedeti, da se določena stališča uveljavljajo tudi mimo njega. Tak primer so bile štipendije za študij v Parizu, ki jih je dodeljeval Prešernov sklad, ki mu je Ziherl predsedoval, pa jih nekateri njegovi študenti niso mogli dobiti, kar je bil pri njih celo povod za opustitev študija sociologije kulture. Morali pa so te štipendije dobiti ljudje iz kroga *Perspektiv*. Kljub temu, da se je Ziherl za svoje preživetje informbiroja imel zahvaliti predvsem Borisu Kraigherju, se z vsemi njegovi stališči ni strinjal, kot tudi na primer s Kardeljevimi. Ziherl je bil do možne politične in družbene vloge *Perspektiv* skeptičen od vsega začetka, kot je ostal skeptičen tudi ob razlogih za njihovo ukinitve. Boris Kraigher je iz *Perspektiv* dobil manj kot je pričakoval, toda upal je

dlje, kot se je zdelo potrebno drugim. Informacija se tem dejstvom izogne z ugotovitvijo o nezadostni aktivnosti SZDL in ZK, z nezadostno družboslovno izobrazbo izobražencev in navzven manifestira idejno enotnost, ki pa se je v praksi zagotavljala večinoma s Kardeljevimi stališči, v spornih zadevah je na koncu vedno obveljala njegova.

V Informaciji je izmišljena tudi trditev, da so *Perspektive* nastale na pobudo manjše skupine književnikov in publicistov. Vse pubude niso veljale nič, dokler jih ni kot svoje prevzel kdo od vodilnih politikov. Tudi sklepna ugotovitev, da proti pojavom, ki so jih povzročile *Perspektive*, niso potrebni administrativni ukrepi, izvira iz bipolarnega odnosa do te zamisli. Negativne posledice, ki bi jih sprožili administrativni ukrepi, bi odprle tudi vprašanje vzročnosti in odgovornosti za nastanek *Perspektiv*. Razlike je morala prekriti navidezna enotnost.

Oceno vsebine *Perspektiv* kot jo je ponudila Informacija, smo v uredništvu *Problemov* razumeli kot politični in ideološki konstrukt, ki je sicer govoril o logiki delovanja oblasti, ni pa bil logičen sam po sebi. Vsebine so bile opredeljene tako, da jih je bilo v imenu načel, na katera se je sklicevala Partija, mogoče obsoditi in zavrniti po najkrajši poti in zoper nje ugovor ni bil mogoč oziroma bi bil mogoč le ob frontalnem spopadu s Partijo. Pripadniki generacije, ki smo preživeli vojno in doživeli zmago revolucije, smo eno kot drugo razumeli kot zgodovinsko nujnost in smo se zavedali, da bo prehod v bolj sproščene medsebojne odnose mogoč le s postopnim širjenjem meja svobode. Nismo bili pripravljeni na frontalni spopad z vladajočo strukturo, ker smo vedeli, da ji njena moč zagotavlja zmago v vsakem primeru, naj ima s širšega in razvojnega vidika prav ali ne. Takšni ukrepi nam niso vzeli volje za nadaljnje delo in smo trdno upali, da se bodo razmere prej ali slej demokratizirale v tolikšni meri, da ideološki in politični konstrukti ne bodo več potrebni in bomo do objektivnejše ocene družbenih pojavov prihajali po poti diskurzivnega mišljenja, z javno izmenjavo stališč in z močjo argumentov, argumenti moči pa bodo definitivno pripadali samo še spominu na težko preteklost.

Za uresničitev takšne vizije je kazalo na nepolemičen, neagresiven način vedno znova opozarjati Partijo. Računajoč, da so tudi v njenem trdem jedru vendarle samo ljudje, ki so kdaj pa kdaj dostopni tudi za argumente, zlasti še, če jih ti argumenti neposredno ne ogrožajo, če so, po njihovem, celo »konstruktivni«. Prepričan sem, da so lahko bili ukrepi za postopno demokratizacijo revolucionarne oblasti psihološko pogojeni tudi z občutkom krivde za posledice nasilnih dejanj oblasti.

Po drugi strani pa je bilo treba našim bralcem ponuditi takšne informacije, ki bi jim omogočile, da lahko do spornih pojavov v družbi vzamejo argumentirana stališča, ki jih ne bodo vodila v direkten spor z oblastniškimi strukturami, bodo pa omogočala uveljavitev stališč, ki bodo zagotavljala več svobode in družbeni razvoj v smeri večjega spoštovanja

različnih stališč in afirmacijo tistih, za katerimi bo stala kvalificirana večina. Kvalificirana v tem smislu, da bo sposobna zagovarjati rešitve, ki bodo civilizacijsko in kulturno na višji ravni od predhodnih.

Iskanje izhoda

V smislu predhodno opisanih stališč in spoznanj sem kot urednik *Problemov* s člankom *O položaju slovenskih revij* kulturnopolitični položaj, ki je nastal z ukinitvijo *Perspektiv*, poskušal obravnavati na ravni, ki bi omogočala nadaljnjo razpravo in na koncu seveda tudi razplet, drugačen od tistega, ki smo ga doživeli.

Za njegov prikaz si moramo vzeti nekoliko več časa in zagotoviti nekaj več prostora, da bi bil povzetek verodostojen. Začel sem z ugotovitvijo, da je ena od posledic delovanja *Perspektiv* tudi povečano zanimanje za vlogo in položaj vsega revialnega tiska na Slovenskem. V preteklosti smo večkrat razpravljali o njegovih materialnih vprašanjih, zdaj pa je stopilo v ospredje vprašanje, kako pri tem tisku zagotoviti tako imenovan družbeni vpliv. Skrb za družbeni vpliv je po mojem anahronistična, saj ni bila tako poudarjena niti v času najbolj administrativnega socializma, medtem pa smo vendarle razvili nekatere demokratične mehanizme in živeli pod vtisom, da je to področje že dokaj osvobojeno administrativnih pritiskov. Morda se je medtem struktura sodelavcev revij toliko spremenila, da je mogoče nadaljnje demokratično delovanje revij zagotavljati le še s pravilniki in sklenil sem, da na tak način ni mogoče zagotoviti premikov v globalni družbi, ne da bi posegli v samo bistvo teh premikov, da družbenega razvoja ne bi obrnili nazaj v smer, ki smo jo v imenu demokracije že zapustili.

Zahteva, da je treba odnose med sodelavci revij, uredniškimi odbori, izdajatelji in bralci urediti s pravili, pravilniki in drugimi ustreznimi pravnimi akti, naj se ne bi postavljala kot zahteva teoretskega koncepta o vlogi in družbenem angažmanu revialnega tiska, temveč le kot ena od *praktičnih* posledic delovanja *Perspektiv*. V tem smislu sta zahtevo po spremenjenih odnosih v revialnem tisku postavila Beno Zupančič v *Naši sodobnosti* in Boris Majer v *Teoriji in praksi*. Podobna praktična izhodišča lahko pričakujemo tudi iz drugih virov, kar pomeni, da vprašanja objektivno obstajajo in bomo morali nanja odgovoriti. Po Majerju je eden od pglavitnih virov konfliktov s *Perspektivami* in »neavtentičnih« opredelitev javnih delavcev, ki se niso strinjali s postopki ob njihovi ukinitvi, v konceptiji absolutne avtonomnosti revije, ki se je hkrati povezala še s teorijo elite. Po njegovem je bila revija v to pozicijo neprincipielno potisnjena že od vsega začetka in jo je seveda skušala obrniti v svoj prid. Logika te pozicije je porajala logiko njenih filozofskih, estetskih in političnih konceptov, vse do predstave o poslanstvu kritične kulture. (S tem so bile na blag način Kraigherjeve manipulacije, tudi s stališča partijskega ideologa, razglašene za neustrezne.)

Podobno oceno je v *Naših razgledih* zapisal tudi Mitja Mejak. *Perspektive* so bile ustanovljene na birokratski način in tak je tudi njihov konec. Neki drugi člankar pa je prav tako v *Razgledih* zapisal, da je bila že sama ustanovitev *Perspektiv* rezultat napačne in nedomišljene odločitve. Odločitev je temeljila na nezaupanju v obstoječe družbenopolitične mehanizme, na nezaupanju v njihovo ustvarjalno vlogo v našem družbenem življenju. Samo tako si je mogoče razložiti dejstvo, da se je izven in mimo vseh obstoječih družbenih mehanizmov formiralo telo, skupnost, grupa, ki si je za svoj program zadala prav kritiko obstoječih družbenih razmerij. O njenem programu je bilo že tedaj mogoče prav določno sklepati iz njenega delovanja v *Reviji* 57. Vendar ni mogoče verjeti, da so faktorji, ki so to omogočili, zavestno pristali na formiranje posebne skupine, novega »ideološkega subjekta«. Bolj verjetna je možnost, da so skupini mlajših piscev hoteli nuditi možnost afirmacije in postopnega vraščanja v obstoječe družbene okvire. Takšnega dobrohotnega očetovskega odnosa pa seveda ni mogoče šteti za smotno kulturno politiko. (Če nosilec tega projekta ne bi bil visok partijski funkcionar, bi kritiki seveda grmeli, da je postopek pri ustanavljanju revije tudi v popolnem nasprotju s samoupravnim sistemom.)

Sam sem se postavil na stališče, da lahko le ugibamo, kaj je ob ustanavljanju hotela ena stran in kaj druga, na podlagi kakšnih analiz so eni revijo zahtevali in drugi dali. Nedvoumno pa je dejstvo, da so odločujoči faktorji omogočili nastanek prav takšnih *Perspektiv*, kot so bile, vodilna skupina pri reviji pa se je vdala iluziji, da ima mandat poskušati prav tisto, kar drugim ni dovoljeno. V dobrih dveh letih je razvrednotila vso našo kulturno tradicijo in sama začela pisati novo, svojo zgodovino. V pogojih administrativnega socializma zdisciplinirani slovenski kulturniki pa so verjeli, da so za to opravilo dobili uradni pristanek. Nekateri kulturni delavci so mislili, da se »historični subjekt« z njimi pogovarja le še prek *Perspektiv*. Izoblikoval se je nekakšen poluradni pritisk, da s *Perspektivami* ne kaže polemizirati. Kljub vsemu se strinjamo v oceni, da vpliv *Perspektiv* tudi v intelektualnih krogih v Ljubljani ni bil posebno velik. V *Razgledih*, *Naši sodobnosti* in v *Problemih* smo lahko brali celo nekaj polemik s *Perspektivami*, v časniku *Delu* (tedaj uradnem glasilu SZDL) pa na primer ne. Cela vrsta ljudi, ki se jim zdaj skuša pripisati *Perspektivam* sorodne tendence (ker se niso strinjali z njihovo ukinitvijo) je ravnala izključno po svojem osebнем preudarku. *Perspektive* so imele od vsega začetka poseben (izvensistemski) položaj, ki jim je omogočil razviti teorijo elite in zahtevo po »pluralizmu« ideoloških subjektov. (Če je bil to koncept Partije oziroma njenega vplivnega predstavnika, zakaj zdaj ta koncept preganja?)

Zapisal sem tudi, da se z navedenimi značilnostmi ni solidarizirala nobena druga slovenska revija, več posameznikov pa je v teh revijah zavzelo odklonilno stališče do *Perspektiv*. (Politika naj kar sama nosi posledice svojih manipulacij.)

V nadaljevanju članka navajam ugotovitve Borisa Majerja, da podpisniki protestov ob ukinitvi *Perspektiv* niso branili njihovega idejnega koncepta, temveč le obstoj revije kot samostojnega dejavnika v naši družbi. V člankih, ki so spremljali Izjavo, pa ni zaslediti zahteve po pluralizmu ideoloških subjektov, kakor je pluralizem v kulturi poskušal opredeliti (in diskreditirati) Boris Majer. Podpisniki Izjave *Problemov* smo zapisali, da je publicistika »relativno avtonomno« področje družbenega življenja, s svojimi imanentnimi zakonitostmi in da je nastalo kritično situacijo mogoče preseči le v publicističnem dialogu. Vprašanja, ki se zastavljajo v publicistiki, je mogoče razreševati le na isti način in z istimi sredstvi, kot so bila zastavljena. Relativna avtonomnost publicistike je ravno v tem, da spoštuje zakonitosti posameznih strok. Iz tega sledi tudi relativna samostojnost strok, to pa je treba varovati tudi v interesu družbe. V nasprotnem primeru bi bila politika univerzalna stroka, s katero bi zdaj opravljali zahtevne kirurške posege ali razreševali strukturo aminokislin, zdaj z njo korigirali pravila logičnega mišljenja ali metodologijo socioloških raziskav, estetske probleme sodobnega slikarstva ali vprašanje dialektike pri Sartru. Relativna samostojnost strok ne pride do izraza le v odnosu do politike, temveč tudi v odnosu do drugih strok, saj določenih problemov estetike ni mogoče razreševati z zakonitostmi optike ali akustike.

Le relativni zaostalosti naše zavesti moramo pripisati dejstvo, da se nam ne vzbudijo nobeni pomisleki, ko priznavamo relativno samostojnost prirodoslovnih, eksaktnih znanosti, da pa se nam takšni pomisleki vzbudijo, ko preidemo na področje družbenih znanosti. Koliko je v *Perspektivah* prišla do izraza zahteva po »absolutni« samostojnosti revije, smo že veliko razpravljali in ugotovili njihov izjemen status ter položaj, vendar Boris Majer te razlike med *Perspektivami* in *Problemi* ne zaznava, določene negativne tendence pa pripisuje tudi drugim slovenskim revijam, ki jih ni imenoval, torej tudi *Teoriji in praksi* ter *Obzorjem*. Sprašujem, od kod ta želja po generaliziranju, saj hote ali nehote pogojuje vtis, da hoče ustvariti *enotno* ideološko platformo za nekaj, kar v resnici niti zdaleč ni enotno. Pristajanje na enotno platformo pa omogoča zelo preprosto ideološko in politično, subjektivno in objektivno diskvalifikacijo vseh, ki bi na ponujeno platformo pristali.

Če bi Boris Majer hotel druge diskvalificirati na isti način in na istem nivoju, kot je *Perspektive*, bi moral najprej napraviti analizo konkretnega gradiva, ki je bilo objavljeno. Brez takšnih analiz, katerih rezultate bomo javno preverjali, pa se sleherni poskus poenostavljanja, subsumiranja in enostranskega »analiziranja« sprevrže v svoje nasprotje in se vrača natanko tja, kjer se je spočel. Realno obstoječa protislovja žal niso nič manjša, če jih enostransko spregledamo ali poenostavimo, da bi bila v skladu z našo shemo sveta.

V nadaljevanju sem tudi zapisal, da *Perspektivam* ne moremo brez omejitev očitati, da so se zaprle v svoj krog. Vsak sodelavec je sam izbral,

v kateri reviji bo sodeloval, mnogi so sodelovali kar v vseh hkrati, nekateri so prehajali od ene k drugi. Če je kdo zapiral te kroge, so bili to predvsem tisti, ki niso sodelovali ne tu ne tam, tisti, ki so z verigo molka obdali vse govoreče. Šele konkretna analiza posameznih revij bi pokazala, kolikšna je koherentnost stališč, ki so jih zagovarjali avtorji v okviru ene revije. Takšna analiza doslej ni bila opravljena, apriorne sodbe in predsodki so prisotni tudi na tem področju.

Boris Majer je tudi ugotovil, da takšna koncepcija družbenega statusa revije, kakršna je v najekstremnejši obliki prišla do izraza v *Perspektivah*, latentno pa je prisotna tudi v drugih revijah, ne ustreza več aktualnemu stanju. Kolikor ta ugotovitev zadeva *Perspektive*, sem zapisal, da prihaja prepozno, o *Naši sodobnosti* in *Problemih* pa je znano, da je ustanovitelj prvih CK ZMS, ustanoviteljica druge pa Osvobodilna fronta oziroma SZDL, ustanovitelj *Teorije in prakse* je Visoka šola za politične vede. Zakaj ustanovitelji in izdajatelji revij te problematike ne odpro in ne prispevajo k posodobitvi njihovih konceptov in k urejenim odnosom med revijami in drugimi družbenimi subjekti?

Za Borisa Majerja bi bil neustrezen tudi povratek k dirigirani uniformnosti iz časov administrativnega socializma, ker enako kot »pluralizem subjektov« pomeni fiksacijo le enega pola obstoječih nasprotij. Po njegovih sodbah bi stopili korak naprej že, če bi rušili ekskluzivnost in zaprtost kroga posameznih revij. Sprašujem, zakaj že doslej ni prišlo do takšnega sodelovanja, saj so naši monologi ostajali monologi in marsikdo od govorečih ni dobil nobenega odgovora ali pa je bil odgovor tak, da mu je za lep čas zaprl usta. Kriterij iskanja resnice bi vsi podpisali z obema rokama, vprašanje pa ostaja, kdo bo v skupnem ustvarjalnem naporu, kakršnega predlaga Majer, presojal, če je prispevek posameznika res ustvarjalen? Sam sem že predlagal, da bi se sodelavci revij lahko združevali v študijske skupine in se specializirali za kvalitetno timsko raziskovalno delo. S takšnim delom bi ob novi reviji postavili tudi trdne temelje delovnemu kulturnemu klubu, ki bi se za razliko od drugih slovenskih kulturniških klubov ukvarjal s perečimi kulturnimi in drugimi problemi (svoje izsledke pa publiciral v tematskih številkah), vendar je bil predlog s strani *Perspektiv* in *Naši sodobnosti* ocenjen kot nesprejemljiv in škodljiv nadaljnji rasti slovenske kulture. V drugih (političnih) krogih pa je bil predlog ocenjen kot poskus, da bi formirali slovenski Petofi klub, ki je bil eden od pobudnikov in organizatorjev budinpeštanske vstaje.

Kdo lahko zagotovi uresničevanje tematskega publicističnega sodelovanja, če nanj ne pristajajo sami publicisti in kdo lahko zagotovi, da takšno sodelovanje ne bi bilo spet ocenjeno kot zahteva po »pluralizmu ideoloških subjektov« in s tem kot predmet politične diskvalifikacije?

Med zahtevami za ureditev revialnega statusa je zahteva po demokratičnosti delovanja na prvem mestu. Nihče pa se še ni zavzel za demo-

kratične pravice sodelavcev, vsi si prizadevajo zagotoviti le vpliv družbe (kot da je avtor, sodelavec že a priori družbeno neodgovoren). V ozadju teh zahtev je prisotna zaskrbljenost, da bi tudi druge revije šle po podobni »razvojni« poti kot so šle *Perspektive*. V sodelavcih vsake revije vidijo potencialne politične intrigante, katerih mračne naklepe je mogoče že vnaprej spregledati. Takšna stališča so za dobršen del slovenskih publicistov žaljiva in kažejo nizek nivo naše politične zrelosti in naših medsebojnih odnosov.

Vprašanje o zagotavljanju družbenega vpliva v revijah ostaja še naprej odprto. Družba si svoj vpliv lahko zagotovi preko svojih »predstavnikov« ali preko izdajateljev. Ti so znani, vendar nedejavni. Programov revij niso formulirali. Če bi to storili, bi revije postale sestavni del raznih organizacij in institucij, urejali in vodili bi jih analogno kot časopise in časnike. Izdajatelj bi za vsa področja družbenega življenja izdelal podroben program in ga realiziral s svojimi stalnimi sodelavci ter uslužbenci, občani pa bi o svojih tegobah pisali v Pisma bralcev.

Izrazil sem prepričanje, da vse izkušnje revialnega tiska nasprotujejo njegovi institucionalizaciji in so v nasprotju z načeli demokratičnega uveljavljanja vseh ljudi. Če dosednji izdajatelji revijam ne morejo zagotoviti takšnega statusa, je treba poiskati druge. Zakaj pri revijah splošnega tipa ne bi mogla biti izdajatelja Svet za kulturo in prosveto ali kulturnoprosvetni zbor skupščine, odločilen vpliv pri urejanju in vodenju revije pa bi bil prepuščen njenim sodelavcem? Zbor sodelavcev bi dobil mandat, da določeno obdobje vodi revijo, iz kroga sodelavcev izbere uredniški odbor in urednike. V vseh teh organih bi imel svoje predstavnike tudi izdajatelj, z močjo argumentov in intelektualne avtoritete bi mogel vsak hip vplivati na revijo. Če mu to ne bi uspevalo in tudi v zboru sodelavcev ne bi dobil podpore, bi lahko enostavno tudi prenehal z izdajanjem revije. Za članstvo v zboru sodelavcev bi bil odločilen status sodelavca, ki bi ga lahko imeli le tisti, ki so v določenem času in na določen način v njem sodelovali. Gre za uveljavljanje delovnega principa, iz katerega bi izhajale tudi samoupravljalne pravice.

Vsa javna vprašanja je treba obravnavati javno in po strokovnih kriterijih. Nekateri glasovi pa se zavzemajo tudi za vpliv bralcev na revijo. Ob odprtih komunikacijah je tak vpliv seveda možen. Vsakdo ga lahko uveljavlja, če je njegova aktivnost na določenem nivoju, določanje tega nivoja pa je diskrecijska pravica vseh dejavnikov, ki oblikujejo revijo.

Institucije bi morale znati revialno dejavnost vključevati v svojo aktivnost, ne pa se samo postavljati v nedotakljivi položaj paznikov socializma ter se v odnosu do revij pojavljati le kot nosilec represivnih ukrepov. Zaupanje v »kulturnike« in »publiciste« je, kot trdijo, omajano. Današnjemu bralcu je treba pojasniti, da je šlo za zaupanje s strani Partije, oblasti. Ker pa se je ta enačila z interesi ljudstva, ni bilo treba navajati, za čigavo

zaupanje gre. Zdi pa se mi, sem nadaljeval, da so tudi te ugotovitve izraz nostalgčnih čustev po dobrih starih administrativnih časih, ko je zado-stovalo, da smo o vsaki stvari imeli eno samo stališče, tisto od zgoraj.

Čisto na koncu sem zastavil še vprašanje, ali je sploh nujno, da imamo med revijo in financerjem še izdajatelja. Ali uredniški odbori ne bi mogli sklepati pogodbe za izdajanje določenega tipa revije z določeno usmerje-nostjo kar s skladom, ki financira kulturne dejavnosti? Očitno tudi on vodi nekakšno kulturno politiko, saj mora razpoložljiva sredstva razdeliti po nekakšnih kriterijih.

Iz opombe v reviji je razvidno, da je bil članek napisan pred po-svetovanjem, ki ga je 3. decembra 1964 sklicalo predsedstvo SZDL o pravnem statusu revij. Tako je pisalo na vabilu, dejansko pa je bil »posvet« posvečen nedemokratični odstranitvi uredniškega odbora *Naše sodob-nosti*, ki je bila že lep čas predmet politične manipulacije. O tem več v nadaljevanju.

Manipulacije z *Našo sodobnostjo*

Kmalu po ukinitvi *Perspektiv* je postalo očitno, da se tudi *Naša sodobnost* ne bo mogla izogniti posegom politike. Spremembe, ki so s temi posegi nastajale v uredništvu *Naše sodobnosti*, so bile celo predmet javne razpra-ve v študentskem naselju 21. decembra 1964, še istega dne pa tudi v Društvu slovenskih književnikov. Ko je bil ta proces končan in je bilo na neregularen način zamenjano regularno izbrano in postavljeno uredništvo, v katerem je bil glavni akter Dušan Pirjevec, je on v daljšem članku opisal historiat te revije in ga, ker je bilo njegovo sodelovanje v *Naši sodobnosti* ne samo nezaželeno, temveč naravnost onemogočeno, objavil v eni od števil *Problemov* spomladi 1965.

Pirjevčeva prva objava v *Problemih* je bila tudi praktična potrditev stališča, ki ga je po ukinitvi *Perspektiv* razglasilo uredništvo *Problemov*, ko je k sodelovanju na svojih straneh povabilo vse publiciste in knji-ževnike, ki jim je bilo zaradi administrativnih posegov onemogočeno javno nastopanje v drugih revijah. *Problemi* so svoje strani odprli tudi za stališča in avtorje, s katerimi so se v načelnih pogledih razhajali in predhodno z njimi tudi polemizirali, zato da bi tudi praktično omogočali soočanje različnih stališč v javnosti in s tem prispevali k uveljavljanju kulturnega pluralizma ter pravico do javnega nastopanja tistim, ki mislijo »drugače«. Kot bomo videli v nadaljevanju, se je v tekočem in naslednjih letnikih *Problemov* te možnosti poslužilo večje število avtorjev, ki so predhodno pripadali krogoma *Naši sodobnosti* in *Perspektiv*. Videli pa bomo tudi, da sodelavci in uredniki *Problemov* takšne načelne podpore niso bili deležni, ko so se sami znašli pod udarci politike.

Najvplivnejši in v svojih stališčih najradikajnejši član uredništva *Naše sodobnosti* je v svojem članku v *Problemih* pred bralci razgrnil vso proble-

matiko *Naše sodobnosti* in opisal njeno razvojno pot, ki že tedaj marsikateremu javnemu delavcu in bralcem revij ni bila znana, še manj transparentna. Zanimati pa utegne določen krog bralcev tudi še danes, tri in pol desetletja kasneje.

V svoji informaciji o zgodovini *Naše sodobnosti*, je Pirjevec segel nazaj v leto 1941, ko so ob začetku okupacije prekinile svoje izhajanje tri najpomembnejše slovenske revije: *Sodobnost*, *Ljubljanski zvon* in *Dejanje*. Njihovi sodelavci so se odločili za Osvobodilno fronto in tudi za kulturni molk. Že tedaj je nastalo vprašanje, ali naj bi po osvoboditvi obnovili predvojno stanje ali pa naj bi našli drugačno rešitev. Prevladal je privid o novi reviji in njeno uredništvo je bilo po osvoboditvi izročeno Jušu Kozaku. Se pa Pirjevec spominja, da se je Kidrič že med vojno ogreval za dve reviji. Juš Kozak se je temu tako odločno upiral, da do uresničitve ni prišlo. Uveljavil se je tudi Kozakov načrt o posebnem zborniku, analogno *Slovenskemu zborniku 1942*, v katerem naj bi slovenska inteligenca povzela svoje medvojne izkušnje, definirala pomen Osvobodilne fronte, Komunistične partije, narodnoosvobodilnega boja in partizanstva in po svojih močeh pripomogla k temu, da bi zgodovinska akcija slovenskega ljudstva postala zares glavni in trajni temelj našega bodočega življenja.

Tako je izšel najprej *Slovenski zbornik 1945*, z letom 1946 pa je začela izhajati nova osrednja revija *Novi svet*. Objavljeno je bilo, da jo bo »za Društvo slovenskih književnikov izdajala Državna založba Slovenije«. Kot urednik je bil podpisan Juš Kozak. Naslednje leto je bil ta že podpisan »za uredniški sosvet«, ki pa ni bil nikjer imensko naveden. Reviji je primanjkovalo gradiva in ni mogla redno izhajati.

V letu 1948 je revijo prevzel Ferdo Kozak in se podpisoval za neimenovan »uredniški odbor«. Leta 1953 je namesto revije *Novi svet* začela izhajati revija *Naša sodobnost*. Urejala sta jo Ferdo Kozak in Boris Zihlerl, izdajatelj je ostala Državna založba Slovenije, Društvo književnikov pa na platnicah ni bilo več omenjeno. Društvo je s tem izgubilo sleherno neposredno zvezo z revijo. Tudi *Naša sodobnost* je imela težave z izhajanjem, dokler ji v letu 1955 gradiva ni popolnoma zmanjkalo in je kriza dosegla vrhunec, revija je bila v zaostanku za pet mesecev. IO SZDL je tedaj za glavnega in odgovornega urednika imenoval Draga Šego, ta pa si je zagotovil sodelovanje večjega števila sodelavcev, nato pa se je okrog njega zbral širši uredniški odbor, ki je bil kompromis med intencijami IO SZDL in urednika. V odboru so bili: Matej Bor, Jože Goričar, Filip Kalan, Ferdo Kozak, Anton Ocvirk, Ivan Potrč, Drago Šega, Janez Vipotnik, Vlado Vodopivec, Boris Zihlerl in Beno Zupančič. IO SZDL je sodeloval tudi pri kasnejših spremembah, ko so bili v uredniški odbor imenovani še Dušan Pirjevec, Vladimir Kavčič, Kajetan Kovič in Mitja Mejak.

Izkazalo se je, da je obširen uredniški odbor preokorno telo, revijo pa sta še posebej blokirala njena podedovana »centralnost« in »reprezenta-

tivnost«. Omenjeni »lastnosti« revije sta tudi bili razlog, da sem iz uredniškega odbora izstopil že po prvem letniku. Splošna naravnost revije je postajala vedno bolj moteča spričo naraščajoče demokratizacije pa tudi spričo *Perspektiv*, ki so uveljavljale povsem drugačen tip revije.

Potreba po spremembi je dozorela konec leta 1960. Uveljavilo se je načelo zbora sodelavcev kot glavnega in odločilnega telesa revije, ki voli uredniški odbor in mu je ta odbor tudi neposredno odgovoren. Novi uredniški odbor naj bi bil izrazito delovne narave in manjši. Zbor sodelavcev je opisana načela potrdil in izvolil petčlanski odbor, v katerem so bili Marjan Brezovar, Dušan Pirjevec, Drago Šega (glavni in odgovorni urednik), Bojan Štih in Beno Zupančič. Z opisanimi spremembami je soglašalo tudi politično vodstvo.

Prehod na zbor sodelavcev je v tistem času veljal za uveljavljanje samoupravljanja in je po svoje impliciral ves nadaljnji razvoj revije. Do novih sprememb je prišlo ob koncu leta 1963, deloma zaradi razlogov, ki so bili vezani na osebe posameznih urednikov, deloma zaradi tega, ker so se začeli v reviji pojavljati prispevki, ki so zavzemali izrazitejša stališča do nekaterih splošnih in kulturnih vprašanj in je prišlo do bolj ali manj očitnih nasprotij z drugimi stališči. To je bil del diferenciacije, ki se je začela dogajati v slovenskem kulturnem področju in na revijo so začeli padati očitki, da se je je polastilo nekaj posameznikov, čeprav je zbor sodelavcev redno deloval, uredništvo pa je vsak mesec zbiral sodelavce na delovne sestanke in celo organiziralo nekaj srečanj z bralci. Znova se je pojavila ideja o dvajsetčlanskem uredniškem odboru, ki naj bi tudi preprečeval nastanek ozke vodilne ekipe. Glede na predhodne izkušnje pa je bilo očitno, da je treba posamezne člane zadolžiti s konkretnimi nalogami, torej ustanoviti še poseben ožji odbor, ki bo zmožen operativno delovati in oblikovati posamezne številke. Zbor sodelavcev je vse te predloge sprejel in posamezne člane odbora še posebej zadolžil za posamezna področja revije.

Revijo naj bi naslednji dve leti vodil naslednji uredniški odbor: Marjan Brezovar (tajnik), France Černe, Niko Grafenauer (kritika), Aleksander Čolnik, Marjan Kolar, Vladimir Kralj, Pavle Merku, France Novak, Boris Paš, Ivo Petrič, France Pibernik, Dušan Pirjevec (splošna publicistika), Smiljan Rozman, Ivan Sedej (kritika), Drago Šega (leposlovje), Jože Šifrer, Stanko Šimenc, Bojan Štih, Rapa Šuklje in Pavle Zidar. Za odgovorna urednika sta bila izvoljena Drago Šega in Dušan Pirjevec.

V tem odboru res pogrešamo nekaj imen, ki so postala aktualna ob prenehanju njegovega mandata, 5. ali 8. decembra 1964.

Za 3. decembra je IO GO SZDL sklical posvet o pravnem statusu revij. Urednika spričo časovne stiske nista mogla sklicati niti uredniškega odbora niti zbora sodelavcev, od katerih bi dobila ustrezna stališča za sodelovanje na posvetu. (Po moji oceni je bil pravni status revij le izgovor za načrtovani obračun z nekaterimi člani uredniškega odbora *Naše sodobnosti*.)

Na posvetu sta namreč z nepričakovano kritiko revije v imenu Društva književnikov nastopila Mira Mihelič in Matej Bor. Naslednjega dne je imel sejo IO GO SZDL in obravnaval tudi naloge, ki izhajajo iz njegovih ustanoviteljskih pravic pri *Naši sodobnosti*. Že pred to sejo in celo pred posvetovanjem pa je isti odbor že ponudil mandat za sestavo novega uredništva Mitji Mejaku. Staro uredništvo o tem ni bilo niti obveščeno, pač pa je Vida Tomšič 5. decembra na posebnem sestanku z urednikom in v prisotnosti Ivana Bratka ter Vitje Rodeta sporočila kritiko starega uredništva in še posebej obeh urednikov ter povedala, da sta mandat za sestavo novega uredništva sprejela Matej Bor in Mitja Mejak, kar je pomenilo, da stari odbor nima več nobenega dela niti ne more vzpostavljati kontaktov s sodelavci niti jim poslati sporočila o spremembah. Širši uredniški odbor se je 8. decembra sešel na zadnji seji, ki sta ji prisostvovala tudi Vitja Rode in Ivan Bratko in na kateri sta urednika lahko poročala o nastalih spremembah.

Kakor je razvidno iz pojasnil, ki jih je na javni razpravi v študentskem naselju dala Vida Tomšič, je IO GO SZDL docela zavestno zavrnil možnost razpravljanja z zborom sodelavcev *Naše sodobnosti*, ker bi bilo to v konkretni situaciji nekakšno nepotrebno dramatiziranje. Širši in ožji uredniški odbor nista imela nobene možnosti, da bi spoznala pravo resnico o svojem donedavnem delu. S tem je bilo tudi onemogočeno, da bi do spremembe prišlo organsko, v duhu splošnih demokratičnih načel, ki bi upoštevala enakopravnost vseh prizadetih.

To se seveda ni zgodilo, tudi po zaslugi kulturnih delavcev samih. Enega od glavnih očitkov, ki so ga nekateri kulturni ustvarjalci zadnje čase vedno pogostejše izrekli na račun *Naše sodobnosti* in njenega uredništva, je možno opisati približno takole: revija se je zadnje čase vedno bolj zapirala vase in odbila celo vrsto svojih nekdanjih dolgoletnih sodelavcev, med katerimi je Ivan Bratko na javni razpravi v študentskem naselju poleg sebe imenoval še Josipa Vidmarja, Mitjo Mejaka, Miro Miheličevo, Mateja Bora, Miška Kranjca in Franceta Bevka. Zaradi tega se je revija spremenila v glasilo ozke skupine, ki ni nič drugega kot klika. Kritiki se je pridružilo še Društvo pisateljev oziroma njegova predsednica. Ugotavljali so, da se je revija društvu odtujila, člani nimajo kje objavljati in društvo nima na revijo nobenega vpliva več.

Res se je reviji v zadnjem času odtujila cela vrsta sodelavcev, vendar je iz delovanja revije razvidno, da je abstinenca določenega števila sodelavcev ni resneje prizadela, ni je potisnila v kritično stanje in ji ni grozilo, da bi ji zmanjkalo gradiva, kot se je to dogajalo poprej. Revija je kljub abstinentom izpričala svojo delovno sposobnost in položaj revije je bil docela normalen.

V uredniškem odboru so bile zastopane vse generacije slovenskih književnikov, med njimi je bilo kar devet članov društva. Spricho tega ni

mogoče trditi, da se je revija odtujila celotnemu društvu, pač pa je možno, da se je en del članstva odtujil drugemu delu in društvo ne bi smelo zastopati le tistih, ki so se odtujili. Interes enega dela je postal družbeni interes, interes drugega dela pa je bil potisnjen pod nivo društva kot nekaj skrajno problematičnega. Takšno ravnanje je lahko sprožilo samo krizo in jo tudi do kraja zaostri.

Pristransko ravnanje pa je vendarle moralo imeti neko utemeljitev, ki pa jo je bilo možno doseči le s porušenjem prvotnega in naravnega razmerja med obema posebnima interesoma. Spričo dejstva, da ustava delo in uspehe dela šteje za edino merilo, ki sme določati družbeni položaj človeka, bi bilo v tem položaju treba uporabiti načelo preteklega dela, to pa se je zgodilo na izrazito enostranski način in je veljalo le za tiste sodelavce, ki so od revije abstinirali, za tiste, ki so jo s svojim delom ustvarjali pa ne. Vzporedno s poudarjanjem pomena prvih je teklo prizadevanje za devalvacijo drugih. Podobno se je dogajalo tudi v razpravah o krivdi za abstinenco. Vsa krivda je nenehno padala samo na revijo, vsa dejstva, ki so skušala problem pokazati v drugačni luči, pa so ostala brez odmeva. Tisti, ki so abstinirali, so bili odvezani vsake krivde, temu njihovega statusu pa se je pridružila še neomadeževanost. To zoževanje je vsebovalo neizrečeno trditev, da sodelavci sami niso odločilno vplivali na delo revije in so bili s tem odrešeni sleherne odgovornosti. Ker pa je revija živela samo od njihovega dela, jih je bilo mogoče opravičevati, da niso bili dovolj razgledani, da so bili nezreli in neobveščeni in torej tudi povsem neodgovorni, zato jim je bila bodočnost od tega trenutka spet na stežaj odprta. Ob tem pa je postalo jasno, da so bila naravna prizadevanja nekaterih kulturnih delavcev onemogočena, onemogočeno jim je bilo komuniciranje z javnostjo, s tem pa je bila onemogočena tudi njihova enakopravnost.

Po Pirjevčevi oceni je to dogajanje resno prizadelo iluzijo o čistem kulturništvu in o čistih, večnih kulturnih vrednotah, ki naj bi bivale mimo in izven socialnega komuniciranja. Iluzija je temeljila na prepričanju, da so kulturne vrednote nekaj, kar biva samo po sebi in samo zase, kot mrtve inertne stvari, ki jih z muko odkrivajo nadarjeni posamezniki kot iskalci biserov v temnih globinah neprosojnega sveta. Takšna vizija zahteva stalno prisotnost izjemnih posameznikov, pojavljanje vrednot pa ima značaj očitnega dekretiranja in apodiktičnega razsojanja, ne pa več značaj spontanega početja. Prav v tej strukturi je vir tistega odnosa, ki se skriva v predstavi o posebnih, prominentnih kulturnih delavcih in ki se je uveljavil tudi v ravnanju nekaterih predstavnikov društva slovenskih književnikov.

Docela naravno je, da je spet oživela misel o nekakšni centralni in reprezentančni reviji, kar pomeni, da so spet udarila na dan prizadevanja, ki jih je revija s svojim delovanjem že zdavnaj prerasla in se jim zavestno

odrekla. Sprožila se je tudi potreba po formalizaciji posebnega statusa, ki bi sodelavce delil v stalne inčasne, kot bi jih opredeljeval ustanovitelj kot nosilec ustanoviteljskih pravic. Ob vsem tem ni mogoče govoriti o kontinuiteti in o uveljavljanju novega, temveč o neustrezni prekinitvi rasti. Notranja shizma, ki bi se ji bilo treba izogniti, se je v določenem pogledu vendarle uresničila. Čisto kulturništvo, ki se je v vsem tem uveljavilo, je razodelo vso svojo neustreznost in zato problemov, pred katerimi smo se znašli, ni mogoče zožiti na razpravljanje, kdo bo in kdo ne bo prevzel kakšne revije, pa tudi dolžnosti in pravice ustanoviteljev ni mogoče obravnavati izven tega konteksta. Stojimo pred novim prestrukturiranjem kulturnega prostora in pravnega statusa revij, ki se bo moral opredeljevati predvsem do vprašanja dela, sodelovanja in komuniciranja. Smiselna je samo takšna kritika razmer, ki se bo osredotočila na prvine in strukture, ki onemogočajo ali ovirajo svobodno sodelovanje, nedotakljivost dela, in bo omogočila resnično družbeno verifikacijo posameznih interesov. Le v takem primeru bo tudi možno, da bo posameznik pri svojem delovanju prevzemal samo tisto tveganje, ki ga kot človek lahko prevzame in sploh lahko nosi. Tako Pirjevec.

Spričo današnje naravnosti bralca in njegovih perceptivnih usmeritev, marsikatero od Pirjevčevih stališč ni več v celoti razumljivo. Težko so razumljivi tudi pogoji in okoliščine, v katerih so potekale naše razprave pred tremi in pol desetletji, prav tako naši cilji in poti, po katerih smo se jim približevali. Kot priča in udeleženec tistega dogajanja pa lahko zatrdim, da je Dušan Pirjevec tedaj veljal za briljantnega in prodornega analitika, ki je znal svoja stališča tudi bleščeče verbalizirati in je zato zlasti med mladimi veljal za nesporno karizmatično osebnost, saj je znal potegniti za seboj tudi večje skupine ljudi, da o njegovih stališčih niso bile sposobne kritično razmišljati. Tisti posamezniki, ki smo to vendarle poskušali, smo bili ob njem v dokaj podrejenem, neenakopravnem položaju. Poslušalci nam niso pritegnili, niti poslušali nas niso in Pirjevcu si brez uspeha oporekal tudi takrat, ko so zate govorila dejstva in logika.

V spisu o *Naši sodobnosti* se je Pirjevec še enkrat bravurozno poigral s svojimi nasprotniki, tako v politiki kot v kulturi sami. Nedvomno se je zavedal, da je bil vseh nesoglasij pri *Naši sodobnosti*, pa ne samo tam, kriv prav on. Tako kot je bil nekoč radikalen in brezobziren v izvajanju svoje revolucionarne usmerjenosti, je bil zdaj radikalen v obračunavanju z lastno in skupno preteklostjo, s preteklo ideologijo in njenimi aktualnimi nosilci. Njegov vpliv se ni širil samo med mladimi, tudi mnogi starejši se mu niso mogli ne znali upreti. Zato je bil najmanj neprijeten za politične strukture, njegovemu vplivu pa se niso znali upreti tudi povsod tam, kjer je deloval. Iz več razlogov se politične strukture niso nikoli spustile v direkten in javen obračun z njim, tudi zato ne, ker mu noben sogovornik ne bi bil verbalno in inteligenčno kos. Tega nihče ni mogel priznati in

Pirjevca tudi ne neposredno napasti, saj bi ob vsakem napadu publika terjala tudi argumente in javno soočenje s Pirjevcem. Prav tako mu nihče ni mogel odreči pravice do javnega delovanja, zato je politiki povzročil dosti sivih las, ko je poskušala njegov vpliv omejiti in ga tudi odstraniti z mest, kjer bi svoj vpliv lahko širil. Manipulacije in mahinacije okrog *Sodobnosti* je mogoče razumeti le v tem kontekstu. Hkrati pa je v obravnavanem spisu zaznati tudi tiste tragične prvine Pirjevčevega značaja, ki so ga povzdigovala kot sijajnega analitika in preciznega formulatorja stališč, dokler je bil do osebe ali predmeta v kritičnem odnosu ter njegovo nemoč, ko bi bilo treba preiti v enakopravno sodelovanje z različno mislečimi ali konstruirati družbeno akcijo, ki bi združevala različne, celo protislovne komponente. Kljub prodornim analizam, ki so osvojile mnoge, ni bilo mogoče z njim spočeti nobene akcije, ki bi računala z dejanskim stanjem in predvidela postopno spreminjanje razmer. Z odstranitvijo iz *Naše sodobnosti* je bila njegova možnost javnega komuniciranja zelo prizadeta. Zlasti še zato, ker ni ostalo samo pri tem, možnosti so se mu zapirale tudi drugod. Kar zadeva revialno problematiko, je prispeval k njenemu razumevanju in izostritvi, ne pa k njeni razrešitvi. Dmonska strast ga je gnala predvsem v destrukcijo.

Prehodno obdobje ali Basen o ježu in lisici

Obdobje od junija 1964, ko so bile ukinjene *Perspektive*, do marca 1968, ko smo bili ustanovitelji *Problemov* iz revije odstranjeni, bi v razvojnem smislu mogli poimenovati kot obdobje rasti in razvoja. V tem času je revija postajala tako v pogledu sodelavcev, njihovega števila in njihove afirmiranosti, kot glede obravnavane problematike, njene aktualnosti in povezanosti s sočasnimi duhovnimi tokovi zahodnoevropske kulture, v primerjavi z drugimi slovenskimi revijami, osrednja in celo vodilna.

Vendar njena rast in razvoj nista bila povsem organska, bila sta zaznamovana z ukinitvijo *Perspektiv* in odstranitvijo regularno izbranega uredništva *Naše sodobnosti*. Sodelavci *Perspektiv* so možnost za komuniciranje z javnostjo izgubili v celoti, *Naša sodobnost* pa je po političnih manipulacijah z njo kot revija sicer obstala, toda z avtoritativno vsiljenim uredništvom, spričo katerega sodelovanje prejšnjih urednikov in tistih sodelavcev, ki so se z njimi solidarizirali, ni bilo več možno. Ta nemožnost se je na strani sprtih kazala kot moralna dolžnost, da s tistimi, ki so se priklonili politiki, ne sodelujejo, po drugi strani pa je bila takorekoč politična obveznost novih urednikov, da odstranjenim objavljane onemogočijo. Izpolnjevanje te neizrečene obveznosti je bilo znak politične lojalnosti, s katero so utrjevali svoj položaj pri reviji.

Čeprav nikomur ni bilo izrecno prepovedano poskušati sodelovati pri katerikoli reviji, smo vsi vedeli, da tisti, ki s politiko niso bili kooperativni, ogrožajo položaj delujočih urednikov.

Uredniki *Problemov* smo pasivno rezistenco politiki sprejeli zavestno, z večkratnim vabilom, naj v naši reviji objavljajo vsi tisti, ki te možnosti nimajo drugod. Deklarirano možnost so prizadeti tudi takoj preizkusili in se drug za drugim, iz številke v številke bolj opazno, selili v *Probleme*.

V letniku 1965 so poleg že omenjenega Dušana Pirjevca (izključenega iz *Naše sodobnosti*), svoje prispevke objavili tudi bivši perspektivovci Peter Božič, Rudi Šeligo, Irena Pučnik, Jože Snój in Janez Jerovšek. V naslednjem letniku pa so se jim pridružili še Dušan Jovanović, Veno Taufer, Braco Rotar, Aleš Kermauner, Saša Vegri, Spomenka Hribar, Taras Kermauner, Veljko Rus in Ivan Urbančič.

S »prilivom« novih sodelavcev sta se okrepila zlasti literarni in publicistični del revije. Z Ivom Urbančičem se je moderniziral filozofski del publicistike, saj je bil tedaj eden od redkih poznavalcev sodobne ne-marksistične filozofije, zlasti Heideggerja.

V obravnavanem letniku so objavljali mnogi ugledni pisci in publicisti: Mate Dolenc, Jaroslav Novak, Jolka Milič, Saša Vuga, Pavle Zidar, Smiljan Rozman, Boris Grabnar, Evald Flisar, Vladimir Gajšek, Tone Kuntner, Rudi Miškot, Franček Rudolf, Herman Vogel, Tomaž Šalamun, Stane Bernik, Darko Dolinar, Peter Levec, Lado Kralj, Vladimir Kralj, Stane Možina, Andrej Capuder, Meta Grosman, Tažo Jančar, Andrej Kirn, Ivan Kreft in najbrž še kdo, poleg tistih seveda, ki so bili omenjeni že v predhodnih letnikih in smo jih šteli za stalne sodelavce *Problemov*. Med kulturniki mlajših generacij bi komaj našli koga, ki v *Problemih* ni sodeloval. Sodelovali pa so tudi mnogi starejši. Za pretežno večino omenjenih ne bi mogli reči, da so bili izraziti pristaši te ali one revije ali zavezanci te ali one ideologije. Bili so literati in publicisti, ki so uveljavljali lastno identiteto in so želeli ostati samostojni in neodvisni. Ne morem se spomniti nobenega tedaj že opaznega ali kasneje uveljavljenega kulturnega delavca, ki bi ga uredniki *Problemov* odklonili. Pluralizem stilov in umetniških smeri smo maksimalno spoštovali. Tako smo bili vsaj prepričani. Vendar vse to očitno ni bilo dovolj prepričljivo, da bi si bili pridobili zadostno spoštovanje sodelavcev. Morebiti pa je bila naša vloga v njihovih očeh tako nepomembna, da so se nam brez pomisleka odrekli ob prvi priložnosti, ki se je ponudila. Tedaj o tem nisem razmišljal, zdaj pa sem vse bolj prepričan, da načelnosti, medsebojne solidarnosti, minimalne zvestobe, ki bi lahko prizadela lastno afirmacijo, tovrstni ljudje sploh niso zmožni, ni sestavni del njihovega habitusa ali pa je sestavni del le izjemoma. Sta za umetnike in vse, ki želijo uspeti v javnosti, res najbolj značilna prav egoizem in egocentričnost?

Ker se bodo ta vprašanja v prvi četrtini leta 1968 še posebej aktualizirala in se bo moja vloga v *Problemih* končala, se moramo poprej še enkrat zaustaviti ob splošnih vprašanjih slovenske revialistike in kulturnega življenja nasploh. Priložnost za to se je ponudila v letniku 1967, ob petdeseti številki *Problemov*.

Neprimerno bolj natančno in izčrpno, kot bi to mogel po spominu, lahko tedanjo »situacijo« obnovim s pomočjo jubilejnega članka. V njem sem zapisal, da petdeset številčk revije ali več kot osem tisoč strani tiskanih razprav in esejev, kritike in polemike, poezije in proze, ne govori samo o avtorjih, ki so jih napisali, o njihovem odnosu do sveta, sredi katerega živimo in katerega del smo, temveč tudi o tem svetu samem, tako kot ga doživlja in vrednoti del mlajše, pišoče generacije. Petdeset številčk pomeni tudi štiri leta uredniške dejavnosti in spodbuja k razmišljanju tudi o tistih silnicah našega časa in prostora, ki so bile pri našem delu prisotne, a jih iz revije ni mogoče neposredno razbrati. Nekatere revije v bližnji preteklosti številke petdeset niso dočakale, ne zato, ker bi jim primanjkovalo gradiva, temveč zaradi razmer, katerih žrtev so bile in katere so tudi soustvarjale. Značilno za ta čas je bilo, da sporov, ki so nastajali, ni bilo mogoče razreševati v sami kulturni sferi, temveč s posegi od zunaj. Kulturni delavci v tem času praviloma niso bili dejavni oblikovalci kulturne politike.

Problemi v tem pogledu niso bili izjema, od prve številke naprej so se morali boriti za pravico do obstanka. Njihov pravni status je še vedno nedoločen, materialni položaj majav. Nereden dotok finančnih sredstev je povzročal zastoje v izdajanju številčk, hromil njihovo aktualnost in jih s tem potiskal na periferijo kulturnega dogajanja. Pri tem je bilo razvidno, da gre za vpliv sil, ki naši dejavnosti niso bile naklonjene.

Pisci in bralci, ki so družbeno vrednost revije merili po obsegu dotacije, ki jo je revija dobivala in po višini honorarjev, ki so jih prejeli, so bili do revije vedno skeptični. V štirih letih se je naša »pobuda od spodaj« marsikomu zdela sumljiva. Za to, da smo se branili pred očitki in nezaupanjem, smo morda porabili več časa, kot za samo urejanje revije. Vedno znova smo morali utemeljevati stališče, da književnost, znanost, esejistika, sociološke in literarnokritične razprave ne morejo biti namenjene razreševanju aktualnih vsakdanjih vprašanj, ne morejo biti podrejene potrebam trenutka. Zavzemali smo se za relativno samostojnost teh področij. Pri tem smo bili za nekatere sodelavce premalo radikalni, za druge pa preveč znanstveni in premalo spolitizirani.

V preteklosti je bila kulturna sfera v celoti in neustrezno spolitizirana. Temu bi se lahko uprla le tako imenovana elita v kulturi, vendar tega ni storila, ker jo je prav to konstituiralo kot elito. Tisto, kar zdaj po časopisih imenujejo deformacije, je zapustilo globoko sled. Sistematično se je ustvarjalo nezaupanje med ljudmi, posamezniki so se iz javnosti izločali na perfiden način, odsotnost idejnega boja je bila popolna, vse to je bilo nadomeščeno s »smotrnimi« ukrepi od zgoraj in od strani. Vrednote na kulturnem področju so se formirale po posebnih kriterijih. Politika zamolčevanja nekaterih dejstev in pretirano ubadanje z drugimi je ustvarjalo varljiv blišč širine in sproščenosti. Primitivno stališče, da za kulturo

potrebujemo le več denarja, je privedlo do stanja, da zaostajamo v razreševanju izrazito strokovnih vprašanj, da postajamo idejno mlačni in neobčutljivi za marsikaj, kar je že pomenilo vrednost v našem življenju. Dobršen del kulturne srenje molče prisostvuje sistematičnemu poneumljanju ljudstva z množičnimi občili in šolskimi reformami. Praznina, s katero se srečuje zavest sodobnega človeka, je vedno občutnejša. Siromaštvo duhovnega sveta oblikuje dobršen del mlade generacije. Ta ni sposoben, da bi se zavzel za karkoli, če nima pred seboj neposredne osebne koristi. Čut za socialne in duhovne vrednote je otopel, razmahnila se je industrija prostega časa in interes za mistiko. Del mlade generacije, ki deluje s peresom, noče imeti in nima nobene vizije prihodnosti. Svet, ki jo obdaja, je svet nasprotujočih si sil, ki se jim ne more pridružiti. Zato meditira predvsem v okviru svojega sveta, v trpki ograji nemoči.

Kljub vsemu naštetemu sem izrazil prepričanje, da je čas ob petdeseti številki *Problemov* čas večjih možnosti, kot je bil tisti v preteklosti. V procesu počasne destinalizacije se pomembnejše družbene sile usmerjajo v gospodarstvo, kultura, prosveta, znanost so postale pastorki našega sicer »najboljšega od vseh svetov«.

Mnogi kulturniki so obupani, na kritični liniji se je znašla celo kulturniška elita. Ni več varnega zavetja, v katerem je živela v preteklosti. Vsakdo bo moral sam stopiti v javnost in govoriti v svojem imenu. Upam, da je napočil čas, ko bo medsebojno dogovarjanje postalo vsakdanja potreba, sodelovanje pa sestavni del naše aktivnosti. Čas, v katerem bodo vsi zainteresirani lahko postali soodgovorni za svojo usodo. Današnji dan je jasnejši od včerajšnjega.

Ozreti se bomo morali v preteklost in napisati novo zgodovino. Znova se bomo morali dogovoriti, kaj je potrebno za obstoj naroda, kaj za njegovo duhovno rast. Kakšno kulturo potrebujemo, kaj zmoremo in kaj moramo. Sprejeti moramo breme preteklosti z ramen utrujenih prednikov, postati sami odgovorni za svojo usodo.

Zanimive prispevke k jubilejnemu razmišljanju so prispevali tudi nekateri drugi avtorji. **Božidar Debenjak** je relativiziral pojme »sveto«, »boljše« in »humanejše«. Ko bi ne bilo tako, kako bi mogli biti enotni v tem, da je neusmiljena kritika vsega obstoječega naloga marksizma in hkrati bili na moč neenotni v presoji, kaj gre in česa ne gre kritizirati? Kaj je apologetika, je mogoče samo uvideti ali ne uvideti, isto velja tudi za vprašanje, kaj so iluzije in ideološke koprene. Kdor se identificira z obstoječim ali ga kritizira samo na videz ali pa moralistično, z okopov čiste duše, ta ne more razumeti kritike. Identifikacija z obstoječim in rečena oblika kritike sta samo dve varianti apologetske pozicije. Vulgarna apologetika v naših razmerah, to je lepljenje etiket, ki institucijam in dosežkom ne gredo, to je razglashanje dosežkov za več kot so. Boj proti apologetiki je boj za to, da se misel osvobodi sleherne discipline poleg discipline misli, svobodna

misel je namreč misel, ki je zavezana le sebi in svoji doslednosti. S politiko, ki ima za cilj osvoboditev misli izvenmiselnih spon, filozofija lahko najde skupen jezik.

Niko Grafenauer je spregovoril o sporu med partijo in inteligenco, iz narave katerega je razvidno, da je edino merilo, po katerem se je ta inteligenca prikazovala kot problematična, partija. Ta je inteligenci očitala klikarstvo in izvendružbenost, ki jih je po svojih normativih ocenila za negativne in družbenemu dogajanju škodljive. Po drugi strani pa se je tudi inteligenci partija prikazovala v čudni luči. Srečala sta se dva apriorizma, ki sta nujno vodila v konflikt, inteligenci je prinesla moralno Pirovo zmago, ohranila je svojo moralno premoč, socialno pa se je izkazala za popolnoma neučinkovito. Zdaj se apriorizmi umikajo stvarnejšim presojam časa, katerih nosilke so v glavnem tehnokratske skupine. Funkcionalistična struktura tega gibanja se razvija po dosti bolj neizprosni logiki stvari samih. Nacionalna ideja in nacionalni kriterij se dandanes pojavljata samo še v primerih, ko se za njima skriva kak konkreten ali splošen interes, ki ga je treba zavarovati pred drugimi interesi. Podobno procesi potekajo tudi v individualni praksi Slovencev in Grafenauer pravi, da je daleč od tega, da bi kakorkoli obsojal ta proces. Izkazalo se je namreč, da so ostali nekdanji modeli komuniciranja s svetom neustrezni in pomanjkljivi, medtem ko je ostala eksistencialna pozicija inteligence ostala nespremenjena. Zato ta iz dneva v dan išče najrazličnejše izhode, ki ne morejo upoštevati in presegati danih situacij, ki vladajo v njej.

Kot je zapisal Mitja Mejak, gre za krizo celotne slovenske kulturne zavesti, za eno izmed temeljnih vprašanj narodove usode. Vprašati se moramo, nadaljuje Grafenauer, za kakšno krizo in za kakšne vrednote oziroma ideale gre. Kultura kot vrednota se je na Slovenskem porodila hkrati z nacionalno idejo. Danes pa gre za vprašanje, ali je kulturo sploh še mogoče pojmovati na isti način, kot so jo pojmovali Prešeren, Levstik, Cankar, ki jim je bila ta edina mogoča zavest in edina mogoča participacija v našem družbenozgodovinskem gibanju.

Vse kaže, da je danes humanizem vere v človeka močno prizadet. Ideali in vrednote so izgubile svoj pomen. Za nično se je izkazala zadnja eshatološka vizija sveta, spet smo se znašli pri samem sebi in pri svoji odgovornosti za svoja dejanja. Romantično moralično pojmovanje kulture, kakor se kaže v Mejakovi intervenciji, se kaže predvsem v obrambi tiste pozicije, ki jo je kultura imela v preteklosti. To pa pomeni, da sedanji resignirani odnos določenega dela slovenske inteligence do potekajočih družbenih gibanj ni najbolj prikladna oblika kulturnega in družbenega angažmaja. Ta inteligenca bi morala najprej trezno in temeljito premisliti o temeljih svoje pozicije, šele potem bi bilo mogoče dosti bolj temeljito razmišljati tudi o osnovah in vsebini kulture, ki jo s tem omogoča.

Tine Hribar je svoj prispevek začel z ugotovitvijo, da Leibnizova misel o tem, da živimo v najboljšem od vseh možnih svetov, že dolgo ne velja

več. Tudi pesimizem, ki ga izraža stavek, da je svet, v katerem živimo, najslabši od vsem mogočih svetov, je izpodrinila osnovnejša orientacija sveta: nihilizem. Nihilist sodi o svetu, kakršen je, da bi naj ne bil, in o svetu, kakršen naj bi bil, da ne eksistira (Nietzsche). Zato ga je treba spremeniti (Marx).

Na vsako vprašanje se pričakuje takojšen odgovor, kajti spreminjevalcu sveta se mudi. Če pa premislimo, da se mora poprej, preden se spremeni svet, spremeniti mišljenje (Heidegger), tedaj se je v zadnjih stoletjih najbrž preveč delovalo in premalo mislilo, preveč definitivno odgovarjalo in premalo vpraševalo.

Svet so sestavljali nebo in zemlja, smrtniki in bogovi. Bogovi so ubiti, sveto je postalo prekleto. Prisotni so samo še mrtvi bogovi. Zemlja in nebo kot taka sta odsotna. Človek kot smrtnik se izmika samemu sebi in zapada v neodkritost, v neresnico pred samim seboj. Povsod nahaja samega sebe, odzven in odziv svojega ravnanja (Heisenberg), toda v resnici nikjer ne sreča več samega sebe, svoje bitnosti, ki je odnos med njim in svetom. V svoji odtujenosti je človek pozabil celo na to, da je odtujen.

Hkrati ko se vključuje v svetovni trg in razširjeno reprodukcijo, ki kot avtomatični subjekt deli neenakost med ljudmi, se pravno-moralno poteguje za enakopravnost med narodi. Ti narodi pa spet nočejo nič drugega kot stopnjevanje svoje moči.

Naše moralne akcije so spovedniška dejanja, združena z obžalovanjem in kesanjem, ki pa nazadnje služijo le umivanju rok pred samim seboj in pred drugimi. Rešitve tudi ni v vrnitvi pobeglih in pomorjenih bogov. Ostaja torej vprašljivost o resnici kot smislu prebivanja, ki se da izraziti z vprašanjem, kdo da sem, ne le po svoji faktičnosti, temveč tudi po svoji izvirni bitnosti. Po svoji faktičnosti sem člen volje do moči, da pa bi dobil odgovor, kdo da je človek po svoji bitnosti, bo morda čakal dvesto let.

Toda zakaj bi morali na vse dobiti odgovor po merah časa, ki je primeren proizvodni podobi sveta? Je namreč še drugi, zgodovinski čas, ki se mu ne mudi, ker nima česa zamuditi, kajti časnost je prav tako že prisotna v meni, kakor se tudi sam zmeraj že mudim v njej. Zato med nama ni niti prehitevanja niti dohajanja, tudi zamudništva ni.

Resnica prisotne besede je moja resnica. In prav zato, ker je moja resnica, je tudi človeška resnica. Kot javna beseda izgovarja soljudem smisel vprašljivosti.

Odgovor na vprašanje, v čem je smisel moje javne besede in *Problemov* kot prinašalca te besede na dan, je torej jasen. Jasen pa je tudi odgovor na vprašanje, zakaj sploh *Problemi*? Njihov smisel je v tem, da omogočajo priti v prisotnost besedi kogarkoli, ki izreka resnico časa, v katerem prebivamo.

Savin Jogan uvodoma ugotavlja, da naša kulturna situacija, v katero skušajo ustvarjalno posegati *Problemi*, postaja iz dneva v dan bolj zaple-

tena in teže rešljiva. Pri tem ne gre zgolj za materialne dimenzije. Veliko bolj nas mora vznemirjati resnica, da pri iskanju poti za širjenje kvalitetne kulture v širše plasti sodobne družbe nismo dosti naprej od tistih dni, ko nam je kultura pomenila spontani izraz vseljudskega navdušenja nad zmago. Amaterizem s težavo tiplje v vedno bolj razslojene vasi in na mestnih obronkih za oblikami kulturnega življenja, ki bi bile sprejete od ljudi in bi bile obenem sodobne. Kino je praktično edina institucija, ki bi lahko razširjala kulturo v najbolj oddaljeni občini, zlasti tam pa pomeni predvsem zabavo; radio, ki ga imamo v vsaki družini, si je s svojo narodnozabavno glasbo v kali zatrl možnosti za širjenje resnične glasbene kulture, šola je le v skromni meri pobudnica kulturne zavesti ljudi itd.

Ta situacija bolj ali manj vznemirja vse dežele sveta. Vendar se zavedamo tudi bolj idealizirane vizije, ki je bila živo navzoča v revoluciji in prvih letih graditve. Zdaj bi morali ta proces temeljiteje obvladovati in ga korigirati v mejah, ki so danes že vidne.

V tej situaciji tudi *Problemi* s svojim delovanjem niso mogli vedno računati na široko odzivnost in podporo, še manj pa si domišljati, da se bodo boljši rezultati kmalu pokazali. Pri svojem delu smo se zavedali, da je treba opozarjati na vse tisto, kar iz ljudi dela anonimne dele množice in podpirati vse tisto, kar pomaga človeka spreminjati v svobodno, ustvarjalno osebnost. Ni nam vselej uspelo. Nismo vselej začeli na pravem mestu in pravem času. Vendar nam že to vztrajanje in hotenje pomenita zadoščenje in obvezo na naprej.

Milan Pintar v svoji izjavi navaja, da je bil Žid Baruch Spinoza preklet in zavržen filozof, izključen iz židovske verske skupnosti zaradi svoje trdovratne zahteve po svobodi mišljenja ne le v privatnem, temveč tudi v političnem in religioznem mišljenju. Na njegovo usodo pomisli vselej, kadar pogovor nanese na vprašanje smisla in pomena delovanja, zlasti še delovanja v pisani besedi.

Ljudje smo v svojem bistvu brezupna, tragična bitja. Boj za ohranjanje fizične eksistence je bolj prisoten kot zavedajoča se osamljenost, je tista dimenzija, v kateri živimo, v katero smo določeni. Skušamo iz nje in prek nje, dokler ne moremo, ta fizična eksistenca s posmehom zre na naše najbolj notranje življenje, hotenje in odločanje. Je tista, ki to, kar je v nas, sprevrača, in določa svoje odnose. Obdaja nas okrog in okrog, vsrkava nas, razdvaja nas, stoji med nami, nad nami in pod nami. Postavlja nas drugega nasproti drugemu. Ubija nas in nam daje posmrtno življenje. Sedi nad nami in nas jaše in v pesmi obljublja svoj jutri. Zanj pa zahteva naš danes.

Vendar hočemo ven iz tega vzdrževanja gole eksistence. Zato smo izobčenci. Živeti hočemo danes in ne jutri. Zato smo uporniki. Izjavljamo, da je gola fizična eksistenca prazna. Zato smo brezverci. Ker verjamemo v bežen trenutek prisotnega samozavedanja, smo nihilisti. Ker hočemo biti več, smo dogmatiki.

Zbirajoče se samozavedanje je Spinozo prignalo na rob fizične eksistence. Tudi v naši situaciji zbirajoče se samozavedanje sili ljudi na rob fizične eksistence, v izobčenje, v izključevanje iz občestva, v intermundije družbenega dogajanja, v upor zoper strukturo hierarhizirane moči in koristi. Prehajanje v tragičnost ali vračanje v avtentično eksistenco je torej zapuščanje religiozne sfere, na miselno-abstraktnem nivoju je to zapuščanje predpreteklega in poprihodnjega, na praktično-življenjski ravni pa je zapuščanje hierarhiziranega pridobivanja, v katerem ohranjanje fizične eksistence uveljavlja princip moči in koristi.

Imenovana religiozna dimenzija je pri nas realno prisotna in onemogoča realizacijo zahteve po svobodi mišljenja in iskanja. Beseda in dejanje še nimata kakega posebnega smisla, sama kot taka sta že ta smisel. Imata pomen upora zoper dimenzijo hierarhiziranosti, zoper polaščujočo temo religioznega. Dokler pa ostaja religiozna eshatologija, vodi do sebe prihajajoče samozavedanje le v absurdnost navznoter in v izobčenost navzven. V tej situaciji je odveč tudi vprašanje po pomenu besede in dejanja.

Filozof **Ivo Urbančič** si je ob petdeseti jubilejni številki zastavil vprašanje, zakaj vse to delo, ta napor, toliko avtorjev in urednikov. Od kod prihaja spodbuda zanj, kaj omogoča, da to delo je? To vprašanje postane še posebej živo, če pomislimo, da ga postavljamo sredi Evrope, na tleh našega najbolj polnega in najbolj izpraznjenega dvajsetega stoletja, na tleh, kjer ta vrsta dela životari na stranskem tiru. Komu je še do mišljenja, do resnega snovanja?

Hočem mar spreminjati Svet, učiti in prepričevati druge, širiti določene Odrešujoče Ideje in pobijati nasprotne? Mar mislim in snujem za Zgodovino, za Razvoj, za Napredek, da bi nekje na koncu človek-bog osmisлил tudi moj doprinos? Se hočem žrtvovati na oltarju Domovine, mi gre za Slovenstvo, za Narod, za Prihodnost, za Socializem, za Vero? Vsi ti ideali so se v našem času razkrili samo še kot prazni, mrtvi, toda še vedno nevarni idoli, ki jih žro črvi. Moliti jih ni več mogoče in tudi ne preklinjati, lahko jih le pazljivo in z vsem spoštovanjem konserviramo za muzej.

Kje in kaj je torej tista zadnja brezpogojna osnova za to, da človekovo mišljenje in snovanje danes sploh je? Samoizročenost mišljenju in snovanju mora imeti za osnovo še nekaj drugega, da zanj ne zadošča že preprosto to, da sem. Ugotovimo lahko, da je v temeljnem načinu biti, ki velja za vse ljudi, tudi neki določen način biti človeka, ki mu v bistvu pripada izročenost snovanju in mišljenju onega, da sem. Prav zato pa to, da sem, ni samo moje, čeprav vedno samo moje. Ker človek iz izročenosti temu načinu biti spregovori v besedi ali delu, izreče ta samo njegov, torej zgodovinski pomen biti. V samo mojem in vedno vsakogaršnjem zgodovinskem »sem« je zato usoda domačega ljudstva in tudi človeštva, ki mu pripadamo. Šele od tu lahko zares brez cinizma gledam na Vero v Človeka, Slovenstvo, Narod, Napredek in podobne idole kot na idole.

Ker pa je ta moj »sem« in to »da sem« obenem vsakogaršnji »sem«, ker je to naš skupni usodni, zgodovinski svet, nahajam v spodbudi »da sem« in torej hočem biti, poroštvo, da smo in hočemo biti kot ljudstvo in človeštvo sveta vsej temi in nič navkljub. Samo v tveganju iz oči v oči z ničem smrti pa je mogoče tako biti, vse drugo je beg in nadomestek, bergla.

Toda kolikor je načinov moje (naše) biti, toliko je načinov smrti in tudi samomorov. Prvi in najusodnejši samomor je opustitev prej opisanega načina biti, njegova neznosnost. Zadnje je obesiti se fizično na vrh. Prvi samomor pa ni usoden le za posameznika, temveč tudi za domače ljudstvo in navsezadnje tudi za človeštvo, zakaj en sam svet, en sam človekov čas je, en sam človekov prostor je.

Samo iz opisane dimenzije dobivajo svoj mali »delež smisla« tudi dela, ki sestavljajo našo revijo. Samo od tod ima trud za ohranitev revije kot možnost posredovanja, tj. komunikacije med ljudmi, svoj smisel – še posebno pri nas. Samo v komunikativni človeški medsebojnosti namreč šele postajamo in smo ljudje, nikakor pa ne v nekomunikativni samozaprtoosti.

Pesnika **Francija Zagoričnika**, ki je kot zadnji sodeloval pri jubilejnih razmišljanjih revije, nisem nikoli čisto dobro razumel, deloma zato, ker sem bil vzgojen v klasičnem pojmovanju poezije, deloma zaradi mišljenja, ki ga nisem znal uvrstiti v noben znani sistem, sem pa razloge vedno iskal v sebi. Ne morem ne povzemati ne interpretirati, posredujem kar dobesedni citat njegovega prispevka:

Problemi. Ali so *Problemi* tisti pisani balončki, ki se vzdigujejo v nebo in v neki višini popokajo, ali so to takšni mehurčki? V čem je njihova rešljivost, čemu so potrebni? In mogoče, ali so potrebni zato, ker so potrebni, da bi bili kakšno nadomestilo, za kaj? Da bi rabili kateremu videzu, pod katerim bi se dokopali do katerega novega, še ne poklicanega. Namreč, ali so sploh, ali niso pač neka revija za kulturo in vprašanja, ki jih vseh naslov ne obeta, ali so samo velik naslov, ki je velik samo po svoji postavitvi, se pa vztrajno izmika pomenu svoje naslovnosti v neko naključno določeno kombinacijo, pele-mele naključnih posameznosti? Kam jo vodi, kateri kaotični duh kompromisarstva in mešetarjenja? Tako uspešno, da lahko daleč preživi prve sodelavce in samo sebe. Mislim na misel, ki je bila izrečena na eni od redakcijskih sej. Da revija verjetno ne more biti kaj, če je že tako dolgo pri življenju. Za hip pripišimo reviji vse njene zaželene in resnične dobre lastnosti.

In se lotimo samega problema problema. Kakšni so problemi teh *Problemov*, koliko so zadostujoči v prostoru zunaj svojega trajanja, koliko niso? Koliko upravičujejo pričakovanja do sebe, koliko se zapirajo pred svojo nemožnostjo, koliko se že vdirajo na svojih utrjih poteh, koliko se konformirajo?

Takšno je bilo stanje našega duha ob petdeseti številki *Problemov*.

Vzporedno z miselnimi tokovi, organizacijskimi in nikoli zadovoljivo rešenimi materialnimi problemi, ob zapletenih medsebojnih odnosih urednikov in sodelavcev, pa je potekal še proces politične spremljave našega delovanja. Ta se je dogajal v krogih našega izdajatelja, CK ZMS, kjer so se leto za letom pojavljali novi ljudje, vsi mlajši od nas, ustanovitelji *Problemov*. Z večjim ali manjšim razumevanjem revialnega delovanja so voz, ki so ga prevzeli od svojih predhodnikov, pustili potiskati naprej, pri tem z večjim ali manjšim nezaupanjem spremljali naše aktivnosti, ki najbrž niso nikoli bile povsem takšne, da jih na njih ne bi nič motilo. Vsak predsednik se je spuščal v diskusije z uredniki in skušal uveljaviti neke svoje poglede, ki bi afirmirali organizacijo. V vsak uredniški odbor so leto za letom delegirali po nekaj svojih članov, nekateri od njih so bili že tudi kaj objavili in so bili odločeni dejavno sodelovati v publicističnem delu revije. Z vsemi smo se kar dobro sporazumevali, dokler smo ostajali pri strokovnih ali pri splošnih, tudi političnih in kulturnih vprašanjih.

Zadrege so nastajale, ko so nam morali posredovati stališča njim nadrejenih forumov v ZK in SZDL. Ker so že imeli za seboj določeno aktivistično prakso, so se znali obnašati politično, v medsebojnih odnosih so zadržali določeno distanco in svojih šefov niso nikoli kompromitirali. Stališča, ki so jih zastopali, so bila vedno njihova osebna stališča in kadar so v resnici bila takšna, so od njih lahko tudi odstopali, niso pa tega mogli storiti, kadar so posredovali stališča drugih.

Izkušnja s predhodnimi revijami, še posebej s tistimi, ki so delovale vzporedno s *Problemi*, so bile tudi za urednike *Problemov* dovolj instruktivne. Zavedali smo se, da se prej ali slej mora nekaj zgoditi, saj delujemo preveč po svoje, premalo povezani s politiko.

Generacijske razlike, ki so nas razdvajale od mladinskega vodstva, so bile že same po sebi vzrok določenih napetosti in kljub temu, da smo se čutili intelektualno suverene in vsak hip pripravljeni dokazati, da o socializmu vemo več od njih, je bilo samo še vprašanje časa, kdaj in kakšen vzvod bodo uporabili, da si nas podredijo oziroma da nas odstranijo. Ko je bil predsednik mladinskega komiteja Tone Florjančič, s katerim sva bila znanca že od prej, mi je večkrat omenil, da nas bo treba zamenjati, vendar za takšno zahtevo ni imel nobenih argumentov, temveč je bilo mogoče sklepati, da je tako bilo sklenjeno nekje drugje. Njegove zahteve tudi niso bila tako urgentne, da bi bili poskušali kaj storiti v naglici. S časom pa se tako in tako marsikaj spremeni, tudi njegov mandat se je bližal koncu in obstajala je možnost, da bo z novim predsednikom ost pritiska otopela ali se celo izgubila.

Novi predsednik pa se z nami o tem sploh ni poskušal pogovarjati, ni si vzel časa za to, temveč je našo zamenjavo kar organiziral in izpeljal.

Prejšnji predsednik in tudi nekateri drugi so nam že poprej omenjali, da bo treba k sodelovanju v reviji povabiti mlajše, študente in dijake, ki jim je izdajatelj tudi dolžan zagotoviti možnost publicističnega in literarnega delovanja. Uredniki smo takšna prizadevanja lahko le odobraval, saj tudi sami nismo delali nič drugega, kot revijo odpirali vsem zainteresiranim za sodelovanje.

Ker je zbor sodelavcev vsako leto znova volil uredniški odbor ter glavnega in odgovornega urednika, pretenzije posameznika, prav tako tudi moje, niso segale čez ta okvir. Njihove zahteve nisem štel za osebno diskvalifikacijo. Sodelavci bi o tem zlahka presodili sami, če bi šlo le za uveljavljanje demokratičnega mehanizma volitev, in ne za potitično zahtevo, kjer cekajevci ne bi imeli zagotovila, da jim bo zbor sodelavcev pripravljen prisluhniti, temveč bi moral s svojo kooperativnostjo sam zagotoviti, da do moje ponovne izvolitve ne pride. Ker na politično kariero nisem računal, v sebi nisem našel razloga, da bi jim to uslugo tudi storil.

Izdajatelj revije je po ustaljenem postopku sam sklical zbor sodelavcev, ne da bi obstoječe uredništvo obvestil o svojih namerah in konceptih. Na zboru sodelavcev se je pojavila množica, kar polna dvoranica, kar se dotlej še ni zgodilo, mladih ljudi, potencialnih bodočih sodelavcev revije, med njimi pa razen urednikov ni bilo nobenega od sodelavcev, ki so vsa leta s svojimi deli polnili in oblikovali revijo. Preprosto jih na zbor sodelavcev niso povabili.

Na dnevnem redu ni bilo nikakršne razprave, kot je bilo to običajno vsa leta poprej, na kateri bi ocenili dosežke, dobre in šibke strani revije in iskali načine za bogatitev njenega delovanja. Nobene razprave o estetskih in idejnih vprašanjih kot pretekla leta, ideološkega konteksta nenadoma ni bilo nikjer več, nikakršnih dilem, kaj je bolj in kaj manj socialistično, kaj je napredno in kaj reakcionarno.

Predstavnik izdajatelja je predlagal nov uredniški odbor in navzoči so njegov predlog brez razprave in brez dodatnih utemeljevanj, potrdili z dvigom rok.

V novi uredniški odbor je bilo izvoljenih pet dotedanjih članov: Milan Pintar (novi glavni urednik), Mitja Rotovnik (novi odgovorni urednik), Marko Kerševan, Lado Kralj, Ivo Urbančič in Franci Zagoričnik. Novi člani uredništva so postali: Iztok Geister, Niko Grafenauer, Spomenka Hribar, Ivan Hvala, Dušan Jovanović, Taras Kermauner, Andrej Medved, Rastko Močnik, Marjan Tavčar in Saša Vegri. Od prejšnjih članov uredniškega odbora nismo bili izvoljeni (tudi ne predlagani, na sestanku sploh ne omenjeni, vendar prisotni) Božidar Debenjak, Janez Dokler in pisec tega pregleda, zadnji trije iz skupine, ki je *Probleme* ustanovila in jih vsa leta obstoja tudi pomagala urejati.

Če me spomin ne vara, večina članov novega uredniškega odbora na izvolitvi ni bila prisotna, verjetno so svoj pristanek na sodelovanje izrekli

že prej. Že na prvi pogled je bilo očitno, da razlogi, ki so jih predstavniki izdajatelja predhodno navajali kot utemeljitev za spremembe, niso bili uresničeni. Od članov novega uredništva so bili vsaj trije starejši od izločenih ustanoviteljev revije. Večina članov je že sodelovala v ukinjenih *Perspektivah*, novi, mladi, ki naj bi jim bila revija prvenstveno namenjena, pa so bili kvečjemu trije, vsi praktično brez opaženih objavljenih del. Brez publicistične prakse so bili tudi predstavniki izdajatelja. Aktivistični element nikoli poprej ni bil na tako nizkem intelektualnem nivoju, je pa bil politično uspešen, uspelo mu je, kar ni uspelo njihovim predhodnikom. Uresničili so napoved Staneta Kavčiča: »Sta samo dve poti, s Partijo ali proti njej.« To pot so partiji priskočili na pomoč kar pripadniki kritične generacije, ki tega v petintridesetih letih še niso uspeli zadovoljivo pojasniti, pravzaprav tudi priznati ne. (Če bi verjeli Petru Božiču, so to storili zato, ker so vodstvo Partije prevzeli ljudje, ki so imeli za kritično generacijo in njena stališča polno razumevanje. Če bi bilo to res, kar pa bi bilo treba še dokazati, bi morali vso našo zgodovino šestdesetih, sedemdesetih in osemdesetih let napisati znova.)

Ko sem odhajal proti svojemu stanovanju, je bila jasna, še kar hladna noč. V sebi sem čutil sproščeno olajšanje. Obdobje *Problemov* se je za njihove ustanovitelje končalo. In zavedal sem se, da rezultati, ki smo jih dosegli, niso bili vredni naporov, ki smo jih vanje vložili. V tem obdobju sem napisal tudi dva romana: *Od tu dalje* ter *Onkraj in še dlje*. In dve »drami«: *Termopile* in *Aleksander Veliki*, pa tudi nekaj krajših besedil, ki jih še nisem pozabil: *Prebivalcem cirkusa*, *Pismo Akademiji*, *Stolp v Babilonu...* Ob prelomnih dogodkih, kot je bilo slovo od *Problemov*, so moje knjige še vedno stale na polici in omenjena kratka besedila avtentično pojasnjujejo, kakšen je bil moj dejanski odnos do oblasti, do kulture in njenih institucij, do sveta nasploh.

S pravkar doživetim se na poti domov (in tudi kasneje) nisem obremenjeval. Vedel sem, dame na Komni čakajo prijatelji in bleščeče, snežne planjave. Vstati bo treba ob štirih in odhiteti na avtobus.

Pripombe pod črto

Pregled števil, ki jih je v letu 1968 uredilo novo uredništvo (kakor tudi naslednjih letnikov) pokaže, da se s spremembo uredništva revija ni zaprla samo njenim ustanoviteljem, kar bi bilo iz »načelnih« razlogov še nekako razumljivo, temveč tudi vsem »avtohtonim« sodelavcem *Problemov* (glej seznam na strani 51) in, samoumevno, tudi vsem tistim, ki so zadnja leta predstavljali strokovno jedro revije in med katerimi je bilo vsaj deset vidnih predavateljev s filozofske fakultete in strokovnjakov z drugih področij. Velika večina tu omenjenih se v reviji sploh ni nikoli več pojavila. Iz objavljenega gradiva je docela razvidno, da so že v prvi številki, ki jo je uredilo novo uredništvo, prevladali bivši sodelavci *Perspektiv* in nekaj

mlajših za stalno priključenih tej skupini. Od bivših urednikov, ki so bili odstranjeni iz uredništva *Naše sodobnosti* in bivših sodelavcev te revije, ki so se z odstranjenimi solidarizirali na ta način, da v *Naši sodobnosti* niso več objavljali, je v novih *Problemih* objavljala le Dušan Pirjevec.

Zanimalo me je, zdaj, se razume, ne takrat, ali je opisani »obrat« *Problemov* zapustil kakšno publicistično sled v reviji sami, v dnevnem tisku ali v drugih periodičnih publikacijah na Slovenskem. Ne, nobenega sledu v tej smeri nisem odkril, nobenega poskusa zunanje ocene tega pojava. Iz tega bi smeli sklepati, da kulturna in siceršnja javnost političnega posega v revijo sploh nista opazili, ali celo več, da sta se z njim povsem solidarizirali? Če je izključenim kdo privoščil, da nismo več imeli možnosti komunicirati z javnostjo ali če se je kdo slučajno zgražal nad nedemokracijskosti politike in oportinizmom bivših perspektivašev, ki so manipulacijo podprli in ob tem niso zmogli nobene solidarnostne geste, podobne tistim, ki so jih bili deležni sami, ko so izgubili *Perspektive*, je to počel zelo prikrito in v ozkem zasebnem krogu, saj nič od tega ni pricurjalo v javnost, v tedanjem tisku sploh nisem zasledil nobenega odziva.

Je pa uredništvo ali morda samo eden od urednikov že v prvi številki, ki je prišla v javnost pod novim vodstvom, objavil nekakšen komentar, brez naslova in brez podpisa, o revialni situaciji na Slovenskem, kjer je nekaj stavkov namenjenih tudi *Problemom*, ne da bi bili zadnji dogodki okrog njih kakorkoli problematizirani. Je pa to pisanje mogoče razumeti kot posredno opravičevanje tega, kar se je zgodilo.

Omenjeni zapis se začne z ugotovitvijo, da se je v slovenskem revialnem življenju nakopičila vrsta vprašanj, glede katerih je treba odpreti javno razpravo in zanje čimprej najti ustrezne rešitve. Veliko dejstev je, ki pričajo, da obstoječe revije tako ali drugače ne zadostujejo več, oziroma da naše revialno življenje ni organizirano tako, da bi ustrezalo resničnim potrebam tistega našega duhovnega snovanja, ki se more in mora izražati ravno preko revij. Dokaz za to so najprej tiste pobude, ki se uresničujejo v obliki zasnutkov novih revij zunaj uradno organiziranega revialnega življenja, kot na primer *Objave* in *Artes*, in ki se ne bodo mogle zadovoljiti s sedanjimi možnostmi, marveč bodo prej ali slej zahtevale sebi primerni in enakopravni položaj znotraj rednega periodičnega tiska. Temu je treba dodati javnosti že dalj časa znano zahtevo po reviji *Katalog*, ki je zasnovana na jasno izraženi in v sebi skladni koncepciji, zaradi česar bo nadaljnje blokiranje ustvarjalnih možnosti, ki so zbrane okrog *Kataloga*, moralo dobiti značaj in pomen administrativnega nasilja. Nič manj neznane niso težave in vprašanja, s katerimi se nenehno spopadata naša sociologija in filozofija, saj vsi vemo, da kljub izhajanju *Moderne organizacije* nimata na Slovenskem dovolj možnosti za publiciranje. In nazadnje je znano, da sedanje razmere v revialnem življenju do takšne mere blokirajo določeno število kulturnih delavcev, da se zelo redko ali pa sploh ne oglašajo v

izhajajočih revijah, kar pomeni, da se ne morejo sebi, svojim možnostim in pravicam primerno udeleževati naravnega kulturnega življenja, zaradi česar je docela razumljivo, da so začeli iskati možnosti za posebno revijo.

Takšno stanje povzroča najprej nepotrebne in neplodne napetosti v samem kulturnem občestvu, poraja maščevalne? težnje, onemogoča pregledno strukturiranje kulturnega prostora, iz česar se utegnejo roditi neustrezne ocene in sumničenja, ki so lahko samo podlaga za administrativno manipuliranje in zato vzrok za nenehno obnavljanje medsebojne blokade. Precejšen del zdaj aktualnih vprašanj ima svoje izvore tudi v neposredni preteklosti, se pravi med drugim tudi v likvidaciji *Perspektiv* in nekdanjega uredništva *Naše sodobnosti*. Vendar to nikakor ne pomeni, da je sedanja problematika nekakšna mehanična obnovitev nekdanjega konflikta in da mora razprava o trenutnem položaju in sedanji neustreznosti potekati v okviru nekdanjih dilem in na podlagi prejšnjih ocen in meril. Prizadevanje za razrešitev današnjih vprašanj ni in ne more biti prizadevanje za revizijo prejšnjih sporov in odločitev. Spremenila se je že sama splošna situacija, razen tega pa je treba upoštevati še nekatera čisto konkretna dejstva. Po letu 1964 je dobilo naše revialno življenje čisto posebne oblike in razsežnosti, ki so bile nujna posledica takratnega spora in njegove razrešitve. Zato je naravno, da se neustreznost današnje organizacije revialnega tiska najjasneje kaže ravno v luči novih pobud, v luči tega, kar se je po letu 1964 na novo porodilo in kar tudi odpira takšno možnost za preureditev revialnega tiska, ki odločno presega dileme in spore. To je razvidno zlasti iz tistih iniciativ, ki hočejo v organizaciji revianega tiska uveljaviti predvsem diferenciacijo po strokah oziroma po področjih, se zavzemajo za specializirane revije in skušajo najti takšne oblike revialnega delovanja, da bi delo, misel in poezija ne postajali takoj in sproti instrument interesov grup in žrtve spopadov med grupami.

Takšne pobude so povzročile tudi spremembe v načinu urejanja *Problemov*, ki se s tem oddaljujejo od tradicionalnega tipa slovenske splošno kulturne revije. *Problemi* se s tem odpovedujejo vlogi, ki so jo opravljali v zadnjih letih. Po likvidaciji *Perspektiv* in zamenjavi uredništva *Naše sodobnosti* so morali *Problemi* predvsem omogočati publiciranje vsem tistim, ki so ostali brez pravega publicističnega središča. S tem so ohranjali kontinuiteto naše kulturne rasti, hkrati pa so omogočali razvoj in afirmacijo novih tvornih moči, ki bi po vsej pravici morale dobiti lastno glasilo, a jim to spričo posebnih razmer ni bilo dano. Revija se je morala slednjič znajti v docela nemogočem položaju, začela se je spreminjati v nekakšno paliativno ustanovo, ki naj bo na razpolago vsem, ki nimajo druge možnosti. Začela je izgubljati svojo fiziognomijo, notranjo dinamiko in lastno tvornost. Stalni pritisk novih potreb je povzročil, da se je znašla v nekakšnem začaranem krogu: hotela je biti na razpolago vsem živim potrebam, ko pa so se te pobude hkrati pojavljale v reviji, so druga drugo

blokirale, tako da se nobena ni mogla do kraja izraziti. Novi način urejanja omogoča, da imajo posamezne stroke na razpolago posebno številko, kot relativno samostojen organizem, kar je z ozirom na prejšnje stanje sicer določen napredek, vendar ne more pomeniti trajne rešitve. Dokler bo ostal splošni položaj revialnega tiska nespremenjen, bodo morali *Problemi* opravljati več med seboj nezdružljivih funkcij in ne bodo mogli zares zadoščati nobeni izmed ustvarjalnih pobud, ki se v to revijo zatekajo. Zato je možno reči, da tudi to, kar že eksistira, ne more uspešno izvrševati svojih nalog. Gre za to, kako doseči, da bo revialni tisk res opravljal to, kar mu je naloženo.

Samo ena zares učinkovita možnost je: omogočiti nove revije, pa čeprav ne bodo dosegle častitljive starosti kakšnega *Ljubljanskega zvona*. S tem pa je hkrati povedano tudi to, da se je vendarle potrebno že enkrat odpovedati starim predstavam o ustroju, pomenu in načinu delovanja revij. Periodičnega tiska torej ni več mogoče organizirati po vzorcu preteklosti, tudi ne na podlagi meril, ki smo jih podedovali od 19. stoletja. Nobenega smisla ne bi imelo, ko bi skušali razmere v slovenskem revialnem tisku urejati mimo iniciativ, ki so se že izpričale, ali ko bi hoteli z nenaravnimi fuzijami zamegliti njihovo izvirnost in svojstvenost. Zaradi tega uredništvo *Problemov* najodločneje podpira vse znane pobude za nove revije. Pri tem posebej opozarja, da nikakor ni mogoče, da se ne bi uredil položaj *Objav* in *Artes* ali da ne bi bilo omogočeno izhajanje *Kataloga*.

Tako je torej novo uredništvo *Problemov* artikuliralo nove razmere v slovenskem revialnem tisku. In v kakšnem odnosu so bila ta stališča z dejanskimi možnostmi?

Na splošno rečeno so bila stališča v celoti izmišljena in zavajajoča. Njihov glavni namen je bil prikriti nemoralno dejstvo, da se je skupina iz bivših *Perspektiv* s pomočjo političnih manipulatorjev dokopala do revije tako, da je iz nje izrinila in s tem publicistično onemogočila skupino, ki je revijo ustanovila, šest let polnila z izbranim gradivom, ki je bilo v tistem času strokovno in umetniško relevantno in večinoma v kritičnem odnosu do obstoječega sveta.

Zavzemanje za nove revije je bilo povsem platonično in iluzorno. V to ni mogel verjeti nihče, ki je imel vsaj malo stika s slovensko kulturno-politično realnostjo. In zakaj oni, ki revije obljublajo drugim, niso najprej sami ustanovili revijo, ki bi ustrezala njihovim intencijam, ampak so se morali za zadovoljevanje svojih potreb polastiti skropucala kakršno so bili *Problemi*, ki po njihovi lastni oceni že dotlej niso mogli opravljati naloge, ki jim je bila naložena in tudi sami niso videli nobene možnosti, da bi jo lahko opravljali v prihodnje, saj prav zato različne interesne skupine napotujejo na samostojne revije, ki se bodo organizirale oziroma bodo delovale po principih strok?

Tematske številke velikodušno ponujajo interesantom, hkrati pa to možnost že zapirajo, saj so možnosti *Problemov* prostorsko omejene. Zavestno se odrekajo možnosti, da bi nudili pomoč tistim, ki so ostali brez publicističnega središča in jih vljudno napotujejo na lastne revije.

Značilnost obravnavane izjave je tudi pomiritev z birokracijo. Kar je bilo je bilo, starih ran ne kaže odpirati, splošna situacija je popolnoma drugačna kot je bila poprej. V čem je drugačna, razen v tem, da so spet dobili določene privilegije, ne povedo. Odpovedujejo se splošnim družbenim temam in obljublajo, da delo, misel in poezija ne bodo več instrument spopadov med grupami, torej tudi z grupo na oblasti ne. Dileme in spori so preseženi. Oni tudi vedo, kaj je naloženo revialnemu tisku in pozivajo k odpovedi starim predstavam, torej družbenemu angažmaju revij in njihovih sodelavcev. Še en dokaz več, da v primarnem interesu te skupine nista bili umetnost in misel, temveč politika. Izkušnje s *Perspektivami* so jih naučile politične ponižnosti. Če bodo konstruktivni, lahko še marsikaj pričakujejo.

Deklarirana nekofliktnost jih je zbližala z novo generacijo »politikov«, ki jim je politika vse bolj postajala pragmatična dejavnost. Načelna opozicija bi lahko majala njihov osvojeni položaj, zato so se odpovedovali razsodniški funkciji na vseh področjih, ki za njihovo vladujočo pozicijo niso bila pomembna. Promovirala je v stroko orientirane posameznike, če ti v nobenem pogledu niso tekmovali z njihovo »stroko vseh strok« – politiko. Pravzaprav je bil to tudi prispevek k splošnemu napredku naše družbe. Ideologijo so klicali v igro le še v skrajni potrebi, zlasti če so to zahtevali starejši tovariši.

Nastopanje novega uredništva v interesu raznih iniciativ, *Artes*, *Objav*, *Kataloga* ipd. je pomenilo le zamegljevanje resničnih razmerij med revijo in oblastjo, med skupino v sedlu in skupinami, ki so se po takem položaju lahko le nemočno ozirale. Dosegle ga niso nikoli. Tudi zato ne, ker so bile objektivno šibke, maloštevilne. Tudi če bi jim kdo v resnici poskušal ustreči, bi na Slovenskem lahko začelo delovati na desetine novih revij. Sredstva za kulturo pa so bila vedno v nasprotnem sorazmerju z željami in potrebami.

Nadaljnja revialna praksa je dokazala, da se nobena od napovedanih iniciativ ni mogla izoblikovati v novo revijo. Vsaka nova revija je na Slovenskem nastala le mukoma, po dolgoletnih naprežanjih. Primer: *Nova revija*. V *Problemih* je bilo nekaj poskusov tematiziranja problematike in njihove delitve po strokah. Toda v naših razmerah ti poskusi niso mogli nadomestiti revije splošnega tipa. Za strokovna glasila pa so poskrbele stroke same: slavisti, umetnostni zgodovinarji, filozofi in sociologi, zgodovinarji, itd... Toda strokovnost teh revij je hkrati omejevala tudi možno število bralcev. Obljube uredništva *Problemov* so bile ali zavajanje ali neznanje. Revije splošnega tipa tudi v naslednjih letih niso presegli. Tudi tedaj ne, ko so se razcepili v *Probleme-literatura* in v *Probleme-publicistika*.

Se je pa medtem zgodil tudi splošni premik v kulturni zavesti. Nove generacije so se vse bolj oddaljevale od družbenega angažmaja in se vse bolj posvečale estetskim razsežnostim umetnosti oziroma «umetniškega» delovanja. Tudi umetnost sama je vse bolj postajala igra, vse bolj je le raziskovala svoje možnosti in se vedno bolj oddaljevala od socialne problematike. Konflikt med kulturo in politiko, med umetnostjo in vladanjem je izginjal. Umetnost je začela dobivati svoje tržišče. Vendar je to že druga zgodba.

O tem, kdo je bil pravi in resnični nosilec družbenega razvoja, še nimamo definitivnih analiz. Situacija je podobna kot pri slovenski osamosvojitvi. Vse polno jih je, ki imajo zasluge zanjo, za posledice, ki so iz tega nastale, pa so krivi drugi.

Perspektive in v nadaljevanju *Nova revija* oziroma interesne skupine, ki so delovale v njihovem okrilju, si prisvajajo velike zasluge v boju proti socialističnemu birokratizmu, v boju za demokracijo in pluralno družbo. O tem prirejajo simpozije in pišejo knjige. Člani teh skupin so svoje zasluge za družbeni napredek opisali in objavili tudi že po trikrat. Očitno čutijo potrebo svojo »resnico« ponavljati vedno znova, v skladu s starim propagandističnim geslom, da z večkratnim ponavljanjem vendarle dosežejo takšno predstavo o preteklosti, kakršno si želijo. Toda slovenska družba je bila vedno polivalentna in pluralistična. Nove ideje so nastajale iz protislovij starih, tudi tam in tudi takrat, ko jih kdo ni pričakoval, tudi takrat, ko jih kulturniki nismo zmogli videti in priznati. Tako kot vedno v zgodovini, tudi zdaj prisvajanje zaslug za družbeni razvoj, monopoliziranje določenih družbenih procesov služi utrjevanju lastne družbene pozicije. Nekdanji borci za demokracijo so postali najbolj organizirani monopolisti na malodane vseh področjih kulturnega delovanja. Postali so paradržavna organizacija z monopolom na razpoložljivih družbenih, zdaj proračunskih, sredstvih. Očitno je zadnji cilj vedno materialen. V kapitalističnem sistemu je to legalno in legitimno. Preteklost pa pripada norcem in idealom, za katere so se borili.

PROSTOR IN ČAS

Izrinjeni iz revij – združite se!

Nedostopnost revij je bila očitno travma, s katero se prizadeti nismo mogli sprijazniti. Izročilo, da procesi, pomembni za nacionalno kulturo in celo za politiko, na Slovenskem potekajo predvsem v revijah, je bilo iz časov med vojnama še živo. Poleg tega pa se marsikdo tudi ni hotel odpovedati možnosti, da se od časa do časa oglasi v javnosti in pove svoje mnenje o nekem kulturnem ali družbenem pojavu. Nenazadnje je bila kultura prostor, v katerem je bilo posredno mogoče komunicirati tudi s politiko, ne da bi moral pristajati na zarotitvene obrazce, prek katerih se je udejanjala politika sama. Deklarirani procesi demokratizacije pa so v nas vzbujali tudi občutke egalitarizma. Zakaj tisto, kar je dostopno nekaterim, ne bi bilo dostopno tudi drugim?

Politične manipulacije, nenačelna »uporaba« in zloraba samoupravnih principov pa so že same po sebi vzbujale potrebo po zoperstavljanju in vztrajanju na izhodiščih, ki jih je začrtala politika sama, nikoli pa ne tudi do konca spoštovala. Zamisel za novo revijo se je najbrž porajala hkrati na različnih koncih in iz bivšega uredništva *Problemov* smo vsaj trije prepričani, da smo bili začetniki teh prizadevanj. Najbrž ima vsak od nas svoj prav, ideja je bila v zraku in njeni organizacijski zametki so skoraj istočasno začeli nastajati na več koncih že jeseni leta 1968, komaj nekaj mesecev po »čiščenju« uredništva *Problemov*.

Revija *Prostor in čas* je nastaja iz nič in brez političnih botrov. V ožjem krogu smo sestavili izjavo za javnost in v njej utemeljili zahtevo po novi reviji. Na izjavo smo zbrali 62 podpisov znanih kulturnih delavcev, potencialnih sodelavcev bodoče revije. Njihov seznam, kolikor mi je znano, ni ohranjen, domnevam pa, da so na njem prevladovali bivši sodelavci *Naše sodobnosti*. Vsekakor je bil dovolj reprezentativen in ga je bilo v kvalitativnem pogledu mogoče brez zadrege primerjati s krogom sodelujočih pri katerikoli delujoči slovenski reviji. To je bil temeljni kamen, ki ga ni bilo mogoče obiti, niti ga potihem spraviti s poti.

Začasno streho je reviji ponudil Jože Šteh, direktor Prosветnega servisa, Janezu Gradišniku pa je šlo na roke Društvo inženirjev in tehnikov, kjer so bili pogoji za seje uredništva in sestanke sodelavcev bolj primerni. Rojstvo revije je dobrohotno podprl tudi prof. Jože Košar, tedaj direktor Založbe Obzorja v Mariboru. Ta podpora je bila dobrodošla, saj bi v Ljubljani, na očeh slovenske politike, le s težavo našli izdajatelja. Izdajatelj

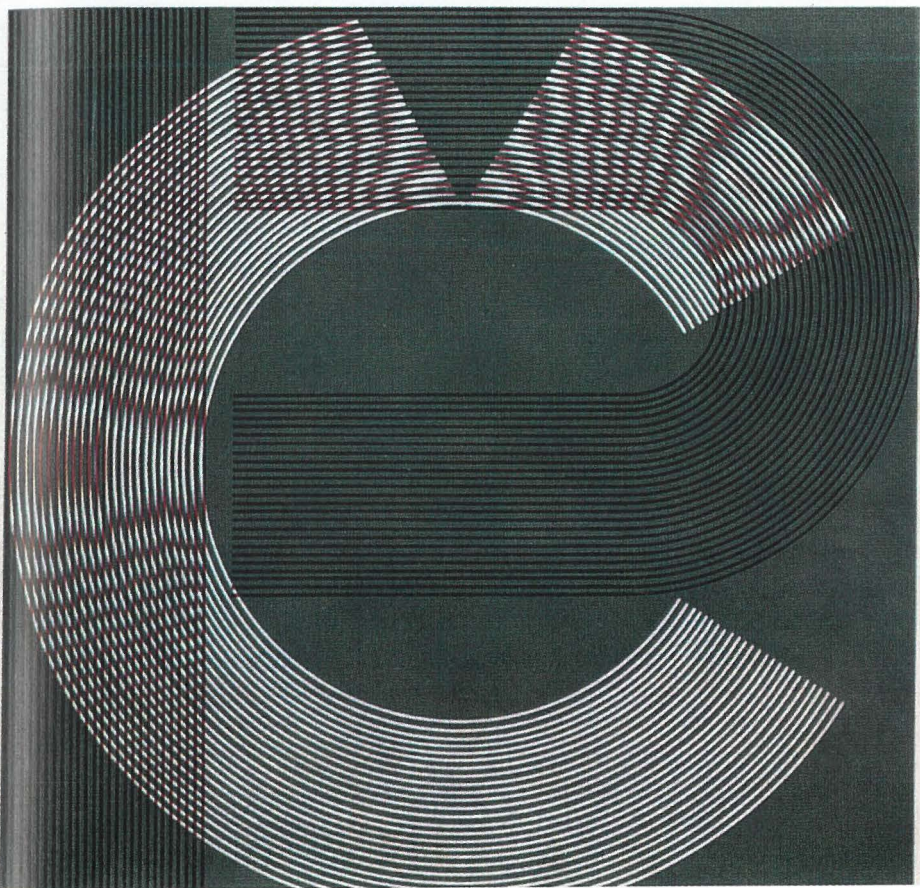
O narodnosti pišejo: Vl. Kavčič,
A. Slodnjak in Fr. Vodnik
D. Ahačič: O gledališki krizi
Pesmi Božidarja Lakote
O de Gaulle kot državniku in pisatelju
O marksistih in kristjanih na nekaj kongresih

revija
za kulturna
in družbena
vprašanja

1971/leto III.

1/2

prostor
in
čas

pa je bil v tedanjih pogojih poslovanja nujen. Zagotavljal je administrativni del poslovanje, naročal in plačeval je tiskarske in druge storitve, vodil evidenco naročnikov in v skladu za pospeševanje založništva nastopal kot predlagatelj subvencije, zagotavljal je ažurno in neprekinjeno plačevanje računov tudi v primeru, ko subvencija ne bi zadoščala za kritje nastalih stroškov. Prof. Košar je novi reviji zagotovil tudi finančno podporo založbe.

Ko je sklad za pospeševanje založništva reviji odobril 120. 000 dinarjev subvencije, je kazalo, da bo s tem denarjem, z zbrano naročnino, oglasi in prispevki posameznikov v letu 1969, od maja do decembra, mogoče izdati šest števil, ki po obsegu sicer niso bile dvojne, so pa vsaj številčno kompletirale letnik z dvanajstimi številkami, v skupnem obsegu 568 strani.

Prva številka *Prostora in časa* je bila razposlana na 1700 naslovov, z naslednjimi številkami pa se je naklada povečala še za nekaj sto izvodov in se v nadaljevanju ni bistveno spreminjala. Seznam potencialnih naročnikov je bil skrbno sestavljen s sodelovanjem ustanoviteljev revije in delavcev Založbe Obzorja.

V kazalu prvega letnika revije je natisnjeno, da revijo v imenu dvainšestdesetih ustanoviteljev izdaja izdajateljski svet, ki ga sestavljajo Božidar Debenjak, Ervin Fritz, Janez Gradišnik, Vladimir Kavčič, Edvard Kocbek, Lino Legiša, Anton Slodnjak, Lojze Ude, Jože Udovič, France Vodnik in Fran Zwitter. Uredniški odbor pa so sestavljali Božidar Debenjak, Janez Dokler, Ervin Fritz, Janez Gradišnik (glavni urednik), Vladimir Kavčič (odgovorni urednik), Vital Klabus, Ivan Sedej, Jože Snoj in Nace Šumi. Prvo številko je uredil začasni uredniški odbor, ki so ga sestavljali Janez Dokler, Janez Gradišnik (glavni urednik), Vladimir Kavčič (odgovorni urednik), Vital Klabus, Jože Snoj in Nace Šumi. S št. 2-3 se je uredniški odbor dopolnil do sestave, ki je veljala za ves letnik.

Vlogo glavnega urednika smo zaupali Janezu Gradišniku, ki je med pripravami za ustanovitev revije opravil največ dela, s svojo nazorsko širino in tolerantnim obnašanjem pa je zagotavljal, da bo uspešen mediator tako med sodelavci revije kot tudi v zvezah z zunanjim svetom. Kot svoboden prevajalec si je za delo pri reviji lahko vzel tudi čas, ki je za to potreben.

Meni je pripadlo mesto odgovornega urednika, najbrž tudi zato, ker sem bil diplomirani pravnik, odgovorni urednik pa mora svojo vlogo opravljati predvsem v pravno spornih situacijah. Dotedanje izkušnje so kazale, da pravnih zapletov praktično ni, konflikti so bili predvsem politični. Souredniki, člani sveta in ustanovitelji so mi zagotavljali ugledno družbo in svojevrstno potrditev dotedanjega dela, ki sem ga opravil v uredništvu *Mladih potov* in *Problemov* pa tudi z drugim javnim delovanjem. Vsi so bili uveljavljeni javni delavci in prav pri nikomer nisem zasledil

kakršnihkoli političnih ambicij. Vedel sem, da so nekateri med njimi verni, in se hkrati zavedal, da je to del tistega intimnega sveta, ki ga nosi v sebi vsakdo izmed nas, da pa se združujemo in sodelujemo zaradi skupnih spoznanj in zaradi ciljev, ki so nam vsem skupni. Z največjo mero spoštljivosti in z resničnim interesom sem vselej rad prisluhnil njihovim stališčem. S posebno radovednostjo sem čakal na srečanje s Kocbekom, saj dotlej še nisem imel priložnosti, da bi ga osebno spoznal. V tem pregledu mu bom prej ali slej moral posvetiti nekaj strani, saj je pri *Prostoru in času* odigral vlogo, ki si je ni sam izbral, pa tudi zato, da ob vsem, kar smo o njem že slišali, opredelim do njega svoj odnos, razliko od drugih.

Z Gradišnikom sva se dogovorila, da za uvod opiševa vsak svoj pogled na revialno situacijo na Slovenskem in vsak po svoje opredeliva naloge in javno vlogo nove revije. Nič ne de, če bodo najini pogledi različni, prav različnost je tisto, kar naj bi združevalo in nas vse skupaj zavezovalo k iskanju sintez za tista vprašanja, kjer je interes skupen. Pri eminentno estetskih vprašanjih in pri ustvarjalnosti pa je že tako ali tako vsakdo sam izročen svoji usodi, ki smo jo dolžni v čim večji meri spoštovati.

Po naravi stvari je razmišljanje o novi reviji sodilo na uvodno mesto, je pa še zdaj zanimivo najini razmišljanji primerjati med seboj. Gradišnik je uvodoma zapisal, da so bile revije že od nekdaj del tiste kulturne dejavnosti, v katerem se je najočitneje odsevalo kulturno življenje in snovanje kakega naroda. S svojim občasnim izhajanjem so dovolj odmaknjene od vsakdanjega dogajanja, da dajejo čas za oceno dogodkov, na drugi strani pa izhajajo dovolj pogosto, da morejo življenje spremljati iz večje bližine, kot bi to mogle knjižne izdaje. Takšno vlogo pa so revije po osvoboditvi izgubile. Ljudska oblast, ki je zmagovito izšla iz boja, je imela na vseh področjih večjo moč, cilji, ki si jih je zastavljala, pa so bili visoki in težko dosegljivi, ustvaritev socializma, takšnih družbenih razmer, v katerih nihče ne bo izkoriščal sočloveka. Takšne cilje je mogla uresničiti le odločna, če je treba tudi brezobzirna politika. Zaradi uspeha nujnih gospodarskih in družbenih ukrepov je bilo politiki vse drugo, tudi kultura, podrejeno.

Kultura, če hoče biti res kultura, ne more drugega kot gnati se za svojimi avtonomnimi cilji. V prepričanju politike se je že od vsega začetka skrivala usodna zmota. Manjkalo ji je spoznanje, da je vsaka dejavnost na svojem področju avtonomna. V tem temeljnem nesporazumu je kal poznejših sporov in spopadov. Kulturni delavec ne more vedno služiti dvema gospodarjema, prva mu mora biti vedno kultura. Pri tem prav lahko ravna enostransko, postavlja svoje področje pred vsa druga, čeprav je lahko škoda na drugih področjih večja od koristi, dosežene na kulturnem. Dostikrat je ravnala napačno tudi politika, ker je v kulturnih delavcih videla le samovoljo, sebičnost in zaverovanost vase. Skoraj vedno je bila prej pripravljena udariti po umetniku, kot pa izprašati si vest in verjeti, da

bi utegnila biti krivda za spopad na obeh straneh. Miniti je moralo veliko let, da je politiki postala domača tudi misel o avtonomnosti raznih področij in pričakovati je, da bo kulturi priznana njena polna avtonomnost.

Breme preteklih sporov so nosili predvsem mladi rodovi. Znana je usoda *Mladinske revije*, *Besede*, *Revije 57*, po nekaj letih izhajanja je bil vsak tak poskus ustavljen in zatrt. Politika v protestnih dejanjih mladih ni videla signala, da je nekaj storila napačno, ampak je rajši uporabila silo in mladim zamašila usta. Tako so nastale *Perspektive*, pri katerih pa so bili kulturni vidiki prepleteni z nekaterimi političnimi in treba se je bilo postaviti proti svojevoljnemu poseganju politike na kulturno področje. Namesto politične diskvalifikacije sodelavcev in ustavitve revije bi bilo treba najti druge, ustrežnejše ukrepe, ki bi bili politične nagibe, kolikor jih je bilo, ločili od kulturnih in jih obravnavali posebej, v kulturnem območju pa pustili pri miru tisto, kar je vredno, da živi naprej. Od tod protesti drugih kulturnikov ob nasilni ukinitvi *Perspektiv*, ki jih politika ni razumela, saj se ji je zdelo, da so se včerajšnji nasprotniki na vsem lepem znašli na isti črti. V resnici pa so tisti, ki so ugovarjali ustavitvi *Perspektiv*, še vedno zavračali vse tisto, kar se jim je v reviji ves čas zdelo napačno, ugovarjali pa so načinu reševanja spora med kulturo in politiko, ker je bil s tem ustvarjen le še nov precedens za vse naslednje primere.

Naslednji udarec te vrste je doletel *Našo sodobnost*, ko se je iz uradne revije razvila v revijo s precejšnjo avtonomnostjo. Revija je postajala prostor srečevanja srednjega in mlajšega rodu in kazalo je, da bo dobila podobno vlogo, kot jo je imela v predvojnem času. Vse več je bilo kritičnih osvetlitev in srednja generacija je vendarle začela plačevati svoj zamujeni dolg v novem prizadevanju za avtonomnost kulture proti politični birokraciji. Kulturni delavci so v tem procesu videli premoč pozitivnega, nekaterim v vodstvu socialistične zveze pa se je moralo zdeti, da prevladuje negativno, in »ustanoviteljica« revije je odstavila uredniški odbor. Ob tem pa se je pokazala tudi nezrelost in slepota precejšnjega dela slovenskih kulturnih delavcev. Zaverovani v svoje skupinske koristi niso videli, da je udarec proti reviji, čeprav v njej ne sodelujejo in ji morda celo nasprotujejo, tudi udarec proti njim samim in so pri tem podprli birokracijo. Zlasti sta pri tem negativno vlogo odigrali vodstvi Pen kluba in Društva slovenskih pisateljev. Namesto, da bi obsodili in odklonili poseganje politike v kulturo, namesto, da bi se vprašanja reševala na ravnini kulture in med kulturnimi delavci samimi, sta pomagali birokraciji uničiti prav tisto, za kar bi se bili morali spustiti v boj. Ob tem klavrnem početju je vse premalo prišlo do izraza stališče drugih kulturnih delavcev, ki so svoj ugovor izrazili s tem, da niso več hoteli sodelovati v *Naši sodobnosti*, ko ji je bilo oktroirano novo uredništvo.

Po teh dogodkih so si nekateri ustvarjalci poiskali prostor drugje, v *Dialogih* in *Problemih*, marsikdo pa takega prostora ni našel in je moral

umolkniti. V dolгих letih spopadov med kulturo in politiko se je takih užaljenih, zagrenjenih ali vsaj razočaranih, molčečih kulturnih delavcev nabralo kar precej. Toliko bolj zaradi čudne poteze, lastne vsemu našemu javnemu življenju, da družba javno ali tiho prizna, da je bila storjena krivica, vendar se žrtvi ne opraviči in krivice javno ne popravi. Tudi prej omenjeni reviji sta potrebovali nekaj časa, da sta se dokopali do stališč, ki so jima omogočala postati streha brezdomnim kulturnim delavcem. *Dialogi* so nekaj časa kazali premalo poguma, ko pa so tega zbrali dovolj, so imeli še vedno premalo prostora in preveč je bilo lokalnih koristi, ki so hotele biti zastopane v reviji, da bi bili mogli zares učinkovito odpreti vrata.

Podobno je šel razvoj pri *Problemih*, ki pa so se »tujim« sodelavcem odprli tako zelo, da so pri tem izgubili svojo podobo in se spremenili v nekakšen magazin, v katerem so bile v nenaravnem sožitju zastopane najrazličnejše miselne in umetnostne smeri, včasih prav nasprotno si med seboj. V uredništvu so se naposled vneli spori, ki so pripeljali najprej do razkola, potem pa po čudnem manevru do koalicije nekaterih zelo ekskluzivnih, avantgardnih smeri s političnim vodstvom, ki ga je zastopal odbor Zveze mladine. Probleme so prevzele nekatere ekskluzivne skupine mladih in revijo zaprle vsem, ki so poprej iskali pri njej zavetja. Znašli so se spet na cesti, skupaj z vsemi tistimi, ki se že prej niso mogli včleniti nikamor. Prej ali slej se je moral oglasiti klic po novi reviji.

Časi so taki, da zaveden razumnik ne more stati nedejavno ob strani, ne da bi se mu prej ali slej vzbudil občutek krivice.

Slovenci kot pripadniki malega naroda imamo tudi svoja še posebna vprašanja. Morda bolj kot drugi čutimo razbitost svojega narodnega življenja na razna področja, ki imajo premalo stikov med seboj, tako da so povezave prerahle celo v tistih panogah znanosti in javne dejavnosti, kjer bi bila nujna velika ubranost in sodelovanje. Ustanovitelj revije *Prostor in čas* se želimo pridružiti skupnemu naporu in si ustvariti torišče, na katerem bomo mogli prispevati svoj delež. Velika skupina, ki so jo zbrala podobna spoznanja in podobne izkušnje, se je nagnila k novi dejavnosti, ki nima prostora v dosedanjih revijah. Slabe izkušnje v povojnem revialnem tisku so nam narekovale ustanovitev revije, ki ne bo imela nobenih varuhov nad seboj, temveč bodo njeni izdajatelji kulturni delavci sami. Misli o samoupravljanju ni mogoče mehanično prenašati v kulturo, razmere v revialnem tisku pa naravnost kličejo po njem. Prepričani smo, da je širok krog kulturnih delavcev, ki misli nositi revijo, zmožen sam presoјati, o čem in kako je treba pisati. Zavedamo se nalog, ki nam jih nalaga naša narodna skupnost in se jih želimo lotevati z vso odgovornostjo. Svoje prispevke bomo merili z merilom kvalitete, kakor smo ga pač zmožni spoznati in uporabljati.

Revija bo odprta vsemu leposlovnemu ustvarjanju, hkrati pa bo skušala spremljati naše kulturno življenje in druga področja, ki so pomembna za

naš družbeni razvoj. Naša pozornost bo obrnjena tudi h kulturnemu življenju bratskih narodov v Jugoslaviji, njihove izkušnje so lahko dragocene tudi za nas. Skušali bomo spremljati tudi kulturno življenje drugod po svetu in v reviji predstavljati pomembne dogodke, ustvarjalce in pojave iz evropskega in svetovnega kulturnega delovanja.

Uredništvo se dobro zaveda, da bo moglo te cilje uresničiti le toliko, kolikor ga bodo pri tem podpirali sodelavci in kolikor bo revija dobila odmev med občinstvom. Tako glavni urednik.

Moj zapis *Zakaj nova revija?* ni bil tako dobrohoten kot Gradišnikov uvod. Odgovarjal sem na situacijo, kakor se je kazala meni. Dejstvo, da je predlog za ustanovitev nove revije podpisalo več kot šestdeset publicistov, znanstvenikov in književnikov, mi je bilo prepričljiv dokaz, da je nova revija potrebna in da lahko bistveno poseže v slovenski revialni tisk. Zavrnil sem pomislek, ki je bil objavljen v *Razgledih*, da je v obstoječih revijah dovolj prostora za vse in postavil pod vprašaj vsestransko odprtost revij, ki jo razglašajo njihovi uredniki, ne da bi hkrati zavzeli stališče do vzrokov, ki so pripeljali do sedanjega stanja. Ob *Perspektivah* ne moremo mimo dejstva, da jim je življenjsko nit pretrgala politika. Ta je sicer botrovala tudi njihovem nastanku, toda v trenutku, ko je revija bolj živo odjeknila v slovenskem prostoru in je nastal položaj, ko bi njeni usmerjevalci morali prevzeti odgovornost za posledice, ki jih morda niso bili niti predvideli, so davek na odkritost in pogum plačali pisci, za revijo bolj obrobne značaja, glavni akterji pa so se umaknili v varno zavetje svojih patronov, sprejeli politično diskvalifikacijo revije, pristali na politično indoktrinacijo kulturne sfere, kajti njihov cilj ni bila kultura, temveč politika. Pesniki in pisatelji, ki v politizaciji revije niso sodelovali, pa so ostali na cesti. Nezaupnica je bila izražena tudi tistim piscem, ki so izražali do *Perspektiv* nesoglasje in imeli do njih kritičen odnos. Kot že večkrat poprej, je politika dala jasno vedeti, da revije niso stvar tistih, ki vanje pišejo, temveč domena politične manipulacije.

Takšno stališče je bilo potrjeno tudi v odnosu do *Sodobnosti*, ko je bila politično diskvalificirana večina sodelavcev, pa tudi vse samoupravne oblike, ki so se bile pri urejanju revije že uveljavile. S političnim aktom je bila reviji vrnjena njena »osrednjost«, z dekretom ji je bilo zagotovljeno najvišje mesto med revijami, zato, da je bilo zadoščeno tako imenovanemu Olimpu – Josipu Vidmarju, Miri Mihelič ter Mateju Boru, itd..

Problemi so ob teh dogodkih sicer bili odprta tribuna, niso pa mogli nadomestiti *Perspektiv* in *Naše sodobnosti*. A tudi tu so nastopili kulturni manipulanti in s pretvezo, da je treba revijo vrniti mladim, iz nje izrinili vse, ki bi lahko zagotavljali kontinuirano odprtost in osmišljanje novega. Politika je pokoketirala z najbolj ekstremnimi strujami v sodobni literaturi, ne zato, ker bi jih želela podpreti, temveč zato, da se za nekaj trenutkov reši bolečih problemov in pozornost obrne drugam.

Tudi v *Dialogih* niso mogli dobiti prostora vsi tisti, ki so bili po merilih politike postavljeni na cesto. *Dialogi* sami pri sebi niso rešili dileme, ki se kaže v tem, da hočejo ostati regionalna revija, nimajo pa dovolj kvalitetnih piscev, da bi napolnili njene strani. Na koncu se vprašam, kolikšna je odprtost slovenskih revij v resnici. *Problemi* in *Katalog* o odprtosti sploh ne govorijo, *Sodobnost* pa bi se morala najprej opredeliti do tistega, kar se je z njenimi sodelavci zgodilo v preteklosti, ko je mnogim onemogočila javno delovanje, in se obnašati principiелno. Znano pa je, da so nekateri vabljeni k sodelovanju, drugi ne. A ne po kriterijih kulture, temveč politike.

Nova revija je potrebna zato, da bi se razmere normalizirale, da bi lahko objavljali in pisali tisti, ki imajo kaj povedati in so za svoje delo pripravljeni sprejeti odgovornost pred javnostjo. Niso pa pripravljeni, da bi jim umetniško in državljansko zavest krojili uredniki, ki jim mesto pri reviji pomeni službo in kariero in zato svoje osebne koristi postavljajo pred koristi slovenske kulture, uredniki, ki raje prisluhnejo željam svojih delodajalcev kot pa okusu in željam ustvarjalcev. Upanje na uspeh je prav skromno, zato pa tveganje nič manj nujno.

Bralec je že sam ugotovil, da se ta ocena vzrokov za preobrazbo *Problemov* razlikuje od Gradišnikove. Gradišnik je bil z revijo sicer tesno povezan, predvsem kot lektor, očitno pa je spregledal delitev znotraj uredništva. Nasprotja, ki so se njemu kazala kot spori, so izvirala iz temeljne razlike, da smo bili na eni strani tisti, ki smo revijo ustanovili in jo šest let urejali, pa tudi polnili s svojimi prispevki, na drugi strani pa tisti, ki so v uredniškem odboru sedeli po volji izdajatelja in praviloma v reviji niso objavljali, ker to ni bil njihov cilj, ampak so zastopali interese izdajatelja, po domače rečeno, pazili so, da kulturniki ne bi (spet) povzročili kakšnega škandala, ki bi ogrozil kredibilnost mladinskega komiteja, pa tudi zato, da so polagoma pripravljali pot za odstranitev vodilnega jedra revije, kar se je potem zgodilo na zboru sodelavcev, ki to večinoma sploh niso bili.

Seveda je obstajala načelna možnost, da smo prizadeti različno ocenjevali situacijo, vendar je pozneje, kar je razvidno iz objave v reviji, tudi Gradišnik sprejel razlago, drugačno od prvotne.

Je pa v Gradišnikovem uvodu tudi konstatacija, s katero se nisem mogel strinjati in bi bil nanjo zagotovo opozoril, če bi zanjo vedel pred objavo. Zapisal je namreč, da ustanovitelji sami prevzemajo vlogo izdajatelja in se tako poskušajo izogniti posredniku med revijo in politiko. Zamisel je bila gotovo spodbudna in vredna podpore, ni pa bila sistemsko izvedljiva. Revija oziroma njeno uredništvo nista bila pravni subjekt, nista imela lastnosti pravne osebe, ki bi lahko vstopala v poslovne odnose z drugimi pravnimi subjekti.

Ideja je bila kljub temu upoštevanja vredna. Njena objava pa kaže tudi na suverenost glavnega urednika, ki je res skrbno in preudarno izbiral

gradivo za objavo, skrbel za pestrost vsebine ter za stike s sodelavci. Kot odgovorni urednik gradiva za objavo nisem prebiral, zaupanje v glavnega urednika je bilo z moje strani popolno.

Kljub želji po objektivnosti tega pregleda pa se ni mogoče povsem ogniti nekaterim subjektivnim pripombam. *Prostoru in času* se nisem več posvečal s takim interesom, kot sem se nekoč *Mladim potom* in nato *Problemom*. Z revijami sem bil že nekoliko zasičen, veliko moči mi je jemalo tudi pisanje, ki je vendarle v največji meri osmišljalo mojo eksistenco. V letu 1969 je izšel drugi del obširne tetralogije *Žrtve*, pripravljaj pa sem se že na pisanje *Zapisnika*. Doumel sem namreč, da je delo na lastnih knjigah še najbolj opredmeteno, medtem ko se delo pri revijah porazgubi ali celo vzbuja konflikte in napetosti, ki se na koncu izkažejo za povsem neproduktivne.

Revija *Prostor in čas* je z Janezom Gradišnikom dobila pravega urednika, da bolj pravšnjega ne bi mogla dobiti in je odločno zakoračila v svoje samouresničevanje.

V prvem letniku je sodelovalo osemnajst domačih pesnikov in nekaj tujih, prevedenih. Med najbolj opaznimi so bili Edvard Kocbek, Jože Udovič in Vladimir Truhlar, med malo mlajšimi pa Andrej Capuder, Ervin Fritz, Jože Snoj, Janez Strehovec in še cela vrsta drugih, obetavnih.

Proza v tej reviji v vsem času njenega obstoja, razen kakšne izjeme, posebej močno ni bila zastopana. V prvem letniku je sodelovalo šest avtorjev, med njimi Nada Gaborovič, Drago Grah, Jože Snoj in Marija Švajncar.

Je pa revija aktivirala številne publiciste raznih strok. Najbolj vidni so bili France Bernik, Božidar Debenjak, Jože Mahnič, Lev Milčinski, Franc Pediček, pa tudi Alojz Rebula, Boris Pahor, Janez Gradišnik, Stanko Klinar, Anton Slodnjak, France Vodnik, med mlajšimi pa Ana Barbič in Katarina Bogataj. Od tujih publicistov so bili objavljeni Saul Bellow, Ernst Fisher, Milan Mirić, Ludwig Pesch. Pisali so o številnih aktualnih temah, o pisatelju in občinstvu, o stari in novi levici, o Ameriki pod Nixonom, o delavcih in študentih. To se je od revije tudi pričakovalo. Združevala je številne strokovnjake različnih znanstvenih disciplin, ki so poznali dogajanje doma in po svetu.

Številnih aktualnih vprašanj se je revija lotevala tudi v rubliki Zapisi, kjer so avtorji glosirali in komentirali različne dogodke in pojave na manj zahteven, publicističen način. Viktor Konjar je na primer pisal o Jugoslovanskem filmskem festivalu, Janko Smrekar o demokraciji, Vid Jelnicar o nestrpnosti, Božidar Debenjak o nacionalnem vprašanju, Ana Barbič o konformizmu in javnem mnenju, France Pibernik o slovenski slovnici, Janez Gradišnik o slovenščini v javni rabi, o kovanju novih besed, o dveh nemških besednjakih, Jože Pogačnik o razmerju med strukturo in zgodovino, Janez Dokler o vzgojni problematiki, itd.. Skupaj je bilo v tej rubriki objavljenih enaintrideset prispevkov.

Nekatere razprave so argumentirano in polemično segale v pomembno aktualno družbeno problematiko. Mednje bi uvrstil Pahorjevo predavanje *Odisej ob jamboru*, ki kritično vrednoti narodnostno politiko v Trstu, Debenjakovo razpravo *Med bodočnostjo in prihodnostjo*, razmišljanje Milana Miriča o položaju hrvatskega jezika, Pescha z razmišljanji o zgodovinskem pomenu novega (evropskega) mladinskega gibanja, Slodnjakovi razpravi, o jugoslovanski književnosti v dobi romantike in indijskih motivih v našem slovstvu, razpravo Ivana Sedeja o avantgardizmu v slovenski likovni umetnosti, in še bi lahko našteval.

Pomembna so bila tudi pričevanja o dogajanju v ČSSR, saj je bilo 1969 leto Praške pomladi in njene žalostne usode. O tem so spregovorili tudi Ernst Fisher, Max Frisch in Gunther Grass. Mimogrede naj pripomnim, da niso posebej žalovali nad češko nesrečo. V njihovem eksperimentu niso videli perspektive in so bili očitno pripravljeni interese in svobodo češkega naroda na tihem podrediti interesom svetovnega socializma, kar je bilo seveda v nasprotju s stališči čeških izobražencev, o katerih je revija tudi pisala.

V Poročilih in pregledu je enajst avtorjev poročalo o več kot dvajsetih knjigah, ki so izšle na Slovenskem, bodisi domačih avtorjev bodisi tujih. Pregledno kazalo avtorjev ob koncu letnika pove, da je v reviji sodelovalo skoraj sto avtorjev, ki so svoja dela objavili na 568 straneh.

Revija je odprla za tisti čas vrsto aktualnih in relevantnih vprašanj o demokraciji, o nacionalnem vprašanju, o vlogi šolstva in nujnih vprašanjih slovenske kulture.

Med sodelavci in v objavljenem gradivu nisem ne tedaj ne danes zasledil nobenega klerikalca in nobene sledi klerikalizma. Vendar se dobro spominjam dveh kulturnih delavcev, od katerih sem znanega slavista štel celo za prijatelja. V reviji ni bil pripravljen sodelovati in me je skoraj zgroženo povprašal, kaj me je nagnilo k sodelovanju s klerikalci. Drugi, znani pesnik, pa se je povabilu k sodelovanju ironično izognil: »Prostora bo še, časa pa vam bo zmanjkalo.«

Pojav *Prostora in časa* je že po prvih dveh snopičih v *Problemih* pokomentiral tudi Taras Kermauner: »Ali ni ravno ta revija prinesla v zadnjem času največ svežine, ali ni najbolj zaslužna za začenjajočo se diferenciacijo in dialogiziranje?« se sprašuje uvodoma, nato pa udari: »V njej je komaj kak stavek, ki bi ga podpisal. Večina stališč, ki jih zastopa, mi je ne le tujih, temveč takšnih, da čutim globoko potrebo in sveto dolžnost postaviti se jim po robu. Pa vendar: ravno s tem, da je izšla, da tako kristalno čisto, jasno, odločno, izrazito profilirano izraža ta svoja – zame nesprejemljiva stališča, formira tudi mojo zavest, izdeluje tudi moje stališče, me identificira, me sili, da potegnem konsekvence tudi tam, kjer sem se bal ali predolgo okleval. Nejasna, motna površina slovenske družbe se mi odpre, spoznavati začnem silnice, ki delujejo v njeni globini – te silnice so skrite, dokler je skrit njihov ideološki izraz. Malokatero

slovensko revijo sem doživiljal s takšnim notranjim odporom, v malokateri sem videl zbranega toliko konservativizma (od domačijstva do ultra-revolucionarnosti), malokatera mi je s takšno nazornostjo izražala vračanje v slovensko preteklost in njeno ideologijo. Leta in leta se je morala skrivati, zato se je kazala kot to, kar ni bila, bila je ovita v magično mistične oblake slutenjskih napovedi. Zdaj je tu. Zdaj je kot jaz... Tuja mi je, čez vse tuja. V njej kot v zrcalu vidim sebe. Kar sem bil, kot narod, kot preteklost. Čemur sem se izognil, bog vedi zakaj in po kakšni sreči... Njeno vodilo je: domačijsko slovenstvo, moje je evropsko... *Prostor in čas* je že s prvima snopičema začel frontalen napad na evropeizacijo Slovencev (od jezika do mode). Ta napad je impliciten v slovenski situaciji in se je moral prej ali slej formirati na zavestno odgovorni ravni...« V razmerah, v kakršnih smo živeli leta 1969, bi bilo mogoče Kermaunerjevo oceno, izgovorjeno v zaprtem intelektualnem krožku razumeti dobesedno tako, kot je bila izrečena. V kontekstu vladajoče politike, ki je bila še kako nagnjena k poenostavljanju, takšnemu poenostavljanju, da je s stališči, drugačnimi od svojih, lahko obračunala po najkrajši poti, pa so Kermaunerjeva stališča le potrdila domneve o nastajajoči klerikalni zaroti s Kocbekom na čelu. Kot bo pokazal razvoj kasnejših dogodkov, je bil *Prostor in čas* od prve do zadnje številke obremenjen z obtožbo politične subverzije, ki je nazadnje, po šestih letih neurejenega izhajanja, nadaljnje delovanje in obstoj revije tudi povsem onemogočila. Pri osveščenem, izobraženem in razgledanem človeku s številnimi izkušnjami v spopadih s politiko, si je težko predstavljati, da se ne bi zavedal možne interpretacije svojih stališč in usluge, ki jo je s tem storil politiki. Z navideznim navdušenjem nad širjenjem prostora duha in svobode je dejansko prispeval k oženju tega prostora in za to dal tudi prepričljivo ideološko iztočnico. *Prostor in čas* je to definitivno umestil v preživeto preteklost, s katero so slovenski »naprednjaki« že zdavnaj obračunali.

Pri analizi *Problemov*, potem, ko so bili iz njih izrinjeni njeni ustanovitelji in šestletni uredniki, je revija postopoma izgubljala vsako trdnejšo nazorsko orientacijo in dobesedno zvođenela. Kultura in umetnost sta prek nje začeli izgubljati svoj subverzivni naboj in se začeli vse bolj uveljavljati kot neobvezna in vseobsegajoča igra.

Po mojih kriterijih se v njenem okviru ni več pojavilo nič novega, kar bi bilo v umetniškem in duhovnem smislu dokaz ustvarjalnosti njihovih protagonistov.

Tudi številni publicisti, ki so bili ob transformaciji *Problemov* iz njih izrinjeni, so v veliki večini izginili iz javnosti. Več kot deset univerzitetnih učiteljev se odslej ni več pojavljalo v splošnih kulturnih revijah. Zaprli so se v svoje seminarje in publicirali le še v specializiranih strokovnih glasilih.

Zgodilo se je nekaj podobnega, kot je nekoč pripovedoval Miško Kranjec o mladih kulturniških generacijah, ki so se zbirale v *Mladinski*

reviji, *Besedi*, *Reviji* 57, nato pa se porazgubile po službah in strokah, ne da bi pomagale formirati nov tip slovenskega kulturnega in političnega voditelja, zmožnega prerasti tedanje razmere in slovenstvu odpreti sodobne perspektive, obrnjene k Evropi. Nekoč revolucionarne, zdaj pa že izrazito konservativne družbene sile, so dosežke druge svetovne vojne konservirale in zablokirale v svoj generacijski interes in ga podaljševale tja do konca osemdesetih let. S tega vidika si je zdaj mogoče tudi zastaviti vprašanje, kdo je bil tedaj v slovenski kulturi napreden in demokratičen, kdo pa je napredek oviral in služil konservativnim silam? Sliši se paradoksalno, vendar je k napredku najmanj prispevala tako imenovana kritična generacija.

Po prvem še pet letnikov

Že bežen pregled drugega letnika *Prostora in časa* pokaže nekaj njegovih značilnosti. Začasni uredniški odbor se je konstituiral v stalnega in se razširil z nekaterimi novimi člani, med katerimi je bil tudi Kocbek. Kot bomo videli kasneje, je novo revijo ves čas podpiral, ni pa želel v njej prevzeti vidnejše vloge.

Očitno je tudi materialni okvir za revijo ostajal še naprej tesen. Za drugi letnik ji je bila odobrena enaka subvencija kot za prvega, z obvezo, da bo izšlo dvanajst snopičev revije. To ji je tudi uspelo in drugi letnik je tudi najobsežnejši od vseh. To je bilo mogoče z izdatno podporo Obzorij, ki je znašala kar četrtno državne subvencije in z doslednim varčevanjem. Uredniki pa tudi drugi pisci so se praviloma odrekli vsakršnemu honorarju, tajniške in številne druge pomožne posle pa je požrtvovalno opravljal kar glavni urednik. Pisarniških prostorov, ki smo jih uporabljali občasno, predvsem za sestanke, ni bilo treba plačevati, tudi izdajatelj je svojo vlogo še naprej opravljal brezplačno. Revija je obdržala tudi doseženo število naročnikov in po vseh teh okoliščinah bi smeli soditi, da se je ukoreninila.

V revijo so še vedno vstopali novi sodelavci, predvsem mlajši. Le redki med njimi so vzdržali in se trajneje zasidrali v zavesti javnosti. Naj naštejem nekaj takih: Božidar Bagola, Franci Černigoj, Žarko Golob, Marko Gorjanc, Edelman Jurinčič, Nace Polajnar, Albin Šivic. Od novodošlih pa so bili že znani: Ivan Cimerman, Bogdana Herman, Darko Komac, Janez Strehovec, Cvetko Zagorski. Bili smo veseli, ko se je v reviji pojavilo tudi ugledno ime Kajetana Koviča.

Med proznimi pisci tega letnika je bil najuglednejši živi klasik, Danilo Lokar. Med že znanimi pa na primer Jožef Paganel, Vladimir Gajšek, Marjan Tomšič, Drago Grah in Breda Smolnikar. Po moji sodbi je bil med njimi najizrazitejši stilist Jožef Paganel. Prinašal je nove vsebine, na način, ki je bil vedno zanimiv in presenetljiv, z nekim humorjem, ki je izhajal iz globljega vpogleda v stvari, ki ga je imel samo on in s katerim je vedno presenečal. Žal kasneje s pisanjem proze ni nadaljeval in se je uveljavil

predvsem kot dober poznavalec jezika, kot lektor. Morda pa je ves ta čas vendarle tudi pisal in nas bo nekega dne presenetil s kakšno briljantno izbrušeno besedno umetnino. Osebnost sem ob branju njegovih del neznansko užival, ob njem pa sem se tudi zavedal, kako neizmerne možnosti daje jezik prodornemu mislecju in opazovalcu življenja, ki zna svoj zorni kot vsaj malo premakniti stran od vsakdanjega. Do današnjih dni mi je ostalo zanimivo tudi pisanje Brede Smolnikar, čeprav je navidez tako preprosto, da bolj ne bi moglo biti.

Objektivno vzeto pa umetniški domet vseh nas in naših sodelavcev ni bil tako izrazit, da bi bil opazen širšemu krogu publike ali strokovni kritiki, vsaj kolikor je to mogoče v slovenskih razmerah, kjer se praviloma bolj uveljavljamo z vztrajnostjo kot z izvirnostjo. (Značilna je na primer izkušnja z dramo *Aleksander Veliki*, ki sem jo objavil v tem letniku, ustrezen publicistični odmev pa je doživela šele petindvajset let kasneje.)

Revija je v prevodu predstavila nekaj značilnih predstavnikov španske lirike, prozo Garcie Gabriela Marqueza in Siste Valerie Comar, v publicistiki Theodora Adorna, Dietra Backeja, Wolfganga Helda, Leszeka Kolakovskega, Karla Kosika, Guntherja Nenninga, od Jugoslovancov pa Vlada Gotovca, Tomislava Ladana, Predraga Matvejevića in Vlatka Pavletića, torej Hrvate, s katerimi smo vzdrževali osebne stike že od njihovega Maspoka naprej. S tremi avtorji je bilo predstavljeno sodobno ameriško slovstvo, obširno pa je bil obdelan tudi pojav Petra Handkeja.

V Zapisih je na zanimive in aktualne pojave v kulturi in javnem življenju opozarjalo več kot dvajset avtorjev, v Poročilih in pregledu pa še enkrat toliko prispevkov, večinoma poročil o novih knjigah na slovenskih knjižnih policah. Nekaj je bilo tudi polemike, zlasti okrog Slovarja slovenskega knjižnega jezika. Ocenjene so bile takorekoč vse novitete slovenskih avtorjev.

Proti koncu letnika sem med zapisi objavil krajši članek, v katerem sem skušal oceniti dejansko »stanje« revije. Seveda sem poudaril, da je odprla pot mnogim piscem, ki prej te možnosti niso imeli, nisem si pa mogel vzeti kompetence, da bi javno razsojal, kaj je bolj in kaj manj dobro in nisem mogel povedati, da me pedagoška vloga revije ne zanima ter da se ji ne morem posvečati. Je pa takšno vlogo z veliko potrpežljivostjo in velikim znanjem, zlasti s poznavanjem domače in tuje književnosti, opravljal glavni urednik.

Lahko pa sem z obžalovanjem ugotovil, da se mnogi, če ne kar večina podpisnikov Izjave za novo revijo, v njej dejansko ne pojavljajo. Vzrok za to sem pripisal ožjemu strokovnemu angažmaju mnogih publicistov, zlasti unverzitetnih učiteljev. Ugotovil sem tudi, da so mnogi od podpisnikov izpostavljeni pritiskom v službah in, da, razumljivo, dajejo prednost svoji karieri. Čutil sem, da smo se vsi skupaj znašli v nekakšni pat poziciji in ni bilo videti, da bi bil kdo pripravljen na kakšen prodor iz nje, ni bilo videti, da bi kdo sploh kaj hotel. Ker pa takšnih občutij ni mogoče objektivno

meriti, se mi je zdelo prav mogoče, da so izraz mojega osebnega stanja. Napisati dobro knjigo, kar je bil moj osebni problem, in je ostajal večno odprt, vendar o njem ni kazalo javno razpravljati.

Očitno smo bili v obdobju, ko čas teče hitro, a neopazno. Hitro prav zato, ker se ne zgodi nič vznemirljivega. V monotoniji so dolge ure in so dolgi dnevi, meseci in leta pa so kratka.

V tretjem letniku med uredniki ni več Edvarda Kocbeka, se je pa uredniškemu odboru pridružil Stane Saksida, ugleden sociolog, ki se ni nikoli ubadal z dnevno politično problematiko in za katerega se nikoli ni moglo reči ne da je režimski človek ne da bi pripadal opoziciji. Njegove analize družbenih pojavov so vselej segale pod površje in iskale jedro pojavov. Navzven je njegova prisotnost pomenila krepitev laičnega če že ne levega dela uredništva. Navznoter takšne delitve ni bilo, nobena razlika v naših stališčih ni izvirala iz takšne delitve. Do zunanjih ocen pa smo tako ali tako bili nemočni.

Za politiko je bil nevšečen zlasti Kockek. Celotno revijo so pripisovali njegovemu podtalnemu vplivu, zato je v reviji sodeloval manj, kot smo želeli drugi, manj kot je želel sam, čeprav je bil reviji naklonjen od vsega začetka, toda, kot bo razvidno iz poglavja, ki bo posvečeno njemu, ni bil v stanju, da bi lahko širil kakršenkoli negativen vpliv in česa podobnega v moji navzočnosti ni nikoli niti poskušal. Pri njem nisem odkril nobenega koncepta, ki bi ga hotel uresničevati v reviji in nikoli nisem imel občutka, da bi kaj takšnega sploh poskušal. Iz uredništva se je umaknil izključno zato, da politični manipulanti in naši obrekovalci ne bi imeli povoda za svojo razdiralno dejavnost.

Reviji so se kar naprej pridruževali novi sodelavci, tako starejši kot mlajši. Tako so pesmi objavili Nevin Birsa, Franca Buttolo, Tatjana Dunda, Benjamin Gracer, Marko Hudnik, Slavko Kumar, Ace Mermolja, Smiljan Samec in še kateri, seveda poleg tistih, ki so v reviji sodelovali že prej. S prevodi so bili predstavljeni Paul Celan, Vladimir Holan, Rod McKuen, Paolo Molinari, Dezso Tandari in Georg Trakl.

S prozo so se reviji pridružili Niko Košir, Smiljan Rozman, Marjan Tomšič in Pavle Zidar. V publicističnem delu pa so sodelovali tudi France Bučar, Dušan Čop, Miha Likar, Jože Pogačnik, Albert Rejec, če omenim samo nekaj najvidnejših. Tudi v Zapisih in Glosah je sodelovala impozantna zbirka imen, skoraj trideset po številu, med katerimi je spet bilo nekaj novih, formiranih publicistov, kot na primer Rado Bordon, Katarina Bogataj, Aleš Lokar, Jože Olaj, Rapa Šuklje, Stanko Šimenc, France Vodnik in še kdo.

S prevodi ali z informacijami iz svetovne literarne, filozofske in publicistične scene pa so bili navzoči še Horkheimer, De Gaulle, Portman, Steckensmidt, Bunin, Vauhnik, Diderot, Lukacs, Solženicin in gotovo še kdo. V knjižnih ocenah in poročilih je bila ocenjena malodane vsa slo-

venska literarna produkcija, vsi pomembnejši prevodi in kot problem na kratko obdelan še marsikateri drug kulturni pojav.

Letnik tudi ni bil brez polemike. Rudolf Kolarič in Bogo Grafenauer sta soočila svoje poglede na nekatere sporne ugotovitve v zvezi s pokristjanjevanjem Slovencev, Božidar Debenjak in Draga Ahačič pa sta polemizirala z Milošem Mikelnom.

V celoti in po količini kar impozantna zbirka imen in aktualne problematike, toda za vsega »dobrega« vajenega urednika nič posebno vznemirljivega. Nobenega vsem vidnega prodora v neznano. Seveda pa v primerjavi z drugimi revijami nič slabšega, v nobenem pogledu inferiornega, prej obratno, začetek konstituiranja relevantnega kroga ljudi, ki je lahko izražal kompetentne sodbe o vseh kulturnih pojavih.

Za revijo, ki je nastala iz nič, vsekakor dober rezultat. Zame, že nekoliko utrujenega od dolgoletnega »reviašenja« pa je vse skupaj že postajalo monotono. Očitno se je že tudi mene polaščala logika, ki jo je ob petdeseti številki *Problemov* previdno in prav nič agresivno, navrgel Franci Zagoričnik, ko se je med vrsticami vprašal, kaj je pravzaprav narobe z revijo, ki je dosegla petdeset števil. Je pač tako: Nekaj, kar je bilo v začetku videti povsem nemogoče, je z realizacijo postajalo povsem običajno.

Gledano z današnjega stališča pa je v tretjem letniku le bilo objavljenih nekaj člankov in odprtih nekaj tem, obravnava katerih je prispevala k identiteti revije in je morala vzbuditi odmev, seveda negativen, v politični sferi tedanje družbe.

Pirjevčevo razmišljanje o vzdrževanju nacionalne identitete skozi institucije, ki mu nasprotuje princip gospodarnosti, v pomenu, da institucije postajajo za narod predrage, smo v *Prostoru in času* komentirali trije avtorji: Anton Slodnjak, spodaj podpisani, v to problematiko pa je segel tudi France Vodnik z objavo svojega predavanja na velikonočni verski konferenci za izobražence leta 1970 v uršulinski cerkvi v Ljubljani. Obravnaval je razmerje med vero in narodnostjo.

Tako kot njegov brat Anton, je bil tudi France Vodnik, sicer pesnik in prevajalec iz poljščine, aktiven izpovedovalec krščanstva, vendar daleč stran od klerikalizma in medvojnega kolaborantstva. Nedvomno je sodil med tiste, ki so tudi po drugi svetovni vojni iskali pot za sodobnejše pojmovanje religije, prilagojeno tudi novim razmeram pri nas. Da je dobil besedo na cerkveni konferenci za izobražence, je bil uspeh nedvomno mnogih duhovnikov, tedaj članov Ciril-metodijskega društva, ki so si prizadevali za vzpostavitev strpnějšíh odnosov med cerkvijo in politiko, saj se je tedaj že bil afirmiral dialog med teologi in marksisti na evropski ravni.

Seveda pa se naša politika za domačo rabo še ni bila povzpela do tega nivoja in je objavo Vodnikovega predavanja štela za nov dokaz klerikalne

usmerjenosti revije. Možnosti takšne interpretacije smo se seveda zavedali že pred objavo, toda meni osebno je to predavanje prinašalo novo interpretacijo odnosa med vero in narodnostjo. Izhajajoč iz koncepta svobodne osebnosti, je Vodnik prepuščal posameznikovi intimni odločitvi, da se opredeljuje za eno in drugo, pri tem pa opozarjal, da vera in narodnost ne moreta biti v hierarhičnem odnosu, da ti dve opredelitvi nista in ne smeta biti konkuretni, kaj šele, da bi si vera lahko lastila primat. V primerjavi s kakšnim Mahničem, pa tudi s pojmovanjem vere, kakor so jo pojmovali in prakticirali v ljubljanski škofiji v tridesetih letih in med drugo svetovno vojno, je Vodnikovo pojmovanje tega odnosa nedvomno predstavljalo napredek in osvobajalo dilem izobražence, ki jih je pripadnost veri ovirala pri aktivnosti na tistih področjih, ki so bila povezana s politiko, a so nedvomno bila v nacionalnem interesu.

Javnega odziva na Vodnikova stališča sicer nismo doživeli, dobili pa smo zanje nekaj črnih pik, ki so kasneje odločale o usodi revije.

Pirjevčevo razmišljanje o predragih nacionalnih institucijah, tako kot moj odziv nanj ali Slodnjakovo razmišljanje o povezanosti naroda in jezika, ne tedaj ne danes ni imelo in nima posebne teže.

Vsa ta stališča pa kažejo, na kakšnem nivoju se nam je tedaj prikazovala nacionalna problematika in na kakšnem nivoju smo bili zmožni o njej razmišljati. V primerjavi z razmišljanji koncem osemdesetih ali na začetku devetdesetih let ali tudi v primerjavi z današnjim nivojem teh vprašanj, lahko mirno zatrdim, da so bile naše predstave tedaj še precej megle in historično faktografske, nacionalna senzibilnost pa je bila tudi še »socialistično«¹ uspavana.

V obravnavanem letniku sem si dovolil še osebno »izpad«² proti konceptiji Prešernovega sklada in načinu delovanja njegovega upravnega odbora. Ugotavljal sem nepojmljivo podrejenost kulturnikov politiki in zavračal njihovo pripravljenost, da izdelke z umetniškimi ambicijami podrejajo vrednostnim kriterijem politike. V članku *Demokratizacija in humanizacija vojske*, pa sem problematiziral vso tipiko JLA, s katero so imeli mladi skoraj identično izkušnjo. Zavračal sem togost, »preprostost«³ pojmovanj o obrambi, se zavzel za služenje roka v svoji republiki in za uporabo vseh nacionalnih jezikov. To navajam v dokaz, da so prenekatere kasnejše ideje imele že svojo zgodovino in da smo potrebo po uveljavljanju nacionalne identitete odpirali že zdavnaj poprej, preden so ta vprašanja dobila značaj krizne napetosti.

Med sporočili uredništva, ki so bila občasno objavljena na platnicah, je za sedanje bralce morebiti zanimivo tudi poročilo, kako so se v tistem času financirale revije, koliko je »stala«⁴ ena ali druga, in kako se je vrednostni odnos med njimi izražal tudi skozi višino subvencije, ki jo je revijam delil sklad za pospeševanje založništva, o katerem pa bi bilo iluzorno misliti, da je bil pri tem opraviu samostojem ali neodvisen.

Predlogi za subvencije previloma niso bili dostopni javnosti in se je z njimi manipuliralo po kanalih politike. Tedaj pa je mariborski *Večer* menda prvič objavil zneske, ki so bili »predlagani« za financiranje revij: *Naša sodobnost* 299.000 din, *Problemi* 369.500 din, *Dialogi* 234.000 din, *Prostor in čas* 200.000 din, *Teorija in praksa* 546.000 din in *Borec* 195.000 din.

Ta predlog je bil znižan in po znižanju je *Prostoru in času* pripadlo 170.000 din. Naše uredništvo je ob tem izrazilo svoje zadovoljstvo, višino subvencije smo uradno šteli za priznanje našim prizadevanjem in doslej pokazanim uspehom, hkrati pa izrazili nezadovoljstvo, ker še vedno nismo bili »enakopravni« z drugimi in smo obenem ugotovili, da ni mogoče izvedeti, kakšne kriterije uporablja sklad pri delitvi subvencij. Napovedali smo, da bomo na koncu leta objavili podatke o našem poslovanju in pozvali druge naj ravnajo tako, da bomo po prodanih izvodih in dejanskih naročnikih lahko sklepali vsaj o nekaterih objektivnih razmerjih med revijami.

Pregledovanja četrtega letnika *Prostora in časa* se za spremembo lotimo drugače, kot smo se prvih treh in se najprej zaustavimo ob besedi glavnega urednika Janeza Gradišnika, ki jo je v Zapisih objavil aprila 1972. V njej povzema stanje v revialnem tisku pred nastankom *Prostora in časa*, nato pa obravnava njen razvoj, kakor smo ga spoznali tudi v pričujočih zapisih. Gradišnik poudarja, da je bila revija potrebna in da je njen dosednji razvoj potrdil njeno upravičenost. Na to kaže število sodelavcev in ob njihovem seznamu se šele zavemo, kako velikemu številu javnih delavcev je bila odvzeta možnost javne besede pred ustanovitvijo *Prostora in časa*.

Kljub novi možnosti pa so mnogi že znani publicisti utihnili in ne objavljajo več. Porazgubili so se po strokah, sprijaznili so se z razmerami in jih danes najdemo na najrazličnejših mestih javnega in kulturnega življenja. Ob tem je treba upoštevati tudi naravne zakonitosti, po katerih se razne zamere, nasprotovanja in bojevitosti s časom ublažijo ali tudi pozabijo.

Nastanek nove revije je močno učinkoval na že obstoječe revije, saj so v občutku nekakšne ogroženosti skušale dokazovati, da vsaj nekateri razlogi ustanoviteljev nove revije ne držijo. Nasledek tega pa je bil, da so se v resnici bolj odprle in poživile nekatere plati delovanja, da bi vzdržale v tekmi in tudi to je povzročilo določene izboljšave. Revialni položaj na Slovenskem zagotovo ni več tak kot je bil ob nastanku *Prostora in časa*, vendar gre zasluga za to tudi njemu.

Revija, takšna kot je, je izpolnila neki prostor med obstoječimi revijami, neko praznino, ki jo je čutilo tudi občinstvo. Od samega začetka je revija izrekala voljo, da se bo oprla na tisto, kar se ji zdi veljavno in dobro v našem izročilu, torej ni hotela kratko malo zavreči preteklosti, kot delajo nekatere »avantgardne« smeri. V izročilu pa je hotela biti le zakoreninjena,

ne da bi ga hotela postavljati za zgled in vodilo sedanjosti, želela ga je bogatiti in nadaljevati v naš čas. Zavedala se je, da se je treba v novem, razburkanem času ozirati naokrog in iskati novih poti, želela pa je pri tem ohraniti kritičnost. Ni se ji zdelo dobro vse, kar je novo, že zaradi novosti same in o tujih dosežkih je menila, da jih ni mogoče kratko malo prenesti na naša tla, ker so pač zrasli na drugačnem ozemlju in v drugačnem podnebjju, torej neprilagojeni niso sprejemljivi. Trije letniki revije kažejo, pravi Gradišnik, da si je revija izoblikovala podobo, ki ni daleč od začetnih zamisli. Njeno težišče je *via facti* postalo prav spremljanje sodobnosti s krajšimi aktualnimi zapisi, ki imajo v reviji svojo rubriko. Iz podobne želje se je močno razvilo tudi poročanje o novih knjigah, čeprav se ji ni posrečilo zajeti vsega ali vsaj dati primerne prednosti pomembnejšim izdajam. Ti dve rubriki s kakim dodatnim premišljeno izbranim esejem dajeta reviji položaj na sredi med tipom povsem ali pretežno kulturne revije in skoraj že strokovnega časopisa, namenjenega predvsem družbenopolitičnim vprašanjem, kakršen je za večino omikanih bralcev premalo zanimiv.

Leposlovni del je morda manj izrazit, vendar so prav tu dandanes merila najrazličnejša. Skrajnosti smo se ogibali, nismo pa načelno zavračali eksperimentiranja, tako kot pri tradicionalno pisanih prispevkih smo zanj uporabljali merilo kvalitete, kakorkoli utegne ta pojem danes biti sporen.

Odziv bralcev in naročnikov potrjuje, da je bila takšna revija potrebna. Z naklado okrog 1800 izvodov je presegla naklade večine podobnih slovenskih revij, čeprav je bila med najdražjimi in je po zunanjem obsegu, ne pa vselej po dejanski vsebini, zaostajala za drugimi, saj je skoraj vedno izhajala v dvojnih številkah, praktično torej kot dvomesečnik. *Prostor in čas* je res hotel biti neodvisna revija in si je za izdajatelja namenil dva-inšestdeset državljanov, ki so ga ustanovili, denarno pa spričo razmer na knjižnem trgu ne more biti samostojen, in *Prostor in čas* seveda ni izjema. Ob nastanku mu je sklad dodelil sredstva za šest števil, enako vsoto pa tudi za drugi letnik, torej za dvanajst števil. Kot novincu med revijami mu spričo velikih splošnih potreb pač ni hotel dati nečesa, kar bi moral vzeti kje drugje, pri že uveljavljenih. Kljub temu, da so se mnogi sodelavci odpovedali honorarju, to spričo naraščajočih tiskarskih stroškov ni pomagalo. Uredništvo je moralo letnik končati brez zadnjih dveh števil, založba *Obzorja* je izgubila pokritje za dve tretjini režijskih stroškov in revijo dejansko podprla z veliko vsoto 30. 000 dinarjev.

S tretjim letnikom se je položaj izboljšal, sklad je priznal kvaliteto revije in ji zvišal podporo na 170.000 din, z obljubo, da bo podobno storil tudi prihodnje leto, vendar ga je medtem zamenjala novoustanovljena kulturna skupnost.

Če ne štejemo *Borca*, je imel *Prostor in čas* še vedno najmanjšo podporo med revijami. *Dialogi* so za veliko manjšo naklado dobili več od

Prostora in časa, Naša sodobnost je dobila okrog 265.000 dinarjev, *Problemi* okrog 314.000, *Teorija in praksa* pa kar 463.000 dinarjev. *Prostor in čas* je bil še vedno revež v družbi bogatejših, kar je pomenilo varčevanje na vseh koncih, pri obsegu, pri honorarjih in pri drugih stroških. Revija nima lokala, zato tudi ne tajnika ali nameščenca, saj ga ne bi imela kam dati.

Težave niso neprijetne samo za tiste, ki revijo vodijo, tudi kvaliteta revije trpi zaradi njih. Masikateri kvaliteten sodelavec se k nam ne obrne, ker so naši honorarji prenizki in revija si tudi ne more dosti prizadevati, da bi krog sodelavcev razširila in spravila na višjo raven, ker sodelavcem nima dosti ponuditi. Pri krogu, ki se čuti reviji zavezan to ni tolikšnega pomena, vendar v vsako revijo piše še vrsta drugih avtorjev, ki želijo za svoje delo tudi ustrezno plačilo, vsaj tolikšno, kot ga dobijo drugje. Revija se je zato s prošnjo in pričakovanjem obrnila na kulturno skupnost, da bi jo v podpori izenačila z drugimi revijami.

Pod *Prostorum in časom* je Gradišnik še zapisal, da je odbor za revije pri Kulturni skupnosti Slovenije že sporočil, da pri financiranju revij ne bo sprememb, razen da se bodo subvencije povečale za 10 odstotkov, saj odbor v tako kratkem času ni mogel določiti objektivnih meril za dodeljevanje podpor. Za *Prostor in čas* to žal pomeni, da bo revija še naprej na slabšem od drugih. Upa, da ji bodo sodelavci še naprej zvesti, dokler razmere ne dozorijo za ustrežnejšo in pravičnejšo rešitev.

Janez Gradišnik je bil pač preveč vljuden ali pa namenoma odnosa do revije ni hotel politizirati. Kajti finančna podpora je bila nedvomno posledica političnega vrednotenja naše dejavnosti, kar je več kot očitno pri *Teoriji in praksi*, ki je bila od vsega začetka privilegirana, ob predpostavki, da bo kot družboslovna revija združila pod okriljem Partije vse najboljše strokovnjake na teh področjih in bila v vsakem trenutku sposobna idejno obračunati z najrazličnejšimi zastranitvami, katerih nosilci so bili že po tradiciji kulturniki. Ustanovitelj revije je bil CK, ki je imenoval tudi urednike.

Ob vsem tem »uradnem« odnosu do revij velja kot na zanimivost opozoriti, da revija *Borec* nikoli ni bil deležna kakšne vidne politične podpore. Prej nasprotno. Borci so tudi sicer lahko kaj pomenili le kot podaljšek partije. Mnogi so to tudi bili, ne pa vsi. In tudi med piščimi borci jih je bilo nekaj, ki bi imeli kaj povedati, tudi kot kritiko partije, imeli so svoje osebne poglede na družbeni razvoj, partizanska preteklost pa jim je dajala legitimacijo za samostojen in neodvisen nastop, kar bi lahko načelo monopol partije. Revija *Borec* je v svoji zgodovini večkrat imela težave s konceptom in tudi njene urednike so opozarjali, kadar niso znali ali ne hoteli prisluhniti vladajoči »liniji«. Zato so tudi revijo *Borec* finančno držali na kratkem povodcu. Skozi njeno zgodovino bi se dalo spremljati tudi usodo partizanske generacije in njene relacije do vladujoče politike. Borčevska identiteta nikakor ni bila identična z vladajočo.

Kljub zoženemu materialnemu okviru *Prostor in čas*, o katerem smo se poučili v Gradišnikovem poročilu, to za nove sodelavce, tudi že ugledne kulturne delavce, ni bila absolutna ovira. V četrtem letniku so pesmi objavili številni pesniki, med njimi tudi Peter Levec, Edvard Kocbek, Alojz Gradnik, Jože Udovič, od mlajših pa Valentin Polanšek, France Vurnik, Mart Ogen, Valentin Cundrič, Andrej Kokot, Mitja Šarabon, da ne naštevam prav vseh.

Dramo je objavil Vinko Trinkavs. Tudi med proznimi pisci je bila vrsta formiranih imen: Janko Messner, Jožef Paganel, Leopold Suhadolčan, Pavle Zidar. Sam sem v tem letniku objavil dobršen del *Zapisnika*, ki je bil tedaj še v nastajanju, nekatera poglavja tudi ob nekoliko spremenjenem naslovu.

(Objavljanje *Zapisnika* je bilo povezano z določenim tveganjem, saj je bil to prvi literarni refleks na dachauske procese. Predhodno verzijo sem bil že anonimno predložil na natečaju za Kajuhovo nagrado pri Založbi Borec, kjer sem bil zaposlen kot urednik. Tako sem bil tudi član žirije, ki je ocenjevala prispele rokopise. Moj *Zapisnik* je bil seveda ostro odklonjen in deležen hude kritike, avtor pa obdolžen prave diverzije zoper Partijo, zrel za sodni pregon itd. Za objavo v *Prostoru in času* sem spremenil naslov in tudi začetne odstavke vsakega poglavja, da bi morebitnega cenzorja v Slaviji zavedel, da gre za drugo besedilo. Najbolj delikatno problematiko sem umeščal v sredino objavljenega. Ne vem, ali mi je prevara zares uspela, ali pa je nanesel slučaj, da je celotno besedilo ostalo neopaženo. Pri kasnejši objavi v knjigi pa je bila revialna objava sijajen adut zoper sodni pregon, saj je vmes potekel enoletni absolutni zastaralni rok in bi sodni pregon že iz tega razloga ne bil mogoč.)

Tudi v *Zapisih* je sodelovala vrsta uglednih avtorjev, med njimi so bili novi: Tone Frelih, Ivan Gams, Stanko Šimenc, Marijan Tavčar, da ne omenjam že »vpeljanih« sodelavcev: Vinka Ošlaka, Nika Koširja, Franca Pedička, Denisa Poniža, Lojzeta Udeta, Jožeta Udoviča itd.

Podobno je bilo tudi v drugih rubrikah. S prevodi in dokumenti pa je bila predstavljena tudi vrsta aktualnih svetovnih problemov in avtorjev: Ruiz Arancio Alvarez (o mestni gverili v latinski Ameriki), Andrej Saharov, Aleksander Solženicin, uničevanje narave v Vietnamu in usoda privržencev Praške pomladi, zraven pa še vrsta filozofov in drugih aktualnih publicistov iz sodobnega sveta.

Prikazana podoba revije v četrtem letu izhajanja res ne kaže ne krize uredništva ne krize sodelavcev, pridružujejo se ji vedno novi, iz ozadja stopajo na javno sceno vredna imena naše kulture, ki so bila prisiljena k molku ali pa so se v molk umaknila iz užaljenosti, ko je bilo prizadeto njihovo dostojanstvo, bilo omalovaževano njihovo strokovno delo ali zaničevana njihova idejna usmeritev. To je bilo razumljivo tudi nam, ki smo bili otroci revolucije in bi brez njene zmage ostali pastirji in kmetovalci

po samotnih hribovskih kmetijah, dninarji in pastirji po dolinah nerazvitega podeželja. Eno je socialni napredek in enake možnosti za vse, drugo, prav tako pomembno, pa je duhovno področje, svoboda in širina duha, ki ju materialna kultura šele omogoča, ne sme pa jima biti nadrejena. Revolucionarne sile, ki so izvedle revolucijo, niso bile dorasle zahtevam duha, ki so ga prebudile. Sposobne niso bile dojeti niti tistega, kar je bil svet že dosegel, kaj šele, da bi bile sposobne nadaljnjih, samostojnih korakov, prodora v novo.

Za razumevanje kulturne zgodovine sedemdesetih let je nedvomno značilna in pomembna pojava Josipa Vidmarja. Vidmar je imel pomembno vlogo pri vrednotenju slovenske kulturne ustvarjalnosti v času med obema vojnama in pri uveljavljanju evropskih in svetovnih kriterijev v njej. Med vojno si je kot soustanovitelj Osvobodilne fronte pridobil tudi pomembno politično pozicijo, ki mu je omogočala dominantno vlogo v pomembnem segmentu slovenske družbe. Pri politikih je zlasti v začetni fazi veljal za nedotakljivega. Prenašali so njegova stališča, čeprav so bila evidentno nemarksistična in »nacionalistična«. Počasi pa ga je v razmerju s politiko aktualna in nazorska, filozofska in ekonomska problematika preraščala, strokovno je ni več obvladoval in je moral sprejemati stališča politike, s tem pa je postajal od nje vse bolj odvisen. Navidezno samostojen in neodvisen je postajal dejansko odvisen in si je svoj položaj lahko zagotavljal le, če je bil do politike afirmativen. Bil je nesporna »avtoriteta« na področju literature in gledališča, bil je predsednik SAZU, »predsednik« tudi še potem, ko to dejansko ni več bil, strog sodnik svojim kolegom in dosleden pritrjevalec uradni liniji.

Kulturniki so mu večkrat očitali, da ne stori nič za slovensko kulturo, saj je imel možnost, da neposredno vpliva na položaj določenih umetnikov in kulturnih delavcev, a tega ni nikoli storil, nikoli se ni javno zavzel za nikogar, saj mu je prav to omogočalo, da ni prihajal v konflikt s politiko in si svojega položaja s te strani ni nikoli ogrozil.

Prvo desetletje po vojni sploh ni bilo mogoče javno izražati kritične misli o njem, nihče je ne bi objavil in si je to bilo mogoče privoščiti le v ozkem krogu somišljenikov, takorekoč v zasebni sferi.

V času, ki ga obravnavamo in se v tem pregledu prekriva s četrtnim letnikom *Prostor in čas*, pa smo si posamezniki že lahko dovolili izreči kritično misel tudi o Josipu Vidmarju, zlasti skozi analizo njegovih aktualnih stališč. Vzvišen kot je bil nad kulturniško srenjo, seveda ni bilo pričakovati, da bi javno odgovoril, toda soočanje z njim je polagoma le odpiralo kritični prostor za vse bolj kompleksno oceno njegove dejanske vloge v vsem povojnem kulturnem življenju.

Predvsem je postajalo jasno, da svojo vzvišenost in sklicevanje na Goetheja kot poslednjo instanco evropske literature, vzdržuje tudi zato, ker ne sledi več domači literarni produkciji in je ne more vrednotiti

konkretno, jo pa lahko načelno odklanja in omalovažuje. Ne postavi se v bran slovenske kulture, ne prizadeva si za njeno demokratizacijo in za pravično vrednotenje umetniške produkcije, ker bi s tem tvegaj svoj položaj pri politikih, ta pa je bil povezan tudi z njegovim življenjskim standardom, ki je bil ves čas nadpovprečen in ni bil posledica njegovega dela, temveč privilegij, kar je postalo moralno sporno v času, ko se je politika že sama začela odpirati in skozi samoupravljanje vsaj načelno vključevati različna mnenja, različna stališča, ko ni bilo vse izpostavljeno politični presoji in se je prostor nepolitike vztrajno širil.

Z nastankom kulturnih skupnosti je tudi Josip Vidmar zaznal pomembno družbeno spremembo, začutil je nevarnost, da njegov položaj med politiko in kulturo postaja nefunkcionalen, saj se politika s številnih področij umika, samoupravljanje pa daje možnost, da se zainteresirani sami dogovorijo za realizacijo določenega projekta ali za razrešitev določenih problemov brez posredovanja politike.

Čeprav dolga povojna leta ni kazal, da bi bilo s kulturno politiko kaj narobe ali da bi v katerem od svojih delov lahko bila nezadostna in pomankljiva, je v letu 1972, že po nastanku kulturnih skupnosti, začel javno razglabljal o kulturni politiki in je predlagal ustanovitev slovenskega kulturnega sveta. To naj bi bil forum, ki bi v imenu družbe smel klicati na odgovornost vsakršne založniške in revialne redakcije, ravno tako pa tudi vodstva repertoarnih in reproduksijskih ustanov in terjati od njih pojasnila, za kakšne kulturne dobrine trošijo družbeni denar in energije svojih članov, in kako služi njihovo delovanje velikim smotrom kulturne politike, ki bi jo bilo treba razumno opredeliti v čim širših obrisih.

Slovenski kulturni svet naj bi imel podobne naloge, kot jih je nekoč imel agitprop. Agitprop je bil partijski organ, kulturni svet pa to ne bi bil. Agitprop je na osnovi splošne partijske politike »izdeloval« obvezne recepte za kulturo, bil je edini pravi razlagalec ideoloških postavk za to področje, za njim pa je stala državna izvršilna oblast, ki je te ideološke postavke sproti prevajala v jezik vsakdanjega življenja. Kulturni svet bi presojal slovensko kulturo s stališča smotrov naše kulturne politike, ki pa še niso opredeljeni in bi jih bilo treba šele razumno opredeliti. To je bila priložnost Vidmarja opomniti z njegovimi lastnimi besedami, da smotri kulturne politike niso opredeljeni v programskih dokumentih SZDL in ZKJ ne v naši ustavi, ali pa da splošnih političnih smernic v kulturi ne moremo uporabljati. Na ta način smo mu indirektno zastavili vprašanje, kakšna je pravzaprav bila njegova vloga zadnjih trideset let?

Vloga slovenskega kulturnega sveta se je torej že od vsega začetka kazala kot problematična, očitati Vidmarju, da si hoče v samoupravnih razmerah zagotoviti novo manipulativno pozicijo, pa seveda tudi ni bilo mogoče, zvenelo bi kot žalitev veličanstva.

Med vojno je bilo pomembno zmagati, kakor je rekel Malraux, in temu osnovnemu cilju je bilo podrejeno vse drugo. Interesom zmage so se

prostovoljno podredili mnogi kulturni delavci, toda v sedemdesetih letih tisto obdobje lahko razumemo le kot etapo v razvoju. Splošni nacionalni interes in vizija svobode, kakor so ju tedaj lahko imeli v mislih, sta bila v primerjavi z aktualnimi znatno okrnjena. Današnje pojmovanje svobode je dosti širše in današnja svoboda v kulturi je lahko samo tista, za katero se posamezniki odločijo sami. Omogočanje svobode lahko postavimo kot cilj nacionalne skupnosti, njeno realizacijo pa kot stanje, ko ne bo več nasprotij med skupnostjo in posameznikom, sem »poučil« Vidmarja, v nadaljevanju pa še dodal:

Dandanašnji je vsakomur na voljo, da poskuša ugotoviti in izreči, kaj je v nasprotju s smislom našega življenja, njegovega zdravja in okusa, za kar se zavzema tudi on in je celo prepričan, da je to svojo vlogo vedno tudi opravljal. A zakaj je potem naš okus, sem se vprašal z njegovimi besedami, tako zelo podivjal, da bi ga bilo treba za vsako ceno preroditi? Zakaj so bili Vidmar in njegovi somišljeniki relativno neuspešni celo tedaj, ko so imeli in ko še imajo moč, da bi svoj okus razširili tudi na druge? Najbrž je del odgovora v dejstvu, da se že marsikateri naš človek odloča v skladu s svojimi duhovnimi potrebami in da so te potrebe zelo različne.

Tudi umetnik in kulturni delavec, ki si domišljata, da s svojim delom opravljata pomembno poslanstvo in zaostali slovenski narod dvigujeta k višjim vrednotam, bi bil čisti anahronizem. Večinoma delata le za ozek krog sebi podobnih, ljudstvo pa je v pretežni meri praktično in je visoka kultura zanj prenaporna, preveč je oddaljena od vsakdanjega življenja in to življenje je preveč dinamično, da bi se mu mogli približati na način visoke umetnosti in visoke kulture.

Vprašanje o smislu našega življenja, njegovega zdravja in okusa se v evropski kulturi postavlja vedno znova, skoraj vedno tudi na nov način. Nosilci kulture, ki kličejo po moči in se naslanjajo na moč, v današnjem svetu individualne naravnosti, v svetu protislovnih interesov lahko računajo le na relativen uspeh, torej na neuspeh.

Josip Vidmar meni, da bi moral imeti slovenski kulturni svet določena pooblastila, oblast, kar je v okvirih njegovega mišljenja in delovanja tudi logično, toda v kakšnem razmerju bi bila ta oblast do politične oblasti? Če bi bila ta oblast v skladu s splošnimi smernicami našega razvoja, ki da so trajne, tako vsaj pišejo časopisi, potem bi lahko spodbujala vsako smer v kulturi in umetnosti, vse variante od socialističnega realizma do čistega larpurlartizma. Takšna usmeritev bi bila dejanski izraz prav tiste politike, ki je botrovala današnjemu stanju kulture in sedanje Vidmarjeve ugotovitve so v direktnem nasprotju z njegovimi predhodnimi smernicami. Skratka, pot je bila pravilna, rezultati pa še slabi.

Zdaj politika za umetnost in kulturo ne kaže skoraj nobenega zanimanja več, ker je ugotovila, da nikakor nista temeljno področje neke družbe, tudi naše ne. Njen temelj sta proizvodnja in poraba. Za politiko sta

umetnost in kultura le še stranski del porabe, tisti del, ki ga je mogoče zlahka nadzorovati in omejevali.

V tem relativno omejenem prostoru pa umetnost in kultura delujeta na svoj avtonomni način, brez političnih sredstev in brez političnih ciljev. Politika te avtonomnosti ni nikoli priznavala, ker je z delavci na tem področju vedno brez težav manipulirala. Izobraženci, ki delujejo na tem področju so namreč večinoma svobodno razpoložljivi.

Zato bi pri sestavljanju slovenskega kulturnega sveta naleteli tudi na vprašanje, kdo ga lahko sestavlja. Josip Vidmar je zelo kritičen do samoupravljanja v kulturnih ustanovah. Meni, da njihovi trenutni člani niso resnično usposobljeni voditi te ustanove v višjem pomenu besede, se pravi v duhu neke splošne kulturne politike. Meni tudi, da je narodna kultura organizem svoje in višje vrste, ne pa preprost seštevku kulturnih ustanov in njihovih nalog, ki ga upravljalci ne morejo razumeti v celoti. Kje so potem ljudje, ki bi bili kos nalogam v kulturnem svetu? Če pa bi Josipu Vidmarju ali komu drugemu le uspelo najti toliko učenih in omikanih glav, kaj bi delal ta svet drugega, kot da bi spet klical na odgovornost vodstva kulturnih ustanov in terjal od njih pojasnila, kako porabljajo denar in energijo svojih članov. Kakšne smotre in naloge bi lahko določal kulturi in umetnosti, razen tistih, katerim služita že danes? Če bi svet hotel imeti vlogo odbiralca, bi moral prevzeti nalogo, ki jo zdaj opravlja čas, moral bi se ubadati z načrtovanjem razuma in okusa, z njunimi razsežnostmi v prihodnosti. Težko si je zamisliti bolj jalovo početje kot bi bilo to.

Vidmar je na večji odmev svojih stališč lahko računal le dotlej, dokler je v slovenski kulturi uveljavljal evropska stališča. Dandanašnji mu Evropa ni več merilo, zanj je celo zaskrbljen, saj v njej vidi samo še razkroj in agonijo neke kulture. Za merilo uporablja neko vednost, do katere se je dokopal prav s pomočjo evropske kulture, danes pa se sprašuje, ali v naši družbi ni elementov ali zametkov za drugačno koncepcijo, ki bi bila vsaj slutnja nečesa novega.

Ta vprašanja izhajajo iz tihe domneve, da smo mi zaradi nekih srečnih okoliščin ostali zdravi, v naši družbi pa so neke posebne vrednosti, vrednejše od tistih, ki jih je spočel gnili Zahod. Ko pa govorimo o civilizacijskih dosežkih, o tistem, kar je podlaga kulture v ožjem smislu, pa nam je vedno za merilo Zahod. Ugotavljamo, da za tem Zahodom zastajamo po splošni izobrazbi, pri porabi toaletnega mila in pri proizvodnji jekla na prebivalca. Marsikdaj ne moremo uveljaviti niti standardov, ki veljajo za dežele v razvoju in prvi na svetu smo samo po številu prometnih nesreč. Naša pristnost je marsikdaj sporna celo v folklori. K čemu v našem življenju naj se vračamo, kot priporoča Vidmar?

Morda smo po drugi svetovni vojni res imeli možnost, da razvijemo neke bolj ali manj samosvoje oblike življenja, toda ta možnost je bila zelo majhna, saj zahodne vsebine vse bolj vdirajo v naše življenje, tudi zaradi

naše nezmožnosti, da bi uveljavili svoje pristne oblike, objektivno pa tudi zaradi tega, ker ves kulturni svet vse bolj postaja eno.

Razpravljanje o tem, da bi bilo treba pri nas v kulturi in umetnosti uveljaviti več razumnosti in okusa, pa se pokaže kot nekoliko bolj prefinjena ideologija boja za večji vpliv posameznikov.

Zdaj, ko v naši družbi nimamo več razredov, se pa še kar vztrajno delimo na sloje, med katerimi se prepad celo pogloblja, moramo z vso kritičnostjo ocenjevati tudi glasove, ki nastopajo v imenu družbe. Kar naprej imamo namreč opraviti z nekakšnimi družbenimi interesi, ki pa so prav lahko le interesi posameznih slojev ali celo samo posameznih skupin znotraj njih. Mnoge kulturne ustanove, ki so v preteklosti nastale v interesu takšnih ozkih skupin, danes zagotavljajo, da opravljajo nacionalno poslanstvo. Tega pa nihče ne preverja, verjeti jim moramo na besedo. Marsikaj, kar se danes kaže kot potreba širokih slojev in je na prvi pogled povsem legitimno, je z nekega drugega stališča povsem brez vloge. Danes je tudi popolnoma iluzorno, da bi majhen narod lahko imel vse kulturne ustanove, kot jih imajo veliki, čeprav bi jih za dokaz svoje kulturne celovitosti moral imeti. Merilo je seveda spet Zahod, saj se menda ne nameravamo zgledovati po Hunih.

Na takšne in podobne kritične pripombe, ki jih je bilo vedno več, pa se Josip Vidmar ni nikoli odzval. Njegova moč je bila od oblasti dana in navadni smrtniki ji nismo mogli niti ugovarjati, naša stališča so bila brez teže.

Tudi peti in šesti letnik revije navzven ne kažeta ne krize koncepta ne pomanjkanja sodelavcev. V revijo se še vedno vključujejo nova imena z obeh strani starostne lestvice, mlajši, vendar ne več začetniki, in »odrasli«, že formirani in uveljavljeni književniki in publicisti, ki bi v normalnih razmerah lahko sodelovali v katerikoli osrednji slovenski reviji. Dejstvo, da so se vključevali v *Prostor in čas*, kaže, da drugod niso našli svojega mesta ali pa jim je »okolje« v tej reviji bolj ustrezalo.

Med njimi najdemo Tomaža Šalamuna, Mileno Merlak, Miroslava Slano, Marico Škorjanc, Cvetka Zagorskega, Francija Zagoričnika, Draga Jančarja, Lojzeta Krakarja, Vitomila Zupana, Mirka Juraka, Igorja Gedriha, Lina Legišo, Marijo Mitrovič, Predraga Palavestro, Viktorja Smoleja, Valentina Cundriča, Tito Kovač Artemis, Jožeta Gregoriča, Bogdano Herman, Vilka Novaka, Janeza Stanovnika, Draga Bajta, Leva Detelo, Bojana Piska, Aleksija Pregarca, Lučko Petrič, Janeza Staneka, Maksa Šnuderla, Velimirja Batiča, Ireno Žerjal, vendar to niso vsa imena, ki bi jih lahko naštel. Izbral sem le tista, ki v mojem spominu predstavljajo prepoznavne značilnosti in so bila na tako imenovanem kulturnem področju znana že tedaj in tudi kasneje, čeprav so se mnogi le še redko oglašali v javnosti, ostali pa so v njej na ta ali oni način prisotni.

Ker so večinoma bili in ostali vsaj znanci, če ne še kaj več, mi je ostal tudi vtis o njihovi nazorski, strokovni ali estetski usmerjenosti, zato si

dovoljujem oceno, da so pripadali najrazličnejšim usmeritvam, da nekateri v tem pogledu niso niti bili izraziti ali pa s svojimi nazori niso silili v ospredje in jim je šlo predvsem za prezentacijo njihovega dela. V kolikor so to bili mlajši, še v fazi uveljavljanja, so iskali predvsem možnosti za objavo in to je bil zanje glavni kriterij za vrednotenje revij. Nikoli nisem imel vtisa, da bi šlo pri *Prostoru in času* predvsem za zbiranje somišljenikov. Na področjih, ki jih je lahko zaobsegala revija, so veljali predvsem kriteriji strok, kar je v splošnih okvirih pomenilo, da je šlo za vrednotenje po kriterijih, ki so jih humanistične stroke dosegle na univerzitetni ravni.

Nekatera izrazito profilirana imena, kot na primer Šalamun, Zagoričnik ali Zupan, pa kažejo, da so imeli težave pri plasmaju svojih del tudi v neprimerno bolj »modernistično« usmerjenih revijah, kot je bil *Prostor in čas*, po drugi strani pa seveda tudi, da to okolje zanje ni bilo neafirmativno, da *Prostora in časa* niso apriorno zavračali, ne v pogledu splošne duhovne usmerjenosti ne zaradi dosežene estetske ravni. Na to velja posebej opozoriti, saj se bo revija kmalu srečala s poskusi vsestranske diskvalifikacije, ki so s koncem šestega letnika povzročili tudi njen definitivni zaton. A tudi ta, zanimivo, v širši javnosti ni povzročil nikakršnih protestov, nikogar ni bilo, ki bi se bil zanjo javno zavzel, nikogar, ki bi vsaj obžaloval, da možnosti za njen obstoj ni bilo več.

Bralec je gotovo opazil, da sem si podobna vprašanja v tem pregledu zastavil že nekajkrat, iščoč vzroke za nezainteresiran odnos javnosti, ki že ob navajanih imenih publicistov in književnikov kaže, da ta sfera nikakor ni bila številčno šibka, bila pa je neizrazita v svojih pričakovanjih kulturnega in duhovnega razvoja, nekritična do veljavne kulturne politike, morebiti celo zastrašena ali celo pretirano prilagodljiva, če se izognem še bolj slabšalnim kvalifikacijam.

Tudi v vsebinskem pogledu je revija zadnji dve leti le utrjevala svojo prehojeno pot in smer, nič bistveno novega se ni dogodilo v njej ali okoli nje in tudi kljub temu, da je njeno financiranje prevzela novonastala kulturna skupnost, pogojev za njeno preživetje ni bilo. V kazalu petega letnika (1973) najdemo natisnjeno obvestilo, da sta bila na ovitku 12. številke natisnjena Sklep o ureditvi ustanoviteljskega razmerja in Vsebinska zasnova revije. Omenjena dokumenta v vezani arhivski letnik nista vključena, zato ju ne morem citirati. Iz splošne vednosti o tozadevnih vprašanjih sklepam, da je šlo za uresničevanje zahtev po tedanjem, samoupravnem sistemu prilagojenem zakonu, ki je uveljavil tudi tako imenovano družbeno upravljanje revij in časopisov.

Revija bi po tem zakonu morala imeti ustanovitelja, kar je lahko bila družbena organizacija ali skupina državljanov. Ustanovitelj bi moral opredeliti programsko zasnovo revije in jo ponuditi v presojo SZDL. Ta bi pozvala zainteresirane organe in organizacije, da bi izrazili svoj interes za njeno vsebino, s tem pa bi tudi pridobili pravico sodelovanja v družbenem upravnem organu revije, ki bi spremljal uresničevanje vsebinske zasnove

revije, imenoval uredniški odbor ter glavnega in odgovornega urednika. Ko bi bila ta procedura opravljena, bi revija izpolnjevala tudi pogoje za pridobivanje sredstev pri Kulturni skupnosti Slovenije. Ta bi na svoj račun prejemal izdajatelj revije.

Dotedanji izdajateljski svet *Prostora in časa* je sprejel oba zahtevana dokumenta in ju predložil SZDL Slovenije, da bi ta po ustaljenem postopku ugotovila družbeni interes za revijo, imenovala izdajateljski svet in s tem omogočila tudi financiranje revije pri kulturni skupnosti. Kot je bilo pričakovati, se je tu zataknilo. »Socialistične« sile pri reviji so bile prešibke, da bi SZDL lahko priznala njeno »družbeno« utemeljenost. Tu ni bilo kaj storiti. Določeni krogi vladajoče politike ali zgolj določeni ljudje iz tega kroga, so zadevo tako ocenjevali. Tega niso bili dolžni ne javno izreči še manj javno utemeljevati. Nič uradnega ni bilo izrečeno in tudi uradno sklenjenega ni bilo nič. Kljub temu pa se je vedelo, da revija ni dobro zapisana in si ne more zagotoviti podpore »naprednih« družbenih sil.

Prvi javni korak k takšnemu »slovesu« revije je storil že Taras Kermauner, ko je v *Problemih* ocenil njena prva dva snopiča. Bralec tega pregleda se spominja, da je Kermauner pozdravil nastanek tedaj nove revije, ki naj bi omogočila razpored ustvarjalnih potencialov po njihovi programski in idejni usmerjenosti. Kermaunerjevo veselje je bilo seveda navidezno in cinično pervertirano, saj v resnici ni mogel verjeti, da bi vladajoča politika dopustila kaj podobnega in je s svojo oceno politiko dejansko le informiral, da se dogaja nekaj, česar ne more tolerirati in jo s tem celo spodbudil k nasprotnemu ukrepanju. Čeprav javno ne bi nikoli podprla Kermaunerja, pa se je interno gotovo sklicevala nanj. Znani so bili namreč drugi primeri, ko so politiki za diskreditacijo znanega posameznika prav radi porabili argumente njegovih osebnih nasprotnikov, čeprav so bili daleč od načelnosti in čeprav njihovi nosilci v očeh te iste politike niso s tem nič pridobili.

Kermauner je v omenjeni oceni tudi identificiral družbene sile in ideje, ki jih te predstavljajo. Oboje je ocenil kot preživelo in zastarelo, kar je v političnem jeziku pomenilo, da gre za reakcionarne ideje in za nosilce, ki jih je čas z revolucijo povozil. Ne da bi jih bilo treba posebej imenovati, se je vedelo, da so to v slovenskih razmerah lahko le nacionalisti in klerikalci. »Klerikalne« orientacije revije ni bilo težko »utemeljevati«, saj so v njej od vsega začetka sodelovali ljudje, znani po svoji religiozni pripadnosti, čeprav se nanjo ni nihče skliceval in, po moji sodbi, ta religiozna pripadnost v njihovih publicističnih ali umetniških izdelkih ni bila nikoli izražena, razen s tem, da je kdo od njih besedo bog pisal z veliko začetnico. Vendar našega sodelovanja to ni nikoli obremenjevalo. Tudi meni niso dali nikoli vedeti, da bi jih moja različnost v tem pogledu kakorkoli motila. Sodelovanje pri reviji in delovanje v strokah je potekalo zunaj tega nivoja. Religiozna usmeritev bi po mojem pojmovanju lahko

postala klerikalna šele takrat, ko bi se hotela uveljavljati na političnem nivoju in s političnimi sredstvi ter v smislu predvojne vladajoče politike oziroma tiste idejne orientacije, ki se je med vojno kompromitirala s kolaboracijo.

Pri *Prostoru in času* so sodelovali številni kulturni delavci, ki so se formirali že v času med dvema vojnama, vsi po vrsti so bili prepoznavni antinacisti in antifašisti, praktično vsi so sodelovali v osvobodilnem gibanju, a sta jih partijska nestrpnost in neustavljiva želja po monopolu na oblasti neprestano odrinjali od glavnih tokov družbenega dogajanja, lomili in uničevali idejni in politični pluralizem, kar se je tudi v kasnejšem razvoju izkazalo za odločujočo pomanjkljivost sistema in sta bila tudi dva od poglavitnih vzrokov njegove družbene nefunkcionalnosti, njegovega dokončnega propada.

Da je bil *Prostor in čas* že od vsega začetka prepoznan za klerikalni projekt, so dali vedeti tudi nekateri književniki, osebni znanci, ki so sicer podpisali zahtevo po novi reviji, niso pa v njej sodelovali, ker so prevzeli oceno, da je klerikalna. Zapisal sem že, da me je na to »dejstvo« nekoč opomnil tudi eden od mojih dotedanjih prijateljev, vendar opozorila nisem jemal resno, saj kljub svoji »pripadnosti« celo pri vrstnikih, ki so delovali v političnem aparatu, nisem zasledil drugega kot rigidnost mišljenja, sklicevanje na neka abstraktna načela, ki razen kariere niso služila ničemur. Preprosto se mi ni zdelo zanimivo, da bi tudi sam ponavljal zarotitvene obrazce in politične floskule, ki niso imele druge ambicije kot potrjevati oblast vladajočih in že vnaprej zagotavljati relevantnost njihovih »stališč«, saj v tem političnem aktivizmu ni bilo mogoče odkriti nobene sledi ustvarjalnosti, niti v okvirih ideologije, na katero so se formalno sklicevali, dejansko pa je niso poznali in jih niti ni resnično zanimala. Natanko tako, kot je nekoč povedal Popit, zunaj Partije ni bilo nič, celo socializma ne. Če nič drugega, že moj interes za spoznavanje sveta je segal čez to.

Edvard Kocbek je že ob samem začetku opozarjal na težave, ki jih bo imela nova revija, a so se mi zdela njegova opozorila pretirana. Tudi kolegi iz uredniškega odbora, s katerimi sem sodeloval že pri *Problemih* ali celo že poprej pri *Mladih potih*, so v obnašanju znanih kulturnikov prepoznavali politični oportunizem in vnaprejšnjo obsodbo vsega našega početja, ki mora prej ali slej povzročiti tudi nov politični konflikt. Po prvih letnikih revije sem tudi sam začel odkrivati prikrite sodbe o naših političnih zastranitvah, ki bi lahko diskvalificirale tudi naša prizadevanja, ki nikoli niso segala na območje politike. Toda osebno prepričanje ob vsem tem le ni moglo imeti nobenega učinka, bil si le to, kar si bil v očeh drugih. Oni, med njimi tudi moji vrstniki, pa so bili pripravljeni slediti vsakemu konstrukt, ki bi lahko afirmiral njihovo vlogo. Brezrogi pa se z rogatim ne more meriti, je učil že prastari pregovor.

Ob začetku šestega (zadnjega) letnika revije je tudi meni postalo jasno, da politične bariere, pred katero smo se znašli, ne bomo mogli

premagati in da bi vsakršen konflikt družbeno pozicijo posameznika le še poslabšal. Jasno mi je bilo, da tudi v kulturnih krogih naših prizadevanj ne bi nihče podprl in bi se nam kvečjemu privoščljivo posmehovali, v smislu krilatice, ki je na naš račun že bila izrečena: »Prostora je dovolj, a vam bo zmanjkalo časa.«

In ga je res že začelo zmanjkovati. Ob četrti številki šestega letnika sem odstopil kot odgovorni urednik in na moje mesto je stopil Lojze Ude.

Ne spominjam se, da bi bil moj odstop vzbudil kakšno posebno vznemirjenje med drugimi člani uredništva ali med sodelavci revije. Uredništvo se je sestajalo poredkoma in so se »via facti« ohlajevali tudi naši medsebojni odnosi. Občutek brezizhodnosti se je najbrž polasčal tudi drugih članov in predvsem zasluga Janeza Gradišnika je bila, da je letnik pripeljal do konca, da je izšlo vseh dvanajst števil. O tem kaj se je že predtem in medtem morebiti dogajalo v ozadju, nisem bil poučen. Nekoč kasneje sem slišal, da v krogu, ki se je štel za Kocbekovega, nisem nikoli užival polnega zaupanja. Bil sem »koristen« pri konstituiranju revije, pozneje pa sem kot človek »rdeče« provenience polagoma postajal odveč. Nekateri so menda razmišljali, da bi bila revija brez mene (in še nekaterih) bolj enovita in bi tako imela tudi več možnosti za preživetje. Tudi oni so najbrž nasedli deklarirani »demokratizaciji« in verjeli, da je vendarle nastopil čas nazorskega pluralizma, ki pa so ga spet pojmovali po svoje. Pluralizem predvsem zanje. Teh zadev nisem nikoli razjasnjeval, morebiti se bo nanje spomnil kdo drug, kdo od tedanjih sodelavcev.

Kakorkoli: *Prostor in čas* v letu 1974 ni uspel urediti svojih odnosov s Socialistično zvezo in ni uspel dobiti svojega uradnega ustanovitelja in izdajatelja, s tem pa tudi ni izpolnil pogojev za financiranje naslednjega letnika. O teh vprašanjih so verjetno razpravljali na uredniškem odboru, do mene tovrstne informacije niso segle. V letu 1974 je v Delu začel objavljati svoj dnevnik tudi Jože Javoršek, ki je dosledno in apriorno z vsemi zavržnimi kvalifikatorji *Prostor in čas* odklonil, pičevstvo obsodil kot posebno negativen družbeni pojav in s tem ustvaril trdno platformo za politično diskvalifikacijo revije, ne da bi jo bilo treba političnim strukturam sploh izreči. Jože Javoršek jim je dal v roke vse potrebne argumente, sprejeli so jih in sankcionirali, čeprav tudi Jože Javoršek ni bil oseba, ki bi bila v političnih krogih posebno priljubljena. Svojo vlogo pri *Prostoru in času* pa je opravil naravnost blesteče, nedvomno tudi s sodelovanjem Josipa Vidmarja.

Zoper njegove ocene in zoper njegove kvalifikacije ni bilo pravega protesta, ne iz kroga sodelavcev revije ne od drugih kulturnih delavcev. Ukinitev revije kot da ni bila njihov problem. So pa Javorškovi miselni konstrukti zanimivi sami po sebi in v kontekstu časa ter celotne njegove osebnosti, zato jim bom posvetil še nekaj pozornosti. Še prej pa besedo o Edvardu Kocbeku.

Kocbek v *Prostoru in času*

Kocbek je za slovenske kulturnike referenčna osebnost. Zlasti po njegovi smrti se je odkrilo vse polno njegovih častilcev in privrženecv. Kdor kaj da nase, soglaša s Kocbekom, četudi ex post. Ko ga ni bilo več, se je izkazalo, da so mnogi z njim sodelovali, sodili v njegov krog, ga podpirali v njegovih stališčih in mu tudi zasebno pomagali. Ni čudno, da se je okrog njega spletlo celo nekaj legend, ki mu pripisujejo nekaj, kar se ni zgodilo in ga kažejo kot apoteozo pokončnosti, nosilca humane koncepcije socializma, ki bi nastala z združitvijo marksizma in krščanstva in še kaj. In ni čudno, da celo njegovi domači soglašajo z legendami, ki se v realnosti niso zgodile.

Zakaj bi torej avtor tega pregleda zamolčeval stike s Kocbekom, ki jih je dejansko imel, zakaj ne bi spregovoril o njegovi prisotnosti v reviji, ki je po mnenju nekaterih nastala pod njegovim vodstvom, sam pa lahko dodam, da je zaradi njega v glavnem tudi prenehala obstajati. Kaj od tega je res, kaj domneva?

Zapisal sem že, da je o možnosti ustanovitve nove revije, potem ko smo bili ustanovitelji *Problemov* s posredovanjem politike iz njih odstranjeni, prvi spregovoril Jože Šteh, tedanji direktor Prosvetnega servisa, ki je v svoji ustanovi ponudil tudi prvo zatočišče novi reviji. Kje vse so še razmišljali o novi reviji, kdo vse se je o tem dogovarjal, ne morem vedeti. Obstaja možnost, da se je to dogajalo tudi pri Kocbeku. Po mojem spominu je bil Janez Gradišnik med prvimi, ki je soglašal z ustanovitvijo revije. Sodeč po istem viru, sva z Gradišnikom opravila tudi večino pripravljalnih dejanj, da je revija lahko začela izhajati, da je zaživela. To je bilo možno predvsem zaradi tega, ker sva sodelovala že pri *Problemih*, kjer je skrbel za jezikovno plat revije, bil pa je tudi moj učitelj slovenščine, ki sem jo brez osnovne šole in s končano klasično gimnazijo obvladoval slabše od latinščine. Gradišnik je pregledal več mojih knjižnih rokopisov, na nekaterih pa opravil tudi tiskovne korekture. Zagotovo je to storil pri knjigah, ki so izhajale pri Obzorjih, na željo direktorja Jožeta Košarja, s katerim sta bila osebna prijatelja, oba pa sta mi bila naklonjena tudi kot avtorju.

Z Janezom Gradišnikom sva nekajkrat pretresala tudi seznam možnih sodelavcev bodoče revije in si razdelila naloge, s kom je treba govoriti, koga še povabiti k sodelovanju. Bila sva soglasna, da je treba k reviji povabiti tudi Kocbeka. Ta je bil od leta 1953, ko je doživel konflikt zaradi *Strahu in poguma*, tja do začetka šestdesetih let praktično ekskomuniciran iz javnega življenja, objavljati je lahko le v duhovniški reviji *Nova pot*, ki jo je izdajalo Ciril-metodijsko društvo, vladajočemu sistemu bolj ali manj naklonjenih duhovnikov, med vojno na strani narodnoosvobodilnega boja, pa še v tej reviji večinoma pod psevdonimom.

Ko smo ustanavljali *Prostor in čas*, je imel Kocbek krizno obdobje že za seboj, pred tem je lahko že izšla tudi njegova pesniška zbirka, dobil je

Prešernovo nagrado, vendar vse skupaj ni pomenilo, da je spet polnopraven državljan, z enakimi pravicami kot drugi, enako svoboden kot drugi pesniki. Ne, še vedno je bil pod nadzorom, še vedno je predstavljal potencialno politično nevarnost.

Afero s *Strahom in pogumom* sem doživel kot osmošolec klasične gimnazije, že orientiran k pisanju, vnet bralec svetovne literature, urednik gimnazijskega glasila *Naša rast* in vsestransko zainteresiran tudi za dogajanje na slovenski kulturni sceni, še posebej literarni. Družil sem se z Miškom Kranjcem in Ivanom Potrčem, oba sta me štela za obetajočega pisca, vendar sem kljub vsem tem referencam problem *Strahu in poguma* doživel bolj medlo. V slovenščino so tedaj že bile prevedene Vercorsove novele *Oči in svetloba*, ki so bile zame pravo odkritje in so bile vrsto let moj vzor doživetja druge svetovne vojne in pisanja o njej. Kocbekove novele so se mi zdele manj izrazite in manj življenjske od Vercorsove. Čutil sem, da so napisane po Vercorsovem vzoru, da pa ga, razen naslovne, ne dosegajo, da so bolj umetelne in za vsako ceno izvirne. Zanimivo, ne spominjam se, da bi med pisatelji kaj dosti razpravljali o literarni in estetski plati Kocbekovih zgodb, tako Kranjec kot Potrč se v občevanju z menoj nista spuščala na estetsko ali idejno raven pisanja, oba sta pisala iz sebe in ju »filozofija« literarnega ustvarjanja ni zanimala. Oba sta mi posredovala praktične poglede na Kocbekov problem, predvsem njegovo politično razsežnost. Medtem ko je Potrč, govorim po spominu, brezpogojno podpiral partijsko stališče do Kocbeka, je Kranjec to počel le javno, zasebno pa se je prevejano nasmihal in dal vedeti, da gre za dogovorjeno intrigo, ki ima namen Kocbeka predvsem politično osamiti in je tudi dal vedeti, kakšna je vloga Josipa Vidmarja. Ta je najprej *Strah in pogum* pohvalil in priporočil za tisk, potem pa je na željo politikov obrnil svoj plašč in Kocbeka napadel.

Potrebno bi bilo več časa in prostora, če bi hotel današnjemu bralcu bolj prepričljivo pojasniti, kako kompleksne so bile tedanje situacije, in da pisatelj, kot je bil Miško Kranjec, v moji navzočnosti ni tvegall nobene nepremišljene besede, za katero bi ga lahko prijemali in zaradi katere bi tvegall svoj imidž, imidž socialno angažiranega, Partiji in socializmu vdanega pisatelja. Saj je bilo komaj sedem, osem let po končani vojni in tedaj smo bili še strumno na strani zmagovalcev, z zlom, poraženim v vojni nikakor nismo mogli paktirati, zato tudi jaz in še posebej jaz, ki sem v osvajanju znanja in poznavanja literature delal šele prve korake, sem lahko le globoko v sebi, bolj podzavestno kot zavestno opredeljeval razmerja, kakršna je opisoval Kocbek. Za seboj pa sem imel kar »bogata« vojna doživetja, zato sem imel o strahu in pogumu ter zlasti o moralnih razmerjih med ljudmi svoja stališča, svojo senzibilnost, povsem v nasprotju z blaženostjo krivde, kakor jo je pojmoval Kocbek. Me je pa ta problematika trajno prizadevala in o njej sem že lahko spregovoril kakih pet

let kasneje v knjigi *Ne vračaj se sam*, kjer sem različnost od Kocbeka tudi izpovedal. (Opažena je lahko bila šele dve desetletji kasneje.)

H Kocbeku me je odpeljal in me predstavil Janez Gradišnik, njegov predvojni in povojni sodelavec. Ta je imel do Kocbeka vedno spoštljiv, a ne nekritičen odnos. Kocbek naju je sprejel na domač, neformalen način, v copatah, z razpeto srajco, v nekakšnem delovnem kabinetu, kjer so bile stene večinoma obložene s knjigami, s preveč pohištva, ki ni bilo več novo, že nekoliko izdelano. Prevladoval je občutek utesnjenosti in tudi svetlobe je bilo prej premalo kot preveč.

Tedaj sem Kocbeka srečal prvič. Zdel se mi je suh in droben, videti je bil utrujen in bled. Njegov pogled je bil begajoč, deloval je nekoliko raztreseno. Vidim ga, kot da je bilo včeraj, ne spominjam pa se, o čem smo govorili. Mislim, da ni bilo izrečeno nič pomembnega, tudi vprašal me ni nič. Me je pa nekajkrat radovedno pogledal, očitno si je o meni želel ustvariti svojo sodbo. Mislim, da o reviji ni bila izrečena nobena beseda.

Pozneje sem bil pri njemu še enkrat, sam. Najbrž je bilo to nekje na začetku drugega letnika revije. Povedal mi je, da ne bo več sodeloval v uredniškem odboru, tudi prej se sestankov ni udeleževal, ker je Sergej Kraigher komu naročil, naj se v revijo ne vtika, ker bi se to zanj lahko slabo končalo. Videti je bil zaskrbljen in je opozorilo jemal zelo resno, za moj okus kar preveč resno. Toda zame je to opozorilo prihajalo iz nekega drugega sveta in sodelovanje Kocbeka pri reviji se mi nikakor ni zdelo usodnega pomena. Vzel sem ga na znanje.

O njegovem osebnem počutju in o njegovi skrbi za revijo mi je osebno ali v ožjem uredniškem krogu nekajkrat poročal Janez Gradišnik, vselej z zelo resnimi poudarki, po čemer sem sklepal, da Kocbekovim ocenam in mnenjem pripisujejo velik pomen. Gradišnik ali nekdo drug mi je pojasnil, da se politika Kocbeka boji, da ga neprestano kontrolirajo, zaradi domneve, da bi lahko postal novo kondenzacijsko jedro za zbiranje opozicije, zlasti tiste iz katoliških vrst.

Reči moram, da se mi je zdela bojazen politike neutemeljena. Po moji sodbi je bil Kocbek tedaj že zlomljen in utrujen človek. Bral sem njegove partizanske spomine in bil prepričan, da slovenskim komunistom ni nihče postavil tako veličastnega spomenika kot ga je on in šele čez nekaj časa sem razumel, zakaj mu je Boris Kidrič pripisoval tolikšen pomen. Pred drugo svetovno vojno in med narodnoosvobodilnim bojem je bil Kocbek v resnici pomembna osebnost. On sam in krščanski socialisti so že sredi tridesetih let spoznali pravo naravo nacifašizma in pravilno ocenili njegovo nevarnost za slovenstvo. Bili so se pripravljene boriti, zato so v komunistih našli svoje prave zaveznike. Oni so bili tisti, ki so ponudili sodelovanje komunistom že leta 1940, na tajnem shodu v Laškem, in z vsem svojim delovanjem omogočali, da je večina slovenskih katoličanov zavestno

sodelovala v osvobodilnem boju, navkljub duhovščini, ki je paktirala z okupatorji, pod pretvezo, da se bori proti komunizmu. Kocbek in krščanski socialisti pa so v marksizmu našli prvine krščanstva in ga sprejeli za svoj socialni program.

Kocbek je bil veliko preveč subtilen in krhek človek, da bi bil kos revolucionarni brezobzirnosti in radikalnosti boljševiskega kova in komunisti so veliko prelahko zmagovali in se polaščali oblasti, da bi bili znani in zmogli spoštovati Kocbeka kot enakopravnega člana »svete družine«. Kocbekovo partizansko ime ni bilo slučajno Pavel, želel je biti enakopraven sobesednik Petru. Dokler je bil ta živ, se je pustil od njega tudi prepričati, priznaval je Petrov smisel za realnost in se mu pustil tudi voditi. Po Petrovi smrti pa pravega sobesednika ni več imel, obravnavali so ga le še kot nepotreben balast in ga želeli politično likvidirati, odrekli so se izvirnemu pluralizmu Osvobodilne fronte in za duhovni in političen razvoj Slovenije storili veliko škodo. Če bi bili pametni, bi Kocbeka nosili na rokah, če ga ne bi bilo, bi si ga morali izmisliti. Če, če... A vemo, kako je bilo, a vse, kar je bilo, je moralo biti, bi rekel Kardelj. Zato je nesmiselno ugibati, ali bi naš povojni razvoj lahko tekel drugače, kot je.

Zagotovo je Kocbek zaslužil drugačno usodo, kot jo je doživel. Partizanoma Petru in Pavlu bi morali v Ljubljani postaviti skupen spomenik, to pa bo mogoče šele, ko bo osvobodilni boj priznan kot nesporno državotvorno in kulturno dejanje v dobrobit slovenskega naroda.

Revija *Prostor in čas* je v vsem svojem obstoju na sebi nosila Kocbekovo senco. To je vladajoča partijska politika ves čas umetno vzdrževala kot politično grožnjo in vzorčen primer za ravnanje z možno opozicijo, s tem pa pri Slovencih zatirala še tisto malo duhovne raznolikosti, ki smo jo v svoji vsakršni skromnosti sploh še bili zmožni. S tem pa je tudi usodno upočasnila naš socialni razvoj. Če se v Evropi ne bomo znašli kot samostojen in samobiten dejavnik, bo krivdo treba iskati tudi v našem povojnem razvoju.

Kocbekova, v vsakem pogledu predimenzionirana senca je zatemnila tudi tisto bore duha, ki ga je poskušala oživljati in buditi revija *Prostor in čas*. Strah pred Kocbekom in samodrštvo vladajoče politike sta zadušila revijo, še preden bi bila mogla v našem duhovnem razvoju odigrati kakšno vlogo. A še to, kar je poskušala, je bilo za nekatere poniglave slovenske mazohiste in zavrteže, med katere je sodil tudi Jože Javoršek, že preveč. On je s svojim dnevnikom, ki ga je koncem 1974 objavljal v *Delu*, ustvaril idejno platformo za likvidacijo *Prostora in časa*, ki jo je politika v polni meri tudi izkoristila.

Diverzija Jožeta Javorška

Nekaj mesecev pred iztekom roka, v katerem bi morali biti urejeni ustanoviteljski in izdajateljski odnosi, da bi revija *Prostor in čas* lahko začela

delovati v skladu z novo zakonodajo, predvsem pa si zagotovila pravico do dotacije iz sredstev Kulturne skupnosti Slovenije, je Jože Javoršek začel v sobotni prilogi *Dela* objavljati *Jesenski dnevnik*, leta 1974 z naslovom *Pičevci*. Kot piše na ovitku knjige, ki jo je leto kasneje izdala *Partizanska knjiga*, uredil pa jo je Josip Vidmar, je ime dala revija *Prostor in čas*, ki se bibliotekarsko zaznamuje z začetnimi črkami PiČ in se zategadelj tisti, ki se zbirajo okrog te revije, imenujejo *pičevci*. Dnevnikom, ki da so vzbudili veliko najrazličnejših odmevov, so dodani še nekateri sestavki iz tistega časa, ki jih avtor ni objavljajl in v knjižici prihajajo prvič na svetlo. Čeprav so Javorškovi dnevniški zapiski razglašeni, še piše na ovitku knjige, saj se avtor ukvarja z najrazličnejšimi problemi, so vendarle uglašeni na osnovno bojno-kritično razpoloženje zoper klavnost v sodobnem slovenskem kulturnem življenju. Iz teh zapiskov je dokaj jasno mogoče videti zaris mišljenja in delovanja tistega delčka slovenske družbe, ki je omogočila, da je v Trstu nastala knjižica *Edvard Kocbek – pričevalec našega časa*, v kateri Boris Pahor, Alojz Rebula in Edvard Kocbek družno in vsak posebej s sovražnim srcem pačijo podobo sodobne slovenske zgodovine.

Vse to besedilo na ovitku knjige, čeprav nepodpisano, je po ustaljeni založniški praksi mogoče šteti za stališče urednika zbirke, v kateri so izšli *Pičevci*, torej Josipa Vidmarja. (Vse nadaljnje razmišljanje o pičevcih in pičevstvu se naslanja prav na to knjižico.)

Že doslej navedeni podatki kažejo, da je imela objava Javorškovega *Jesenskega dnevnika* v *Delu*, imela večkrat in predvsem političen namen. Josip Vidmar, urednik knjižice, je nedvomno imel pomembno vlogo tudi pri nastanku *Dnevnika*. V tistem času je bil predsednik SAŽU, Jože Javoršek pa njegov osebni tajnik. Njuni stiki so bili vsakodnevni in zaupni, tajniško mesto na SAŽU je bilo mogoče zasedati le v takšnem razmerju, z izrecno predsednikovo podporo, saj Javoršek sam (zaradi različnih ekshibicij) ni užival kakšne posebne podpore pri tedanji vladajoči politiki. Nedvomno je v političnih krogih nastala tudi pobuda za oster napad na Kocbeka, ki sta ga Boris Pahor in Alojz Rebula sprovcirala, da je (prvič) javno spregovoril o povojnih likvidacijah domobrancev in te likvidacije tudi obsodil, seveda ob hkratnem zagotovitlu, da je zanje izvedel šele dosti let kasneje, v času, ko so se dejansko dogajale, pa zanje ni vedel.

Kakršnokoli razpravljanje o tej temi je bilo s strani politike strogo prepovedano, zanj tega problema ni smelo biti in vsak poskus samih aktivistov in komunistov, da bi se o tem javno spregovorilo, je bil ostro zavrnjen. Ko se je to po Kocbekovi oziroma Pahorjevi »zaslugi« in bistveno kasneje, vendarle zgodilo, informacije ni bilo več mogoče spraviti s sveta in ostajala je samo še možnost blatiti Kocbeka in na ta način zmanjšati pomen njegovih izjav.

Za to vlogo ne bi mogli najti boljšega izvajalca, kot je bil Josip Vidmar. On se je v podobni vlogi že izkazal leta 1953, ko je bilo treba javno napasti Kocbeka in diskreditirati njegovo delo *Strah in pogum*, kar je bil obenem tudi povod za njegovo politično likvidacijo, saj je bil partijskemu jedru že dolgo neprijeten in jim njegova vloga med slovenskimi kristjani ni bila več potrebna. Znano je, da je Josip Vidmar *Strah in pogum* najprej ocenil pozitivno in ga priporočil za natis, pozneje pa po nalogu politike, po knjigi udaril z vsemi »argumenti«, ki sta jih zmogla njegova inteligentnost in pooblaščen položaj v kulturniški srenji. Pri nalogi, ki jo je spet dobil od politike, ni imel na razpolago boljšega pomočnika, kot je bil Jože Javoršek. Ta mu je bil osebno zavezan, dovolj bistroumen in spreten kozer, zmožen svojo delo opraviti na duhovit in inteligenen način. Razen tega je bil Kocbeku osebno gorak.

V nekem trenutku, a ne takoj po Kocbekovi politični degradaciji, osamitvi in izločitvi iz javnega življenja, kar izhaja iz osebnega vedenja in spominjanja, ne pa iz objektivno dosegljivih dejstev, je prišlo na dan, da Javoršek Kocbeka pravzaprav izjemno sovraži. Ta odnos, po moji presoji, se razume, v javnosti ni bil nikoli izčrpno in do konca razjasnjen. Za osebno rabo sem si ga pojasnjeval na podlagi informacij, ki sem jih imel. Da sta Javoršek in Kocbek pred drugo svetovno vojno pripadala istemu nazorskemu, torej katoliškemu krogu, je bilo splošno znano. Javoršek je bil tedaj goreč Kocbekov privrženec in se je kljub nesporni katoliški provenienci hkrati s Kocbekom vključil v narodnoosvobodilni boj. Bil je Kocbekov adlatus na Rogu in bilo bi normalno, da bi mu bila ob Kocbeku zagotovljena tudi kasnejša kariera. Še pred koncem vojne se je znašel v vodstvu Radia Osvobodilne fronte in iz tistega časa so znana tudi njegova problematična razmerja z Vitomilom Zupanom, kar je publicistično obdelano. Javnosti neznana ali skoraj neznana pa je nesreča, ki jo je med vojno doživel ob Kocbekovi strani. Ko ostro in neizprosno obračunava s Kocbekom, ga ne pozabi obtožiti tudi medvojne politične subverzije. Kocbek naj bi tudi po podpisu Dolomitske izjave, s katero so katoličani v Osvobodilni fronti priznali vodilno vlogo komunistov in se odrekli lastni politični organizaciji, še naprej skrivaj delal na tem, da bi kristjani v partizanski vojski dobili samostojno vlogo, pravzaprav svoje komisarje, pa tudi svoje odrede, kar naj bi bil poskušal realizirati tudi znameniti Janez Marn Črtomir. Ta naj bi bil svojo vlogo odigral pod duhovnim Kocbekovim vodstvom in v tistem času naj bi bil podobne posle po Kocbekovem naročilu na terenu opravljal tudi Jože Javoršek. Komunisti so opazili njegovo odsotnost in zahtevali pojasnilo. Kocbek naj bi bil Javorška povsem zatajil, toda Kidrič in njegovi so presodili, da je jedro problema Kocbek sam in Javoršku njegovo nelojalnost spregledali. (O tem je na neki večerji v ožjem krogu ob koncu petdesetih ali na začetku šestdesetih let pripovedoval Edvard Kardelj.) Že sama ta epizoda pa je

blokirala nadaljnjo Javorškovo politično in karierno promocijo. Ko je svoj kolaps doživel Kocbek, je Javoršek, čeprav izjemno sposoben in nadarjen, ostal na slepem tiru. Njegov kasnejši odnos do Kocbeka bi bilo mogoče razlagati kot posledico zamere, da si je v njegovi družini in po njegovi napačni mentorski vlogi zapravil kariero.

Druga možna razlaga tega enostranskega sovraštva učenca do učitelja pa bi lahko izhajala iz suženjske vdanosti Vidmarju, ki mu je s svojim osebnim zaupanjem omogočal častno in svoji izobrazbi primerno preživetje. Da o vlogi zlobe, ki je delovala iz nerazvidnih pobud in je pri Javoršku nikakor ni bilo mogoče spregledati, niti ne govorimo, ker je preveč zmuzljiva psihološka opredelitev.

S takšnimi osebnimi pogledi in razgledi je odnos med Kocbekom in Javorškom do neke mere razložljiv, omogoča pa tudi nadaljnjo razlago, da se je Javoršek pojavil s svojim *Dnevnikom* v *Delu* v prav določenem času in da se je sploh pojavil. V *Delu* se tedaj (pa tudi danes ni dosti drugače) preprosto ni bilo mogoče »dogovoriti«, da bi tam nekaj objavljaj, če takšna objava ne bi imela nekega globljega in daljnosežnejšega pomena. *Delo* je bilo tedaj uradno glasilo SZDL in Javoršek v njem nikakor ni bil zaželen gost, razen če je s tem opravil kakšno specialno nalogo še za SZDL. S tem, da je prav on napadal Kocbeka ter *Prostor in čas*, so obtožbe samo pridobile na verostojnosti in prepričljivosti. Politika si je ob njih umila roke, njihove rezultate pa upoštevala kot stališča kulturne sfere. Če ne bi bili za to pridobili Jožeta Javorška, bi bil Kocbeka moral napasti Josip Vidmar sam, ali pa bi bili morali javno spregovoriti politiki sami. Neposrednemu soočanju z javnostjo pa so se vedno izmikali.

Javoršek je pičevstvo kot svoj duhovit izum vnovčil že v knjigi *Samotni jezdec*, ki je prvič izšla v letu 1973, v letu 1974 pa je bila ponatisnjena, prav tako pri *Partizanski knjigi*, kjer je Josip Vidmar urejal tudi zbirki *Polemika* in *Znameniti Slovenci*. Njen direktor je pred politiko imel podoben status kot Javoršek, za politično kariero ni bil primeren, dovoljeno pa mu je bilo opraviti za politiko kakšno manj bleščečo nalogo.

V knjigi *Samotni jezdec* je Javoršek objavil tudi naslednji dialog med Patrom Janezom in Grešno Dušo:

Grešna Duša: »Za *Prostor in čas*, revijo, ki jo ti urejaš, je uradna knjižničarska kratica PiČ. Pičevstvo pa je nekaj, kar leži med območjem moškosti in območjem ženskosti.«

Pater Janez: »Kaaaaaaaaaaaaaaj?«

Grešna Duša: »Seveda. Pič ni ne eno ne drugo. Ne drugo ne prvo. Ne mož ne ženska. To se pravi malo bolj nazorno. Malo ste tukaj, malo ste tam. Malo ste v socializmu, malo pa še kje drugje. Malo ste doma na Slovenskem, malo pa v zamejstvu. Malo ste v Ljubljani, malo ste v Trstu. Malo ste v Zvezi komunistov, malo pa tudi ne. Malo ste na desni, malo pa tudi na levi. Malo ste napredni, malo pa tudi ne. Malo ste nazadnjaški,

malo pa spet ne. Malo ste s cerkvijo, veliko pa ne. Malo ste s hudičem, malo pa sploh ne. Skratka: pičevstvo pomeni amfibijsko stvarnost, ki je še nedoločljiva in neizrazita. Če bi lahko pošteno in brez predsodkov označili vašo resnico, bi pač rekli, da ste idejni, politični in estetski hermafroditi. Skratka – pičevci.«

V knjigi oziroma dnevniku med pičevce že na prvih straneh z imenom in priimkom uvrsti Edvarda Kocbeka, ko pravi: »Za Kocbeka značilna in odločilna resnica je, da je vse, kar je delal, delal skupinsko, da ni bil nikdar sam samcat, pa tudi nikdar do kraja zvezan, vendar je bil vsak njegov kulturni ali politični prodor izraz nekega skupinarstva ali ozadja, ki mu je razsvetljevalo pamet ali vodilo roko (križarji, dominsvetovci, Dejanje, krščanska skupina v OF, pičevstvo.)

V nadaljevanju Javoršek prehaja v konkretizacijo: »Povedati bi moral, da je bistvo pičevskega človeka v tem, da je človek z dvojnimi obrazom, da izpoveduje na primer z zelo glasnimi usti svetovni nazor določenega značaja, s prav istimi usti pa daje glasno prostor tudi diametralno nasprotnemu svetovnemu nazoru. Pičevci je na primer vernik rimsko-katoliške cerkve ali kakršenkoli kristjan, hkrati pa na videz priznava dialektični materializem ali komunizem, včasih pa je celo član Zveze komunistov. Takih pičevcev s tem dvojnimi obrazom je največ. Zelo veliko pa je takih, ki s svetovnimi nazori sploh nimajo pretiranega opravka, ampak živijo sredi naše družbe kar dobro in učinkovito in imajo v rokah tako imenovane ključne pozicije, kljub temu pa so slepljivi dvojniki. Na zunaj namreč kažejo silno pripravljenost za zdravo ustvarjanje nove slovenske družbe v novih zgodovinskih položajih, v katere smo se pribojevali v zadnji polovici XX. stoletja, na znotraj pa so neverneži, ki v svoje lastno delo ne verjamejo, kaj šele v delo drugih, kaj šele v slovensko socialistično usodo. Skeptiki so ali celo ciniki. Njihov skepticizem ali njihov cinizem pa ni intelektualne narave, kar bi človek z veseljem prenesel, ampak moralne. Zato bi jim celo lahko rekli, da so pobeljeni grobovi.«

V sodobni slovenski kulturi niso pičevci značilni in mogočni samo v območju *Prostora in časa*. Tudi drugod jih je vse polno. *Prostor in čas* je samo simbolično zbral na svojih straneh najbolj značilne predstavnike te zvrsti slovenskega človeštva. V *Prostoru in času* je zelo jasno videti, da pišejo vanj bitja, ki se ne zanašajo sama nase in ne na svoja notranja spoznanja in ne na svojo notranjo grozo in na svoje notranje avanture, ampak zanašajo se na tisto, kar je že ves zahodni svet preizkusil in oznanil, da je človeka in človeštva vredno. Današnji slovenski izobraženec, razmišlja naprej – pičevci izdaja vse, kar je živo človeškega in ustvarjalnega, vendarle pa terja od vseh, ki so okoli njega, da je varuh duhovnih temeljev človeštva, da je edini zakoniti zastopnik evropske in humanistične omike. Vsi drugi so ničeta, o katerih se ne splača govoriti, so naključna naplava socializma in vsega tistega, kar socializem oznanja. A čeprav je

pičevca v bistvu postavljen v kot, si lasti vodstvo v miselnem oblikovanju družbe. To je pglavitni vzrok, da po revoluciji v duhovni znanosti nismo prav nikamor prišli (oziroma smo prišli v hudičevo zagato), zakaj marksizem so postavili pičevci že takoj po letu 1945 v kot, ali pa so se oblačili vanj zgolj za uradno maševanje, po hinavski maši pa so se spet vrnili k svoji resnici.

Skratka: Hinavščina. Od Dušana Pirjevca pa do *Prostora in časa*, ki se mu je posrečilo zbrati pičevstvo na enem samem prostoru in v zelo kratkem času, lahko vidimo pglavitno žetev slovenskega duha, a ta je le nastavek stare kulture, oziroma poganjek novin, kakršne vidimo na današnjem zahodu: sama klavrnost, kulturni kolonializem, provinca, dolgčas, snobizem, moralno dvoživkarstvo.

Kar se tiče politike Zveze komunistov, pičevci nimajo bistvenih pripomb. V globinah svojega bitja so celo veseli, da tako zgodovino, kot je danes, pomagajo v svetovnih razmerah ustvarjati prav člani Zveze komunistov Jugoslavije. Ampak kar se tiče kulture in sploh tiste kulture življenja, ki je obrnjena navznoter, nenadoma spremenijo smer svojih odnosov ter se vežejo s svetovi, ki ne sodijo v svet naše revolucije. Najraje se družijo z najrazličnejšimi malomeščanskimi geniji. Vzroki za to so najbrž v slaboumni kulturni politiki socialističnega sveta, vendar Javoršek ni čisto prepričan, da je tako. Če nesoglasja rastejo zategadelj, ker je veliko ljudi prepričanih, da je revolucija veliko bolj pomembno kulturno dejanje od še tako visoke pesniške zbirke, potem so ta nesoglasja na trhlih nogah. Revolucija res do dna razsvetli množice in pomeni globlji kulturni preobrat kot učinek ene same knjige, a vendarle ni potrebno, da bi revolucija in knjiga druga drugo izključevali. Pomen revolucije je vsekakor globlji in pomembnejši, če jo v celoti spremlja delo pesnikov in pisateljev, njihovo delo pa je gotovo učinkovitejše, če ga podpira revolucija. Prav tu pa je iskati osnovni vzrok slovenskega pičevstva.

Slast oblastništva, ki so jo nekateri začutili, je bila nekaj tako nečloveškega, da se je morala izražati nečloveško. Nekateri oblastniki so tako pačili svojo revolucionarno preteklost, samega sebe in neposredno zgodovino. Marsikateri duh se je sesiril in ni mogel več verjeti v revolucionarno spreminjanje sveta.

K razvoju pičevstva na Slovenskem pa je dosti prispeval tudi klerikalizem, ki se je dodobra zalezal v slovensko psihiko in je do neke mere prvotna oblika pičevstva. Klerikalizem namreč prav tako živi iz dvojnosti človeškega življenja, na eni strani iz evangelijskih zapovedi, na drugi strani pa iz vsakdanjega življenja, polnega bogastva, oblasti in uživanja. Na eni strani živi iz glavne krščanske zapovedi, naj človek ljubi svojega bližnjega, na drugi strani pa podpira kapitalizem, ki uveljavlja prakso, naj človek svojega bližnjega izkorišča, kolikor le more in kolikor se mu bližnji da.

Povabilo na proslavo obletnice Radia Osvobodilne fronte je Javoršku povod za razmišljanje o stanju kulturnega življenja v Črnomlju pred kon-

cem druge svetovne vojne, za katerega ugotovi, da je bilo samo pred-podoba in prva izkušnja današnjega stanja med slovensko inteligenco. Po eni strani ji gre za uživaštvo, kakršno nudi potrošniška družba, in za vse oblike podedovanega humanizma, po drugi strani pa za intelektualno lenost, zvezano z moralno lenivostjo in neodločnostjo, zaradi katere ne najdemo somernih oblik našemu družbenemu razvoju, ki bi jih kultura morala najti. Pičevstvo je torej v bistvu bilo rojeno že v Črnomlju.

Pičevci kot tipični dvoživkarji živijo v območju socializma kot popolnoma vsakdanji državljani, ki niso v nikakršnem sporu z osnovnimi zakoni družbe in tudi ne z družbenimi dogovori, se naslanjajo na izročilo narodnoosvobodilnega boja in včasih tudi na svoja pričevanja iz tistega obdobja. Ko pa so izven območja zemljepisnega ali moralnega socializma, se počasi spremenijo v umske poslovalnice zahodne pameti. Svoje bivše stanje zanikajo, nočejo ga ne pripoznati ne priznati. Zato se razkazujejo kot mučeniki, ki morajo živeti pod ostudnim marksističnim nebom, kjer ni nikoli toliko dežja, da bi lahko pognala najmanjša trava upanja. S pomežikovanjem na levo in desno razodevajo pestrost svojega trpljenja, ki naj bi bilo predvsem duhovne narave, zakaj zastran vsakdanjega življenja nimajo skrbi. Kljub temu, da tiskajo knjige po mili volji, se pritožujejo, da ne morejo tiskati tistih knjig, ki so jih želeli tiskati, zakaj kljub anarhiji, ki vlada pri nas, od časa do časa kakšen bivši partizan zavpije, če se antisocialistične ideje po kakšnih zakotnih spisih pojavijo s tako silo, da jih lahko čisto vsak vidi. In da jih vsak vidi, je seveda svinjarija brez primere.

Jasno je, da prenekateri zahodni intelektualci s sočutnimi obrazi gledajo našega pičevca, ki bi po vsej sili rad postal brat Pasternakov, Solženicinov, Danielov in Sinjavskih, da ne bi govoril o Djilasih in Mihajlovihi in še celi vrsti drugih intelektualcev iz socialističnega sveta, ki so prosili ali še prosijo Zahod za zaščito. Vendar naši pičevci nimajo toliko moči, da bi v resnici prestopili Rubikon ter junaško vrgli kocko ob tla in začeli mučeniško življenje izgnanih intelektualcev. Vse preveč jim je lepo na Slovenskem in vse predobro vedo, da človek mora imeti vsaj Nobelovo nagrado, potem šele lahko živi svobodno na divjem zahodu. Meje so odprte in pičevci si lahko sami ogledajo, kadarkoli jih je volja, kakšen je Zahod. Zahod je strupen, egoističen, zidan na denarju. Zato je mrzel, nečloveški in veliko bolj policijski, kot si mislimo, zlasti pa je docela policijski, če mu pride v roke renegat iz socialističnega sveta. Kar se tiče njega in njegovih francoskih prijateljev, jih pri pičevcih najbolj jezi pačenje resnice o Jugoslaviji, čeprav je ta po letu 1948, ko se je iztrgala vplivom stalinizma, vsekakor na prvem mestu v boju za vesplošno svobodo na svetu. To je tako velika resnica, da se marsikateri zahodni intelektualec za nas veliko bolj boji, če vidi, da jadramo v kakršnokoli anarhijo. Ves pametni Zahod je bil na primer prestrašen v času plime hrvaškega nacionalizma in se na primer neprenehoma sprašuje, zakaj so intelektualci v

Jugoslaviji tako malomarno vpreženi v tisto, kar skromno imenujemo zgodovinski prodor jugoslovanske oblike socializma.

Mi pa se veselimo, da živimo v mistikah nerazumevanja, absurdov in larpurlartističnega kritikastva, tekmujeemo v nerganju in razpihovanju naših lastnih napak. Povsod po svetu lahko trčimo ob stvari, ki povzročajo nezadovoljstvo ali razburjenja, zakaj naj ne bi ob podobne grozljivosti trčili tudi pri nas? Naloga pisateljev je, da odkrivajo deske, pod katerimi gomazijo črvi in druga golazen in s tem pomagajo k vedno večji čistosti sveta. Ampak, ali naj s svojim delom pačijo osnovni zalet, ki je zalet svobodoljubnih sil v naši zgodovini?

Resnica je, da si ubogo slovensko ljudstvo, ki je prvič v zgodovini našlo kolikor toliko dostojen prostor na evopskem soncu, kakršnega mu zavidajo marsikateri narodi, dandanes upravičeno misli, da so ga njegovi pisatelji zapustili, da so pisatelji, ki so bili doslej sol naroda, postali kratkomalo neslani.

Ker pa nas Javoršek iz območja pičevstva nešteto krat povede še na različna druga območja, na območja literarne kritike, kulturne dediščine, problemov slovenske mladine, gledališča, na različne lokacije pariškega kulturnega življenja in mišljenja, se ob branju prenekaterikrat spomnimo urednikovega opozorila na ovitku *Pičevcevu*, da je Javorškova pripoved razglašena. Še več, zavede nas lahko celo k pomisli, da je ves ta njegov svet pravzaprav eno samo pičevstvo ali pa v drugo skrajnost, da so ta različna območja njegovega življenja in interesov odtrgana drug od drugega in da nam o njih pripoveduje le zato, ker se je odločil, da bo zadnje tri mesece leta 1974 pisal dnevnik, kar ni počenjal ne prej ne kasneje v takšni obliki in nam mora v tem kratkem časovnem obdobju poročati o vsem, kar sploh ve in zaznava.

In zato tudi ni čudno, da se mu po nekem silnem pariškem prepiru porodi spoznanje, da pisatelj ne more biti čist, čeprav se osebno še tako bojuje za čistost. Ne more biti iz ene kovine, čeprav bi tako rad bil monoliten. V njem je pekel in nebo, v njem je vse. Lahko je vprežen v degaulizem kot na primer njegova prijatelja Malraux in Mauriac, v socializem in kapitalizem, lahko se bojuje za napredek, za nazadnjaštvo, za cerkev ali pa za hudiča, ampak gnati ga morajo umetniške strasti in zanimajo ga samo tiste osebe in tisti politični programi, ki jih zmore umetniško upodobiti. Zato pisatelja ne moreš soditi po njegovi pripadnosti. Vendarle pa ga lahko obsojaš. In zato obsodi tudi samega sebe, ker je tudi on sam pičevce, ker ni nikdar z dovolj glasno besedo oznanjal, kaj misli v svoji notranjosti in kakšne vizije se mu pletejo po glavi sredi slovenskega sveta.

V takšnem spontanem, nekontroliranem trenutku, ko odpadejo vse vpetosti v konkretna razmerja slovenskega sveta, katerega del je tudi on sam, zna biti Javoršek v resnici prepričljiv in celo simpatičen. Toda takšni

trenutki so v knjigi, oziroma dnevniku, o katerem govorimo, redki in preredki, saj se po besedah istega urednika, ki smo ga že omenili, kljub vsej razglašenosti vendarle (vedno znova) uglasli na osnovno bojno-kritično razpoloženje zoper »klavnost v slovenskem življenju« ali še bolj poenostavljeno, v ne docela razumljiv napad na Kocbeka in v celoti nerazumljiv spopad s *Prostorom in časom* oziroma njegovimi sodelavci, ki mu niso prizadejali nobenega zla in so se obenj obregnili šele, ko jih je skrajno omalovažujoče sam napadel, na način in v okoliščinah, ki jih skoraj ni bilo mogoče imenovati drugače kot denunciantске.

Denuncianstvo je hud izraz, a ustrezen. Kajti kljub svoji široki izobrazbi, širini duha in pronicljivosti mišljenja, izbrušenosti besednega izraza in še kaj, bi bilo mogoče dodati, da njegova prizadevanja za razvrednotenje intelektualnih in sploh duhovnih dosežkov tolikšnega števila izobražencev, kot se jih je zbralo okrog revije *Prostor in čas*, ni mogoče adekvatno razlagati drugače kot uslugo politiki, da iz javnega življenja eliminira čim večje število ljudi, ki niso odmerjeni povsem po njenem kopitu. Absurdnost in nemoralnost Javorškove vloge v obravnavanih primerih pa je še toliko bolj vpadljiva, ker je tudi sam sodil v kategorijo tistih, ki so bili politiki odveč in neprijetni.

Bilo bi docela razumljivo in sprejemljivo, če bi se Javoršek soočil s stališči posameznega pisca ali urednika in na podlagi konkretnega gradiva raziskal njegov intelektualni domet in njegov pomen v celotni zgradbi slovenske kulture, raziskal genezo in ocenil pomen njegovih naporov in jim tako omogočil, da so z njim enakopravni, da zoper njegova stališča postavijo svoja, na odprtem postoru in pred očmi javnosti ocenijo globino in domet enega in drugega ter s tem opravijo neko občekoristno nalogo, prispevajo k odkrivanju tistega, kar lahko duhovni in splošni razvoj slovenstva pospešuje ali zavira.

In ni čudno, da sta za konec te publicistične ekskurzije ostali le dve možnosti: da svoj izum pičevstva razvedeni v njegovi vsesplošni pojavnosti, kar bi do neke mere govorilo o njegovi intelektualni poštenosti in nepristranosti, ali da pomen svojega izuma potencira do absurda, ne samo do njegove politične obsodbe, temveč tudi moralne in občečloveške, kar je konec koncev le bilo v skladu s pričakovanji naročnikov tega pisanja.

Javoršek je storil oboje. Rezultat njegovega raziskovanja pičevstva je definicija, ki se glasi: pičevce je v svojem zunanem življenju glasno (uradno) ali tiho (tudi uradno) zvest socializmu ali celo komunizmu, v svoji notranjosti in med svojimi notranjimi tovariši pa socializem z najrazličnejšimi sredstvi spodkopava. Dvoličnost tega stanja, na katerega so se ljudje že navadili in so zanj neobčutljivi, je ena od konstant svobode slovenske družbe, zlasti pa kulture. Zato se je tudi pripetilo, da je slovenska literatura prvič v svoji mučeniški, če ne že revolucionarni zgodovini postala v nekaterih svojih prikaznih krinka nazadnjaštva.

V nalogi, ki mu je bila zadana in jo je Javoršek sprejel za svojo, ima posebno mesto obračun s Trstom oziroma z njegovimi slovenskimi pisatelji in publicisti. Njihova formalna neodvisnost od trenutne slovenske družbene konstrukcije jim je vedno omogočala izviren, odkrit in osebni odnos do slovenske družbene realitete in seveda kritičen odnos do vladajočih struktur in vladajočih nazorov v teh strukturah, zato jih je bilo treba ob vsaki priložnosti omalovaževati in celo žaliti, zanikovati sleherni pomen njihovih prizadevanj.

Namesto da bi, kot od njih pričakuje Javoršek, beri vladajoča politika, oblikovali svojo slovensko močatost po meri močate zgodovine sodobne Jugoslavije, če ne že po ničemer drugem, vsaj po meri naše zunanje politike, ki je za nešteto klafter višje cene, slovesa in moralne vrednosti od rimske zmede in ujetosti, tržaški pičevci rajši trosijo na glavo pepel naših nekdanih in zdajšnjih zablod ter sključeni v dve gube nenehno tarnajoč nadaljujejo izročilo slovenskih rev in težav. Kljub temu, da bi lahko na prste izračunali, koliko je usoda Slovencev v Italiji v premem sorazmerju z močjo in mednarodno veljavo Jugoslavije, dosledno javkajo, kaj vse smo zamudili, zagrešili, kje vse smo ga polomili in kakšni sploh smo, dosledno tonejo v močvirju nekakšnega političnega obupa in tako sami sebi žagajo vejo, na kateri čepe. Nikdar ne bodo sodelovali v stvarnem, vsakdanjem naporu snovanju slovenske družbe, ker se bojijo, da bi se umazali, njihov posel s slovenstvom je čista kritika, saj so tržaški pisatelji. Oni lahko dvomijo čisto o vsem, celo o ideji, da bi lahko bil socializem vodilna misel narodne obrambe, čeprav nimajo pojma, kaj se pri nas dogaja, a lahko zapišejo vse, kar zapišejo, saj so tržaški pisatelji. Pahor se je celo javno in glasno deklariral kot nasprotnik socializma: »Zame ni mogoče reči, da bi bil glasno, še manj pa tiho zvest socializmu. Ne samo, da nisem zvest, ampak ga tudi odklanjam, če ni pluralističen, tak pa doslej vzhodno od Trsta nikjer ni bil in ni. Kar se mene tiče, nisem za komunizem, za nobeno njegovih variant.«

Javoršku je seveda samo po sebi jasno, da tako kot Pahor misli večina pičevcev, le da si tega ne upajo povedati, ker pač ne živijo na Tržaškem. Glavni pičevci misli natanko tako, ker drugače misliti ne more, sicer bi bili njegovi skrivnostni vplivi na slovenstvo drugačni in njegovo pisanje prav tako.

Posledica takega mišljenja je politikantska mentaliteta, kakršna je vladala na Slovenskem in tudi na Tržaškem še pred prvo svetovno vojno. To je mentaliteta skupinarstva in strankarstva, ki prinaša s seboj pravdarstvo, jezljivost, zakotna obračunavanja, izključuje pa čisto sleherno vizijo in sleherno velikopoteznost in tudi ustvarjalnost.

Ob celi knjižnici najnovejših izsledkov o samoupravljanju, ob zgodovinskem početju, zavoljo katerega je naša dežela prav gotovo na vrhu sodobne zgodovine, najde Boris Pahor le starega Gosarja ter nam ga vrže kot kost: »Jaz sem že zdavnaj preštudiral vse samoupravljanje!«

Tudi Edvard Kocbek je v Javorškovi hierarhiji vrednot lahko le minoren pojav, saj nobene svoje knjige ni napisal brez osnovnega navdiha ali bistvene pričujočnosti komunistov. Odmislimo iz njegovih knjig komuniste in njihovo dejavnost, sodi Javoršek, pa se bomo znašli pred neusmiljenja vredno filozofsko zmešnjavo brez hrbtenice in poleta. Komunisti v vseh njegovih delih predstavljajo najbolj izrazit prodor v zgodovino in v svet. Kadarkoli Kocbek ostane sam s svojo mislijo, vse postane nejasno, nejasna postaneta pisanje in njegov smisel. Pred nami zazija zgubljenost tragičnega bitja v najbolj gluhi provinci, ki si jo je mogoče zamisliti.

In seveda končni sklep, ki zadeva vse pičevce: Zgodovina bo, kot še vselej, čeprav z nujno zamudo, naglas in odločno povedala, da pičevci niso bili **pričevalci**, temveč **izdajalci** našega časa.

Po tako vsestranski preučitvi in globokoumni oceni *Prostora in časa*, kocbekovskega fantoma, ki naj bi stal za njim, moralne in idejne zavržnosti pišočih v to revijo, SZDL Slovenije in vsi samoupravni mehanizmi pod njenim okriljem, s samoupravno kulturno skupnostjo vred, niso mogli storiti nič drugega, kot da revijo povsem pozabijo, ne da bi o njej izrekli kakršnokoli javno sodbo.

SKLEPNO POJASNILO

Pričujoči pregled razvoja in dejavnosti kulturnih revij *Mlada pota*, *Problemi* ter *Prostor in čas*, je nastal ob vnovičnem branju in pregledovanju vseh snopičev in vseh letnikov omenjenih revij in le v neznatnem obsegu po osebnih spominih. Ker so bile ocene teh revij in njihove vloge v javnem življenju in duhovnem razvoju povojnih desetletij večkrat enostranske in pristranske ali celo ideološko diskriminatorne, sem mnoge avtorje in njihove prispevke citiral ali navajal v povzetkih bolj obsežno, da bi bili idejni profili in nazorska naravnost avtorjev in revij kot celote povsem razvidni brez komentarjev. Ob tem se mi je lahko zgodilo, da zlasti člankov s filozofsko vsebino nisem povzel v vseh niansah, kot bi avtorji želeli. V kolikor je do tega prišlo, ni prišlo namenoma. Zavedam se, da so osebni spomini le to, kar so in pričakujem, da me bodo posamezniki dopolnili s svojimi.

Obravnavane revije doslej v naši publicistiki niso doživele kompleksnega prikaza ter izčrpne analize, zato sem nekajkrat spodbujal njihove bivše urednike in vidnejše sodelavce, da bi historiat teh revij obdelali timsko in z različnih aspektov. Ker do realizacije takšne zamisli ni prišlo, je moj pregled šteti le za enega od možnih pogledov na obravnavano problematiko. Njeno kompleksnejšo podobo bi lahko zagotovilo le več avtorjev v načrtnem in koordiniranem sodelovanju. Branje o tem bi bilo zanimivo že zaradi idej, ki so bile tedaj v obtoku, in zaradi preobrazb, ki so jih s potekom časa doživeli posamezniki. Nenazadnje tudi zaradi odgovora na vprašanje o vlogi splošnih kulturnih revij v našem družbenem razvoju.

VARUŠTVO ZA VSAKO CENO

Boj okrog revije Mlada pota se je, kakor vse kaže, v svojem prvem delu srečno in še v pravem času končal; in prav je, da so se v našem političnem življenju naši ljudje, ki so stvarjem natančnejše prisluhnili in jih globlje ter širše vzeli, kakor so to zmogli literarni in vsakovrstni drugačni mentorji.

V dobrih petnajstih povojnih letih je to že drugi spopad s prihajajočo, mlado generacijo. Uspeh prvega takega spopada, pri katerem sem tudi sam imel svoj delež, je bil, da je – v nekem smislu tudi »mentorska« – Mladinska revija prenehala izhajati, ko je morala izmenjati nekaj uredništev, pa še svoje ime, in se zdaj nadaljuje pod imenom Perspektive z meščansko miselnostjo. Levo orientirani del tiste generacije, čeprav številčnejši, je takrat opustil vsakršno misel na kakšno svojo revijo, se porazgubil po službah, sodeloval pa le še priložnostno po raznih revijah in časnikih, ne da bi določneje vplival na ta tisk.

Generacija se je – če govorimo v generacijskem jeziku – pojavila takoj po osvoboditvi in se zbirala ter razvrščala okrog takrat edine revije, ki je bila zanjo dosegljiva – Mladinske revije – in se hote ali ne hote po zakonih življenja postavljala nasproti starejšim generacijam, ne da bi sama med seboj bila kakorkoli zdiferencirana, kar je bilo v takratnih razmerah tudi zelo težko pa tudi tvegano.

Nedvomno je Mladinska revija bila na svojem začetku nekakšna »mentorska« revija, vendar brez določenih mentorjev. Od revije začetnikov se je generacija razvrščala dejansko v generacijsko revijo, kjer so idejna in ideološka vprašanja bila manj pomembna kakor pripadnost generaciji. V senci te generacijske pripadnosti je rasla in postajala najbolj aktivna skupina okrog današnjih Perspektiv, ki si je v nadaljnjem razvoju našega političnega, vobče družbenega življenja ustvarila lastno revijo, utesnila svoj krog pa ga hkrati skušala razširiti na prihajajoče sile, v čemer pa očitno ni uspela, kar nam zgovorno priča primer Mladih poti.

Namesto na pol mentorske Mladinske revije so nastala Mlada pota, ki so postajala odločnejše mentorska, ali vsaj poskušala to postati.

Zgodilo pa se je, da je tudi generacija, ki se je zbirala in nazadnje tudi zbrala okrog Mladih poti, preraščala tak mentorski okvir, dokler se mentorstvu ni uprla. Zgodilo se je podobno ko nekoč pri Mladinski reviji: generacija je hotela s svojo rastjo revijo iztrgati mentorstvu in jo napraviti za glasilo svoje generacije.

Navsezadnje – gre za našo komunistično, vsekakor pa za napredno mladino. Če je bil boj pred nastankom Perspektiv upravičen pa tudi

razumljiv, čeprav gre tudi tam za pojav, ki ga je v našem družbenem razvoju treba razumeti, tokrat ne gre več za nastajanje nekih novih Perspektiv, pač pa za revijo, ki je levo orientirani del mladih ljudi iz prve generacije ni zmogel iz raznih vzrokov rešiti, za revijo, ki bo živo posegala v naše življenje, česar Naša sodobnost danes niti več ne poskuša, prav gotovo pa ne v dovoljšni meri. A če gre za komunistično, vobče napredno generacijo, to pa nedvomno gre, zakaj je bil potem potreben ves ta hrup? Ali je zares le z njimi nekaj narobe, ni morda pri nas samih marsikaj narobe? Morda zato, ker »slabo« pišejo? Morda, ker narobe mislijo? Če slabše pišejo, je kriva njihova nenadarjenost ali pa so krivi sami. Če pa narobe, se pravi – če ne mislijo vse prav, smo jih pač mi vzgajali, ali so se vsaj ob nas vzgajali.

Ali pa je današnja komunistična mladina, pa vobče vsa nekoliko, vsaj »nekoliko« drugačna od nas predvojnih, medvojnih, prvih po-vojnih komunistov? In če je drugačna, mar je že zato krivoverska? Če pa smo spremenili razmere, spremenili pogoje za njihovo rast, za njihovo življenje, mar ni to dovoljšen vzrok, da so postali še sami drugačni, da gledajo drugače na pojave življenja in seve tudi drugače ravnaajo s temi pojavi? Nič ni na svetu dokončnega, vse je podvrženo razvoju, in je potem treba tudi razumeti prihajajoče rodove, ki se jim bo vedno znova upiralo sleherno uveljavljanje naše dokončnosti, pri čemer seve postane umljiv tudi naš odpor proti takemu razve-ljavljanju dokončnosti, ki k njej težimo.

Leposlovne revije niso bile nikdar zgolj leposlovne, kakor tudi pri-povedna umetnost – a tudi vse druge – zgolj neko leposlovje, artizem. Ravno take književne, leposlovne revije pa so vedno zaobjemale v svojih nedrih širok kompleks vprašanj našega življenja. Mladi ljudje niso nikdar bili zgolj politiki, posegali so v življenje vedno na široko. Morda gre danes za pojav, da bi nam ravno revije, ki bi doumele naš čas, mogle koncentrirati v svojem krogu mlade ljudi, kjer bi mogli spregovoriti v svojem pristnem, mladem jeziku. Kakor je tudi res, da se je mlad človek vedno otesal mentorstva. Tembolj je to razumljivo, kadar gre za generacijo, ki je v svojih vsakdanjih življenjskih poklicih strokovno že dozorela, že stoji sredi tega našega življenja, v nečem pa jo še vedno potiskamo v okvire svojega varuštva. Kadar govorimo o naši mladini, govorimo o njej superlativno, toda kadar ta mladina dorašča, kadar stopa na naša mesta, ko nas včasih celo poskuša potisniti s teh mest, takrat pa se pojavi naše nezaupanje do nje. Nehote potem nastane vprašanje – kdaj potem ta mladi človek sploh dozori, kdaj sme samostojno spregovoriti?

Alojz Rebula

INTELEKTUALNA POŠTENOST

Močvara – kako pa naj takšno stanje imenujem ? -, v kateri brodi toliko naše kritične produkcije, je razvidna iz dovolj jasnega dejstva: da si namreč bralec naših literarnih revij, ki je seveda kolikor toliko uveden v zemljepis resentmentov, ki so porazdelili našo kulturo v nekaj zaprtih prijemalščin, lahko že vnaprej, ob sami platnici neke publikacije, anticipira sodbo, ki jo bo ta publikacija o obravnavanem avtorju izrekla. Na primer: sodba kritika Naše sodobnosti o avtorju iz kroga Perspektiv je več ali manj prav tako predestinirana kakor sodba kritika Perspektiv o avtorju iz kroga Naše sodobnosti. Če pomislimo, da gre v tem primeru za dve edini kolikor toliko vitalni literarni publikaciji v slovenskem literarnem svetu, je abnormalnost tega stanja na dlani. Očitno je torej, da se pred vsemi drugimi vprašanji postavlja vprašanje intelektualne poštenosti človeka, ki si pripisuje poklic, da piše literarne kritike. Poštenost torej: tukaj vidim izhodišče, od koder je sploh mogoče kam priti. Kako je neki s tem: se mar pošten kritik – ki se ob umetnini izreče tako, kakor se mu po njegovi vesti zdi, da odgovarja resnici, izven vsakršnih osebnih, klikarskih ali družbenih transmisij – rodi, kakor se rodi pesnik ? Vprašanje vsaj meni ne zveni absurdno, kar samo na sebi dovolj nazorno osvetljuje redkost določenega tipa intelektualca. Drznil bi si celo reči, da je ta redkost celo takšna, da si intelektualne poštenosti skoraj ne bi pomišljal postaviti ob stran izjemnih človeških proizvodov, recimo talenta, celo genija. In vendar ne gre v bistvu za nič drugega, kakor če se v praktični človeški morali predpostavlja na primer vodilo, da ne kradi, ne varaj, ne laži. Je torej intelektualna poštenost tako težka? Mislím, da je težka, da je posebej za intelektualca, ki mu je pluti med Scilo Ambicije in Karbido Napuha, celo najtežja. In vendar, kaj je ukvarjanje z duhom, katerega najelitnejši nosilec je prav literatura, če to lastnost izločimo? Ščegetanje ušes, obešanje na počene zvonove, peresarski šport. Ko sem si tako postavil za izhodišče takšno platonsko idejo intelektualno poštenega kritika, se nadalje sprašujem: kaj mu še pridam, da postane kritik, vreden tega imena, iskalec zlatih žil, vejalec minljivega? Brez intelektualne poštenosti ne gre: toda kam z njo, če ni zraven nekaj intelligence? Nekaj preproste človeške bistrosti je treba kritiku. Hočem reči: nekaj smisla za razločevanje med bistvom in pritiklinami, med pozo in prizadetostjo, med doživetjem in izračunom, med središčem in med robovi, med humanističnim in opičjim, med zlatom

in kositrom. Osebnostno vidim neizogledljivo znamenje takšne inteligence ne v samovšečni možganarski pozi, pa čeprav lahko precenjuje umetnost do osebne religije, ampak v skromnosti, v široko sprejemljivi skromnosti pred vsem spoznavnim v človeku in izven njega, pred misterijem danega. Inteligenca, ki se povampirja v enostranskem abstraktnem izživljanju, v nedotakljivosti samozavesti svoje veljave, je defektnost in sterilnost. O kulturi je skoraj odveč govoriti, ker ni prave inteligence brez nje. Namreč: ne samo brez neke spodobne literarne kulture, ampak tudi brez nje. Namreč: ne samo brez neke spodobne literarne kulture, ampak tudi brez neke odprtosti za neliterarno, denimo za metafiziko, za ekonomijo, za psihologijo. To pač ni kultura, ki se zadovoljuje s tem, kar prileze po lepi administrativni poti iz tiskarn na mizo, ampak ki stika tudi za neobjavljenim, za komaj snujočim se po glavah ustvarjalcev, za skrivnostmi miznic: zanima jo prav tako tuja publikacija kakor slučajno staknjena naloga domačega višješolca. Skratka, radovedna kultura je to: vprašanje zase bi bilo, koliko takšnega razpoloženja je najti med Slovenci, ki danes nosijo kritične zvonce. Je to vse? Nekaj okusa je vsekakor tudi treba. Seveda ne kakršnegakoli, ampak pravega. Takšnega na primer, ki sicer ne zavrača pikantne slaščice, osvežujočega sladoleda ali francosko namešanega aperitiva, ampak ki pri tem ne pozablja, da je osnova človeške prehrane le v žitarici, vsaj dokler ne bodo začeli variti alg. In na koncu še nekaj občutljivosti, mogoče malček krhkih živcev, nekaj finejše psihične konstitucije. Z drugimi besedami: nekaj talenta za humor, za navdušenje in za obup, za skrajne možnosti doživljanja, brez česar je umetniško vživljanje nemogoče. Kritik, ki pristopa k umetnini ves vesel, z žičnatim živčevjem, brez sence nad sabo, ves harmoničen v svoji otopelosti rani moj estetski čut. Vse to bi se torej reklo pristajati pri starem izreku, da je lahko dober kritik samo faliran ustvarjalec? Skorajda.

Med pokojnimi Slovenci vidim tri takšne kritike: Josipa Stritarja, Ivana Prijatelja in – največji format med njimi – Izidorja Cankarja.

RAHLOČUTNI MATERIAL ALI LJUDJE

Študentski list Tribuna je v svoji zadnji številki natisnil članek o problemu Problemov. Ta članek med ostalim ugotavlja krivdo uredništva Mladih potov za krizo koncepta mentorske revije in ga post festum poučuje: »Le – to bi moralo stalno proučevati že obstoječe oblike dela z mladino, jih izboljševati in spreminjati, ne pa ostajati po več let v istih šablonah, ki pri tako rahločutnem materialu kot je ravno mladina, nujno privedejo do občutka monotonosti.«

Vse kaže, da avtor tega stavka tudi sam še ni čisto nehal biti »rahločutni material«, zato človeka toliko bolj prizadene ta obskurna latovščina problematičnega aktivizma. Prizadetost pa se takoj sprevrže v spoznanje, da ta čudni jezik pravzaprav precej natančno povzema vse tisto, kar se tudi v dosedanjem razpravljanju o mentorstvu in mentorski reviji zdi močno problematično.

Imenujemo jo »rahločutni material« ali karkoli – v razpravljanju se »sporna« mladina med petnajstim in dvajsetim letom trdovratno pojavlja kot neka posebna zvrst človeka; celo med mladino ima – sodeč po razpravljanju – nekakšen poseben status. Zakaj namreč ne do šestnajstega leta, do meje, po kateri sme gledati vse, kar ponuja kino? Ali do osemnajstega, ko postane polnoletna? In če že do dvajsetega, zakaj ne do petindvajsetega, ko zapusti mladinsko organizacijo?

Kdor ima količkaj spomina, bo priznal, da je zgornja meja, ko mlademu človeku priznamo določeno zrelost, ali ko mu odrečemo dobroto mentorskega obdelovanja, zelo gibljiva. Kaj se je – denimo – v zadnjih dvajsetih letih usodnega zgodilo s to mladino, da je iz revolucionarne avantgarde, sposobne sprejemati usodne odločitve in prevzeti nase odgovornejše naloge, iz zavestnih graditeljev itd. (glej katerikoli časopisni uvodnik ob dnevu mladosti) postala »rahločutni material«, ki ga lahko uniči ali pa vsaj zmede pri iskanju samega sebe in svoje izvirne poti – nekoliko daljši članek s filozofsko vsebino? Je to res samo skrb za mladino ali pa je morda zraven tudi nekoliko alergičnosti na filozofske članke in na »idejnoestetske koncepte«, o katerih dvomimo, da bi bili primerni za mladino med petnajstim in dvajsetim letom, čeprav še ne moremo natančno vedeti, kakšni bodo?

Na Slovenskem imajo mentorske revije dolgoletno tradicijo in zato se baje vsi strinjamo, da je mentorska revija mladini potrebna. To je do neke mere res. Bolj sporno je najbrž vprašanje, kakšna naj bi bila. O tem obstoje različni predlogi. Študentska Tribuna na

primer brani koncept, po katerem »revija seveda ne bo mogla imeti nekega ožjega idejnoestetskega koncepta, ki bi vezal njene sodelavce; nujna pa bodo določena idejnoestetska stremjenja, ki bodo predvsem politične narave in bodo kot taka tudi sposobna mladino voditi, usmerjati in ji nakazovati pot, ob kateri pa si bodo mladi ljudje lahko sami gradili in sprejemali svoja stališča.« Tribuna sicer ne pove, kdo naj bi bil v taki reviji nosilec idejnoestetskih stremljenj (predvsem politične narave), očitna pa je misel, da »rahločutni material« tega sam ne bi zmoget. Kdo torej? Mentorji, ki jih odlikujejo idejnoestetska stremjenja predvsem politične narave?

Na Slovenskem imajo mentorske revije dolgoletno tradicijo in morda prav zato ni naključje, da celo študentski list tako odločno zagovarja potrebo po varuštvi nad mlado generacijo, kot da imamo opravka z nekim »materialom«, ki je po svojih stremljenjih že a priori nekaj sumljivega. Ali pa gre samo za literarni naraščaj? Toda ob vsej tej veliki skrbi za literarni naraščaj, ob tem skoraj paničnem strahu, da ne bo izgubljen noben talent, nekako ni mogoče pozabiti skušenj – denimo – vsaj zadnjih desetih let. Te skušnje, ki jih je mogoče podpreti z dokazi, pa govore, da dejanski potek stvari ni bil vedno na višini mentorskih tradicij. Srbi na primer se s takimi tradicijami ne morejo ponašati, so se pa vse drugače širokogrudno obnašali do svojega pesniškega in pisateljskega naraščaja. Kako je bilo s tem pri nas, bi bilo mogoče napisati več kot prenese gostoljuben časopis in potrpežljivi bralci. Najmanj, kar je mogoče reči, je to, da do nastopajočih pesnikov in pisateljev ter publicistov nismo bili preveč širokogrudni.

Tačas Naši razgledi dovolj široko odpirajo svoje strani polemiki o problemu mentorstva, kar je vredno vsake pohvale. Toda v desetih letih izhajanja mentorske revije niti ta ugledni časopis niti katerakoli revija ni našla priložnosti ali prostora, da bi na svojih straneh (v dobrem ali slabem) opazila Mlada pota in tako imenovane mlade talente, ki so v njih tudi že po več let objavljali svoje prispevke.

Kulturna javnost, ali kakorkoli že to imenujemo, je bila daleč od njih in to so tako oni kot uredništvo dobro čutili. Nič čudnega torej, če so mnogi med njimi prišli na originalno misel, da je njihovo približevanju središču kulturnega dogajanja odvisno od njihove oddaljenosti od Mladih potov. Nekateri so odhajali s takšnimi obrazy in izjavami, kot bi se jim bila zgodila krivica, ker je revija sploh kdaj objavila njihove prispevke. In tudi obratni učinek ni izostal; malo-kateri javni in kulturni delavec se je dal preprostiti, da bi napisal prispevek za tako imenovani mentorski del revije.

Toda to je že eden izmed obrazov toliko obravnavane krize Mladih potov. Dotaknili smo se je mimogrede, ker kaže na slabost, ki je noben

mentorski koncept ne bi smel ponoviti, a se kaže v vseh, ki so se doslej pojavili kot predlogi. Tribuna jih je v svoji formulaciji le povzela. Mladina, tudi tista med petnajstim in dvajsetim letom, ni niti »rahločutni material« niti pasivni receptor kakršnihkoli »idejnoestetskih« in kar je še takšnih konceptov. Točneje: kolikor je samo to, smo zanjo razvili celo vrsto izobraževalnih, vzgojnih in političnovzgojnih institucij, organizacij in pripomočkov, ki jih nobena revija ne more nadomestiti niti pokriti njihove primanjkljaje. Še bolj nesmiselno bi bilo, če bi jih podvajala. Toda ostane še nekaj, kar se zdi mnogo važnejše. Prepričan sem, da ni prav, če v pisanju mladih ljudi vidimo (ali hočemo videti) samo dobro voljo, da bi se približali literaturi ali se izurili v pisateljski veščini. Tudi ne vidim potrebe, da bi bilo treba koga v tem smislu spodbujati. Pobude mladega ustvarjalca, če so kaj vredne, so globlje in bržkone tudi pogojene v specifičnem položaju kot »material« – ima revija lahko kak smisel le, če more dati njihovim pobudam družbeno dimenzijo, če jih sooči drugo z drugo in postavi v širši kontekst aktualnih kulturnih in družbenih vprašanj. Samo v takem kontekstu se vrednotijo in tudi same dobivajo vrednost v očeh bralcev.

Vladimir Kavčič

DEMOKRATIZACIJA IN HUMANIZACIJA VOJSKE

Predvidene spremembe jugoslovanske ustave spodbujajo tudi k premišljanju o položaju oboroženih sil v naši samoupravni družbi, o tem, kakšen naj bo ta položaj v prihodnje. Pri tem seveda gre za to, da bi ta položaj ustrezal že doseženi demokratizaciji družbenih odnosov, da bi se razvijal ustrezno z novimi spremembami in bi hkrati zagotavljal kar največjo učinkovitost vojaške organizacije.

Zahtevi po demokratizaciji in hkratni večji učinkovitosti vojske sta se še pred nekaj leti upirali tradicionalnemu načinu vojaškega mišljenja in sta bili videti vsaj nezdržljivi, če ne že naivni, laični ali celo sovražni. Poudarjena vloga vojske kot varuha jugoslovanske enotnosti in nedotakljivosti je bila vzrok, da je armada ostajala sorazmerno vaze zaprt in deloma po svojih zakonitostih živeč organizem, na svoj način posvečen in nedotakljiv. V njem so se sorazmerno dolgo ohranili ostanki vojnega komunizma, miselnost odpovedi in požrtvovalnosti vojnih in prvih povojnih let. Očitno je bil velik problem, kako po končani vojni zadržati v armadi preizkušene in vojaško uspešne ljudi, ki so postali vojaki po sili razmer, iz patriotskih ali drugih neprofesionalnih nagibov. Poskušali so jih moralno spodbujati, dopovedovali so jim, da so cvet naroda, to naj bi bilo nadomestilo za odpoved civilnim željam in ciljem. Razen kratkega časa po vojni ti ljudje niso dobili nobene materialne spodbude in aktivni kader naše vojske je do današnjih dni ostal zgled skromnosti in požrtvovalnosti. To še zlasti velja za tako imenovane vojne častnike. Povojno obdobje je zadosti dolgo za oblikovanje sodbe o tem stanu. Stara jugoslovanska vojska je živela in delovala komaj dvajset let, a je vendar postala sinonim za neslavno in ne čisto resno organizacijo. Nova armada je to preizkušnjo prebila, kar seveda še ne pomeni, da ni bila obremenjena z nekaterimi slabostmi, ki pa jih ne bi kazalo prikrivati iz dolžnega spoštovanja do celote.

Tudi če vztrajamo pri problematični domnevi, da je bilo nujno vse, kar se je zgodilo, nekaterih modelov mišljenja in delovanja vendarle ne bi kazalo podaljševati v prihodnost. Premišljanja in razprave naj bi pomagale oblikovati takšna mnenja o armadi, da bi bil prepad med razvojnimi smernicami družbe kot celote in vojske kot njenega posebnega dela čim manjši. Z ustavo in postavbo bi bilo treba zagotoviti, da je oborožena sila sestavni del družbe in vojak državljan v uniformi. To pomeni še naprej se upirati ostankom tiste

miselnosti, ki bi v skladu s tradicijo, bližnjo ali daljno, želela videti v armadi posvečeno organizacijo, ki edina sme in more določati, kaj je v prid nacionalne varnosti, ki vso družbo in vsakega posameznika presoja skozi očala lastne organizacije. Armada ne more biti niti za hip ločena od splošnih družbenih vprašanj, ne osvobodjena protislovij večnacionalne skupnosti.

Služba v vojski naj bi v prihodnje za nikogar ne bila več žrtev. Ne za vojaka ne za častnika. Častniški poklic naj bo poklic z neko strokovnostjo in perspektivo. Usoda desettisočev vojnih častnikov, od katerih so bili mnogi po vojni skoraj na silo zadržani v vojski, nato pa prezgodaj upokojeni, večinoma brez možnosti, da bi se ustvarjalno vključili v družbo, se ne sme več ponoviti. Ta izkušnja je za nas predraga v moralnem in v materialnem pogledu.

V demokratični družbi tako razmerje do človeka preprosto ne bi smelo biti več mogoče. Ti ljudje pogosto živijo pod dvojnimi družbenim pritiskom, ki nanje deluje vse, prej kot spodbudno. Čutijo se odrinjene od tistega, za kar so delali in žrtvovali svoja najboljša leta, obenem pa jih okolje, v katerem živijo, šteje za nekakšne privilegirance, ki so si z razmeroma lahkim in kratkim delom prislužili veliko pokojnino. Le kdor se zaveda njihovega resničnega položaja, razume njihovo tragiko. Objektivno pa so seveda kljub temu veliko gospodarsko breme in v nemajhni meri smo tudi zaradi njih postali dežela upokojencev. Pri sorazmerno zaostalem gospodarstvu so dvojno breme. Ničesar ne ustvarjajo in obremenjujejo pokojninske fonde ali proračun. Njihova usoda ni bila in ne more biti spodbuda mladim ljudem, ki se odločajo za vojaški poklic.

Z družbenimi regulatorji bi morali v prihodnje omogočiti normalen prehod iz vojaškega v civilen poklic. To pomeni, da bi morala vojska v večji meri kot doslej upoštevati strukturo civilnega šolstva in civilnih poklicev. Lastno šolstvo je za vojsko predrago, pa tudi ni vedno zagotavljalo strokovnosti, ki bi bila uporabna v civilnem življenju. Armada bi kot »učiteljica in vzgojiteljica« morala postati bolj skromna. Protislovij in nesorazmerij v naši družbi ne more odpravljati sama, najbrž na tem področju lahko celo stori zelo malo. To naj tudi ne bi bila njena naloga. Brivci naj bodo brivci tudi v vojašnici in mizarjev naj ne bi pošiljali na bolničarski tečaj. Hrano naj pripravljajo kuharji in ne kdorkoli, bolničar naj postane tisti, ki o človeškem telesu že ve nekaj več kot na primer pastir z zelo oddaljene planine. Opustiti bi morali slepila, da vojska lahko komu da poklic, če ga ni mogel dobiti pred njo ali brez nje. Vojska ni socialna ustanova, ne more ustvariti dejanske enakosti tam, kjer je ni. Celo

med nepismenimi je le nekatere mogoče naučiti brati in pisati. Uradne statistike o uspehih na tem področju so varljive. V nekaj mesecih po urico ali dve na dan, po napornem urjenju, v tako imenovanem prostem času, ki to dejansko ni, ni mogoče nadomestiti vsega tistega, kar bi bila morala mlademu človeku dati šola.

Prav razsipniško pa ravna vojska z narodnim bogastvom, ki je nakopičeno v znanju šolanih ljudi. Vsaj v preteklosti je bilo tako in le izjemoma se je kdo znašel na mestu, kjer je lahko s pridom uporabil svoje srednje ali visokošolsko izobrazbo. Želja, da bi mladi ljudje v vojašnici živeli navidezno kar v najbolj enakopravnem položaju, je marsikje povzročala podcenjujoč odnos do šolanih ljudi, ki so jih označevali s skupnim pojmom cvikeraši. Primitivno pojmovanje formalne enakosti je imelo za posledico dejansko neenakost. Vsakdo sicer razume, da mora v takšni skupnosti, kot je vojaška, prispevati svoj delež pri vzdrževanju higienskega standarda, profesorju ali inženirju ne bo nič pod častjo, če bo kdaj poribal hodnik ali počistil stranišče, toda če bo imel občutek, da mora delati večkrat kot drugi predvsem zato, ker je profesor ali inženir, to ne bo brez posledic za njegovo razmerje do tega okolja. Dejansko so mnogi mladi ljudje v vojski imeli občutek, da jih hočejo ponižati. Seveda je razumljivo, da ti medsebojni odnosi niso samo posledica dobre ali zle volje posameznikov, temveč se v njih izražajo številni dejavniki, pravzaprav vsi tisti, s katerimi opredeljujemo kulturni in civilizacijski položaj posameznika. V tem pogledu pa so razlike med narodi in narodnostmi velike. Jugoslovansko povprečje se na primer loči od slovenskega. Če smo pripravljeni pogledati resnico v oči in če nam je v resnici do tega, da bi obstoječe razmere izboljšali, moramo najprej priznati, da problem obstaja, nato pa poiskati vzroke zanj. Marsikaj, kar je med ljudmi že splošno znano, mora postati izgovorljivo tudi na javnem mestu. Vprašanje medčloveških in mednacionalnih odnosov v vojski so realna vprašanja, njihovemu razreševanju ne more nič škodovati bolj kot zamolčevanje ali prikrivanje.

V razviti demokratični družbi, in našo prištevam med tiste, ki so na tej poti, armada ne more presegati stopnje zavesti, ki jo je ta družba že dosegla, ne sme pa tudi biti pod tem nivojem. Če bo večina pripadnikov te družbe imela občutek moralne in materialne zadoščenosti (ne zasičenosti), bo nedvomno tudi pripravljena braniti obstoječo družbeno ureditev. Obrambo domovine je sicer mogoče predpisati s postavo, individualne zavesti o tem, kaj je vredno braniti in kaj ne, pa s tem bistveno ne spremenimo. Obrambna

zmožnost države je nedvomno v veliki meri odvisna od splošne stopnje državljske zavesti in dobrega počutja državljanov. Armada si ne more mimo družbe, katere del je, ustvarjati svojih moralnih in vrednostnih meril. To sicer lahko poskuša, lahko je celo prepričana, da ji je to uspelo, vendar je to stavba na majavih temeljih.

Sodobna zamisel vseljudske obrambe se naslanja na zgodovinske izkušnje zadnje vojne, ki še vedno niso v celoti izkoriščene. Razvita narodna zavest je kot moralni dejavnik tedaj skoraj v trenutku prerasla vse birokratske in organizacijske sheme stare Jugoslavije. Ljudje so se vzdignili v obrambo svojih neodtujljivih pravic, svoje osebnosti, svojega kraja, naroda. Izobraženstvo kot stan je bilo med nosilci tega boja. Vojaški in politični voditelji so postali tisti, ki so jih ljudje poznali in so jim zaupali, tisti, ki so se izkazali v dejanjih. Obramba osebnih in nacionalnih pravic je bila še neposredno povezana s človekom, s posameznikom. Šele postopoma je preraščala v organizacijo, v mehanizem nad človekom. Nedvomno je bila ta organiziranost odvisna tudi od obsega odpora, od strukture sovražnikove organizacije, s katero se je spoprijemala, toda po končani vojni se je preveč in brez potrebe oddaljila od svojega bistva, od posameznika, od njegove pripravljenosti za aktivno sodelovanje v obrambi. Po zgledu drugih državnih tvorb in po logiki zgodovine se je element prisile začel preveč uveljavljati tudi na tem področju. Zaradi pretiranega zaupanja v moč državne organizacije je bila zavest posameznika odrinjena v ozadje, prevladovalo je prepričanje, da jo je mogoče predpisati z zakonom.

Logika samoupravnega sistema, ki tudi obrambo posameznika in dežele vse bolj vrača posamezniku kot njegovo neodtujljivo pravico, zahteva še nove korake v tej smeri.

Obramba je nedvomno pravica in interes vsakega posameznika, če in kadar meni, da je nekaj obrambe vredno. Na področju človekove zavesti o sebi in o svetu, o družbi, v kateri živi, občutimo številne vrzeli. Naš vzgojni sistem sploh nima izdelanega koncepta domoljubne vzgoje, prilagojene našemu času in humanistični viziji sveta. Nerešena in vse bolj nujna temeljna vprašanja naše družbe slabijo tudi našo obrambno zavest, omenim naj le milijon naših »vojakov« na tujem. Spričo vseh težav bi morali tudi iz vojaške organizacije same postopoma odstranjevati vse tisto, kar negativno vpliva na počutje mladega človeka v moralnem pogledu. Športna in vojaško strokovna izurjenost gotovo ne sodita tu zraven. To je celo spodbuden del vojaškega življenja in vsi bivši vojaki se radi spominjajo telesne zmožnosti, ki so jo imeli pri vojakih.

Seveda pa naj bi vojaško urjenje imelo svoje meje. Sedanji programi so očitno prilagojeni dolžini vojaškega roka. Nesmiselne pedanterije in duhamornega ponavljanja je marsikje preveč, namen obeh je v tem, da se napolni čas, ne pridobivanje koristnega znanja in spretnosti. Splošno vojaško obveznost je mogoče skrajšati na polovico in še več, kot kažejo nekateri praktični zgledi v Evropi. To seveda ne velja za specializirane enote in službe, kjer je potrebna visoka strokovnost. Te naj se profesionalizirajo ali pa naj se uredijo tako, da se bo znanje pridobivalo v posebnih vojaških šolah s priznanimi civilnimi strokovnimi kvalifikacijami, ali v civilnih šolah s kratko vojaško specializacijo. Tesnejšo zvezo med vojaškimi in civilnimi strokovnjaki je potrebno ustvariti tudi na področju materialne stimulacije. Vojški poklici so v primeri s civilnimi večinoma preslabo plačani. Zakaj bi morale vojaške osebe, katerih življenje je že tako bolj naporno, plačevati še poseben davek na zavest? In končno je treba tudi njim priznati sindikalne in druge samoupravne pravice združevanja. Tako se bo odprla pot do dejanske enakopravnosti vseh mladih v armadi. V sedanjih razmerah so vojaški poklici na področjih z relativno visoko življenjsko ravno, kot na primer v Sloveniji, nepopularni. Za marsikaterega mladega človeka iz nerazvitih področij je vojaška šola edina možnost za srednjo ali višjo izobrazbo. Tako po sili razmer sprejme poklic, ki mu intimno niti ne ustreza in je v tem pogledu s svojimi vrstniki na drugih področjih v izrazito neenakopravnem položaju.

Skrb za vojaške kadre mora postati skrb vsake nacionalne skupnosti kot celote. Ta mora razviti moralne in materialne spodbude, s katerimi si bo zagotovila potrebne strokovnjake, kot to dela na drugih področjih. Ne moremo se na primer zadovoljiti z ugotovitvijo, da Slovenci neradi sprejmejo vojaški poklic. Ugotoviti moramo vzroke, zakaj je tako, šele potem jim bomo lahko odpravljali.

Zagotoviti je treba možnost, da bodo mladi ljudje svojo vojaško obveznost odslužili v svoji republiki, v okolju, s katerim se lahko v največji meri identificirajo. Temu stališču v prid je mogoče navesti več psiholoških in družbenih argumentov. Čeprav je v ustavi zapisano, da je vojaška služba častna, večina vojakov vendarle tarna, da se v vojaški suknji čuti nekako izločena iz družbe, tudi v družabnem pogledu. Vojaki se na primer zelo težko pojavljajo na mladinskih plesih, še težje ustvarjajo stike z dekleti. Tudi za dekleta vojak po tradiciji ni zanesljiv partner, kot je to vedel povedati že Prešeren. Razlika v miselnosti med posameznimi jugoslovanskimi narodi je tudi občutna in je sama po sebi velika ovira za včlenjanje v

tuje okolje. Skratka, največ možnosti je, da bi se vojak dobro počutil samo v svoji republiki. Pa tudi s stališča splošne obrambne psihologije je verjetno pričakovati, da je vsakdo pripravljen braniti svoj dom prej kot celo državo. Pomisleki, da bližina doma vojaka odteguje življenje v kasarni, izvirajo iz starih pojmovanj in predstav o vojaku, ki naj bo v vojašnici sleherni trenutek pripravljen na alarm. Psihologija nas uči, da je posameznik lahko zelo prizadet zaradi poskusov razosebljenja in deprivatiziranja. Vsakdo si želi na dan vsaj urico časa posvetiti svojim intimnim vprašanjem. Če se enkrat na teden tudi čustveno sprosti v domačem okolju, bo to njegovo pripravljenost in s tem tudi zmožnost za napore in žrtve povečalo. Od čustveno zadovoljenega človeka je mogoče zahtevati in pričakovati dosti več energije in požrtvovalnosti, kot od tistega, ki se v svojem okolju ne počuti dobro. Seveda pa narava posameznih vojaških služb ne dopušča, da bi jih bilo mogoče razvijati v vsaki republiki posebej. Zaradi načela smotrnosti in gospodarnosti bo še vedno kdaj treba opuščati spredaj omenjeno načelo. To načelo tudi ne more pomeniti, da bi se jugoslovanska armada razdelila na več samostojnih, med seboj ločenih organizmov. Ne, njena enotnost ne sme biti okrnjena, čeprav jo je treba postaviti na spremenjenih temeljih. Tudi medsebojni stiki in sodelovanje mladih ljudi iz vse države, medsebojno spoznavanje življenjskih razmer in navad je pomembno za nastanek potrebnega občutka povezanosti in celote. Temu naj bi služile skupne vojaške vaje dveh ali več republik, oziroma enot z različnih jezikovnih področij.

Posebne pomena za utrjevanje in razvijanje domoljubne zavesti je tudi raba domačega poveljevalnega jezika v vojski. O tem vprašanju je bilo že marsikaj rečeno in napisano. V sedanjih razpravah o ustavnih spremembah bi kazalo podpreti tiste predloge in tista prizadevanja, ki hočejo vojaku dati poveljevanje v njegovem narodnem jeziku, poveljniški kader pa usposobiti za dvojezičnost. Takšna praksa je izvedljiva, to kažejo zgledi v nekaterih evropskih deželah.

Takšna laična razmišljanja ne gredo samo za tem, da bi našo vojaško organizacijo napravili čimbolj učinkovito in jo čimbolj prilagodili našim demokratičnim odnosom. V svetu, kakršen je današnji, se številna protislovja še vedno rešujejo s silo, z nasiljem. Oboroževalna tekma še vedno traja, vedno več je novih vrst orožja. Tudi geopolitični položaj naše države je takšen, da ga jemljejo v poštev v številnih kombinacijah. Živimo pač v začaranem krogu oboroženega začasnega miru, ko nihče ne tvega, da bi se prvi

razorožil. S tega stališča bo tudi nam vojska kot posebna ustanova še dolgo potrebna.

Toda razen velikih sil, ki se merijo v oboroževalni tekmi, večina narodov na svetu, ki zdaj morda še nimajo odločilnega vpliva na svetovno politiko, najbrž le išče poti v miroljubno prihodnost. Zaradi njih in zaradi nas samih moramo iskati tudi teoretične modele za postopno demokratizacijo vojske, za njeno stapljanje z ljudstvom in s tem tudi za njeno postopno humanizacijo, za humanizacijo odnosov med pripadniki enega naroda in za humanizacijo odnosov med različnimi narodi.

B O R E C
